

Erlend Christoffer Larsen
Da Mikael kom til Norge

En studie av Mikaelkulten som maktlegitimeringsmiddel – lest i lys av norske Mikaelkirker

Universitetet i Sørøst-Norge
Fakultet for USN Handelshøyskolen
Institutt for økonomi, historie og samfunnsvitenskap
Selvtegnet forsideillustrasjon: "Da Mikael kom til Norge"
Postboks 4
3199 Borre

<http://www.usn.no>

© 2020 Erlend Christoffer Larsen

Denne avhandlingen representerer 60 studiepoeng

Sammendrag

Norge ble kristnet på en tid hvor flere europeiske kilder gir uttrykk for endetidsforventninger. I samme akt ser erkeengelen Mikael, en skikkelse uløselig tilknyttet den kristne eskatologien, ut til å øke i popularitet. Verdslige fyrster var blant dem som uttrykkte Mikaelinteresse i tiårene omkring tunenårsskiftet, og helt fra Konstantin den store hadde Mikaelkulten vært gjenstand for politiske leders militante, ekspansive og dynastiske ambisjoner. Spørsmålet er om Mikael kan leses i politisk lys også i Norge?

Norske høy- og senmiddelalderlige skriftlige og billedlige kilder vitner om en høyst levende Mikaelkult. Men norsk historieforskning har i liten grad, først og fremst grunnet det sene kildematerialet, problematisert Mikaelkultens stilling i tidlig middelalder og i politiske sammenhenger. Derfor omhandler denne masteroppgaven hvorvidt erkeengelen Mikael var viktig for å legitimere kongemakt og aristokratiets posisjon i perioden 950- ca. 1200 i Norge.

Tematikken leses i lys av flere forhold. For det første var Mikael trolig en del av et felleseuropeisk fyrsteideal, som misjonskongene sannsynligvis var bekjent med etter sine utenlandopphold og i sine respektive kristningsverk. For det andre kan Mikael ha vært en naturlig misjonsfigur, grunnet et bredt rollespekter som kunne fylle flere førkristne mønstre. For det tredje kan samfunnsstrukturer underbygge Mikael som maktlegitimeringsmiddel, da kongemakten på denne tiden var Kirkens øverste hode. Høvdingene, som tradisjonelt både var religiøse og politiske ledere, mistet i prinsippet sin maktstilling under det sakrale kongedømmet. Det må imidlertid ha vært et behov for aristokratiet å legitimere deres tidligere posisjon, hvorav kirkebygging kan ha vært et sentralt virkemiddel. Her må ”fyrstenes Mikael” ha vært et naturlig dedikasjonsvalg.

De norske Mikaelkirker er undersøkelsens empiriske utgangspunkt. Gjennom kirkeanalysen sannsynliggjøres først og fremst de respektive kirkenes dateringer og byggherrer. Analysefunnene blir brukt i flere sammenhenger, blant annet for å sannsynliggjøre hvor mange Mikaelkirker som ble bygget av den verdslige eliten innenfor forskningsobjektets tidsavgrensning. I lys av de nevnte eksterne og interne forholdene, er det nettopp gjennom Mikaeldedikasjonene hvor Erkeengelen kan leses i politiske sammenhenger.

Innholdsfortegnelse

SAMMENDRAG.....	2
FORORD.....	5
KAPITTEL I. INTRODUKSJON	6
1.1. Innledning.....	6
1.2. Historiografi.....	8
1.2.1. Mikael som en del av Bull og Paasches trosskiftedebatt	9
1.2.2. Mikael i norrøn kultur og politisk lys	10
1.2.3. Byggherreproblemet og norske Mikaelkirker	11
1.2.4. Internasjonal forskning	12
1.3. Problemstilling	13
1.4. Avgrensninger.....	14
1.5. Kilder og metode	18
1.5.1. Skriftlige kilder og hvordan vi bruker dem	18
1.5.2. Kirkene og hvordan vi bruker dem.....	19
1.5.3. Disposisjon	20
KAPITTEL II. NORSKE MIKAELSKIRKER.....	22
2.1. Kirkeantallet: et kvantitativt problem.....	22
2.2. Erkeengelens kirker: fra hulefornemmelse til høye klipper	25
2.2.1. Monte Gargano og Mont Tombe	25
2.2.2. Norske Mikaelkirker i et legendarisk mønster	26
2.3. Kirkebygging i perioden 900-1200.....	27
2.3.1. Motivasjon	28
2.3.2. Kapabilitet.....	31
2.4. Å identifisere en byggherre.....	32
2.4.1. Kongemakten: den sikreste byggherre	33
2.4.2. Stormannen: den lokale og regionale byggherre	35
2.4.3. Bøndene: den usannsynlige byggherre.....	36
2.4.4. Før Kirken ble Kirken	36
2.5. Mikaelkirken og deres byggherrer	38
2.5.1. Når ble kirkene bygget?.....	39
2.5.2. Hvor ble kirkene bygget?.....	39
2.5.3. Hvem bygde kirkene?	40
2.5.4. Oppsummering	41
KAPITTEL III. KONGEMAKT OG ERKEENGEL	43
3.1. Kongemaktens Mikaelkirker.....	43
3.2. Fra Sosthenion til Slottsfjell	46
3.2.1. Begynnelsen: Konstantin den store	46
3.2.2. Fortsettelsen: langobardene og karolingernes dynastiske skytshelgen	48
3.2.3. Mikael i et felleseuropeisk fyrsteideal.....	53
3.3. Fra Ragnarok til Apokalypse.....	54
3.3.1. Hvem influerte hvem?	55
3.3.2. Helten i kamp mot kaoskreftene – en tidløs fortelling.....	57
3.3.3. Rytteren på den hvite hest.....	58
3.3.4. Mikael – en apokalyptisk misjonsfigur i tidens fylde?.....	59
3.3.5. Mikael underholdningsverdi	61
3.4. Fra hedenske vikinghøvdinge til kristne konger.....	62
3.4.1. Helgenkult og maktlegitimering.....	62
3.4.2. Håkon Adelsteinsfostre – Mikael fra England.....	65
3.4.3. Olav Trygvason – Den første Mikaelkirkebygger	66
3.4.4. Olav Haraldsson – Mikael dyrker i det timelige, rex perpeetus Norvegiae i det evige.....	69
3.4.5. Hvorfor Mikael?.....	71
3.5. Som konge, så høvding	74
3.5.1. Stormennenes Mikaelkirker	74
3.5.2. Kapitelbergets høvding	75
3.6. En gang korsfarer, alltid korsfarer.....	76
3.6.1. Korsfarerne og St. Mikael.....	77
3.6.2. Et minne om Jerusalem og korsfarerkongens egen vei	77

KAPITTEL IV. DA MIKAEL KOM TIL VIKEN	81
4.1. Hva forteller kirkene?.....	82
4.2. Hvor kom impulsene fra?.....	83
4.2.1. Tallene.....	83
4.2.2. Historiene.....	84
4.3. Da Viken var dansk.....	85
4.3.1. Fra Jelling til Viken.....	85
4.3.2. Danmark, den tysk-romerske Mikaelkulten vei inn i Viken?	88
4.3.3. Med politisk uro følger Mikael?	89
4.4. Ikke bare Mikael.....	89
4.5. Fra St. Mikael til St. Olav.....	90
4.5.1. Fra vikinghøvding til helgen	91
4.5.2. Erkeengelen i skyggen av Norges evige konge	92
4.5.3. Hvor ble det av Mikael?.....	94
KAPITTEL V. AVSLUTNING	95
5.1. Konklusjon.....	95
5.2. Epilog: Avsluttende betraktninger og videre forskning	99
BIBLIOGRAFI	101
APPENDIKS	113
Tillegg 1: Kirkekatalog.....	113
Tillegg 2: Kronologisk oversikt over norske Mikaelkirker.....	131

Forord

J.R.R. Tolkien skrev: ”All we have to decide is what to do with the time that is given to us”. Og da lektorprogrammets siste studieår stod for tur, måtte det tas et valg: hva skulle mitt akademiske høydepunkt omhandle? Valget falt fort på norsk middelalder. Videre ønsket jeg noe politisk, håndfast og konkret; samtidig som den abstrake idéverden pirret min oppmerksomhet. Etter anbefaling fra veileder, viste det seg at den norske Mikaelkulten i politisk lys var noe som fortjente nærmere oppmerksomhet. Masterprosjektet har på flere måter vært utfordrende, men det har i enda større grad vært svært lærerikt. Jeg vil derfor først og fremst takke professor Bjørn Bandlien, et vandrende middelalder-leksikon, for sin store tålmodighet og uvurdelige veiledning. En takk rettes også til arkeolog Jan Brendalsmo som har svart på mail og delt litteratur og tips for identifisering av byggherre.

Denne masteroppgaven markerer slutten på et femårig utdanningsløp, og jeg vil derfor takke mine kjære medstudenter fra lektorprogrammet for faglige diskusjoner og sosialt samhold gjennom fem år. Tiden har gått så altfor fort, og det er vemodig å skrive at vi er ved veis ende – selv om fremtiden ser lys ut.

En stor takk rettes til min uerstattelige familie, som alltid har vist sin kjærighet og støtte, og som mest sannsynlig har påvirket mitt valg av yrkesretning.

Og til slutt, en spesiell takk til min tålmodige samboer, en *ásynja* som står ved min side, en *engel* som løfter meg opp, og som har hørt navnet *Mikael* kanskje litt for ofte det siste året.

Erlend Christoffer Larsen

Stavern 28. mai 2020

Kapittel I. Introduksjon

The Archangel loved heights. Standing on the summit of the tower that crowded his church, wings upspread, sword uplifted, the devil crawling beneath, and the cock, symbol of eternal vigilance, perched on his mailed foot, Saint Michael held a place of his own in heaven and on earth (...) The Archangel stands for Church and State, and both militant. He is the conqueror of Satan, the mightiest of all created spirits, the nearest to God. His place was where the danger was greatest; therefore you find him here.¹

- Henry Adams

1.1. Innledning

Den latinske oversettelsen av det hebraiske ordet *Mikhā'ēl* er ”Quis ut Deus?” (Hvem er som Gud?).² Med sitt brede rollespekter og urokkelige plassering i det kristne verdensbildet, er det ikke overaskende at Erkeengelen³ har fått mye oppmerksomhet gjennom historien. Særlig populær ble Mikaelkulten i europeisk middelalder, hvor kristendommen spredte seg som ild i tørt gress. Det var bare et tidsspørsmål før også norske hedninger skulle bøye seg for *Hvitekrist* og be mot øst. Et sentralt element ved *Kristinn dómr* eller *nýr siðr* (ny skikk) var helgendyrkelse, hvor *guðsvinir/heilagmenn* (helgener) fungerte som bindeledd mellom Gud og mennesker.⁴ Helgenene kjennetegnes av å ha lidt martyrdøden eller å ha levd et så gudfryktig liv på jorden at de må ha vært inkarnasjoner av Kristus selv, før de ble foreviget som helgener. Sankt Mikael var annerledes; han var ikke et menneske som vellykket levde i Kristi etterfølgelse, for å så bli dyrket etter sin død. Han *er*, har alltid vært, og vil alltid være et asomatisk vesen,⁵ og en del av den gudommelige fortellingen fra begynnelsen til Armageddon – og inn i det evige.

I den bibelske kanon nevnes Mikael/Erkeengelen kun seks ganger.

”Fyrsten over Perserriket gjorde motstand mot meg i 21 dager. Da kom Mikael, en av de fremste høvdingene og hjalp meg” (Dan 10:13)

”Men jeg skal fortelle deg det som er skrevet i Sannhetens bok. Det er ikke en eneste som hjelper meg mot dem unntatt Mikael, som er høvding over dere”. (Dan 10:20)

¹ Henry Adams, *Mont Saint Michel and Chartres*, London 1986: 7.

² Tue Gad, ”Mikael”, i Finn Hødnebo (red.), *KLNM*, bd. 11, Oslo 1966: 616 (616-620).

³ Det finnes mange erkeengler. I den bibelske kanon nevnes Mikael, Gabriel og Rafael, mens også flere nevnes i apokryfiske skrifter. Av disse er det kun Mikael som nevnes i bestemt form som ”Erkeengelen”, grunnet hans opphøyde posisjon i det kristne verdensbildet.

⁴ Jón Viðar Sigurðsson, *Skandinavia i vikingtiden*, Oslo 2017: 137.

⁵ Jonas Wellendorf, *Kristelig visionslitteratur i norrøn tradition*, Oslo 2009: 337. Asomatisk betyr at han ikke hadde noe legeme, i de fleste andre helgener.

”På den tid skal Mikael, den store fyrsten, stå fram, han som verner dine landsmenn. Det skal komme en trengselstid som det ikke har vært maken til helt siden folkeslag oppstod. Men på den tid skal ditt folk bli frelst, alle som er skrevet opp i boken”.
(Dan 12:1)

”Erkeengelen Mikael våget ikke å spotte og dømme djevelen den gang han lå i strid med ham om kroppen til Moses. Han sa bare: Må Herren straffe deg!”. (Jud 1:9)

”For når befalingen lyder, når Erkeengelen roper og Guds basun høres, da skal Herren selv stige ned fra himmelen, og de døde i Kristus skal stå opp først”. (1. Tess 4:16)

”Da brøt det ut en krig i himmelen: Mikael og englene hans gikk til krig mot dragen. Dragen kjempet sammen med englene sine, men de ble overvunnet, og det fantes ikke lenger plass for dem i himmelen. Den store dragen ble kastet ned, den gamle slangen, han som kalles djevelen og Satan og som forfører hele verden. Han ble kastet ned på jorden, og englene hans ble kastet ned sammen med ham”. (Åp 12:7-9)

I *Det gamle testamentet* fremstilles Mikael som høvding og fyrste over det kristne folk, og i *Det nye testamentet* som en hærfører i kampen mot sin eskatologiske motstander, Lucifer.⁶ På grunnlag av bibelreferansene fikk han også tildelt rollen som helbreder i antikken⁷, og senere som psykopomp⁸ og forbeder⁹. Men en siste funksjon, som fremkommer frekvent i middelalderens visjonsdiktning¹⁰ og billedlige kunstuttrykk er sjeleveiermotivet.¹¹ Disse elementære bibelreferansene, og symbolismen de bærer, danner fundamentet for en kult beriket med en mengde legender og en bred geografisk kultdyrkelse over en lengre periode. Derfor er det naturlig at Erkeengelens roller fikk større oppmerksomhet på ulike steder, til ulike tider. I den tidlige perioden i Bysants var Mikael nesten eksklusivt forbundet med

⁶ Herretter GT og NT.

⁷ Robert F. Johnson, *Saint Michael the Archangel in Medieval English Legend*, Woodbridge 2005: 9. Johnsons bok om Mikael i engelske legender er et godt springbrett for å forstå Erkeengelens ulike roller.

⁸ Også kalt *sjelefører*, som vi blant annet kan lese om i *Nikodemusevangeliet* og *Marias himmelfart*.

⁹ Gad 1966: 616-617. Det vil si at Mikael går *forbønn* til Gud på vegne av mennesker – en rolle en finner i blant annet *Visio Pauli* (Paulusapokalypsen).

¹⁰ Gjenfinnes blant annet i Job 31:6 og i Dan 5:27, og ble trolig tilknyttet Mikael i løpet av middelalderen.

¹¹ Gad 1966: 617.

helbredelse, mens en i løpet av den vestlige kultspredningen vektla den stridende engelen.¹² Dette manifesterte seg i stor grad gjennom politiske leders virke, eller som Richard F. Johnson skriver: ”(...) the appropriation of the cult was also a political ploy to transform an essentially eastern, and more precisely Byzantine Greek, cult characterized by miraculous healings into an enterprise of nationalist expansion”.¹³

Mikaelskultens popularitet ser ut til å eskalere i tiårene rundt tusenårsskiftet, hvor endetidsforventninger florerte omkring i Europa, og hvor Mikael's plass i det eskatologiske verdensdramaet får en sentral betydning. Det er på denne tiden Norge blir kristnet, og det er derfor nærliggende at liknende idéer kan gjenfinnes i den formative fasen av det kristne Norge, hvor kongemakten i prinsippet var Kirkens øverste leder. Det er med andre ord perioden 950- ca. 1200 som vil være denne undersøkelsens anliggende.

Skriftlige og billedlige kilder er vitnesbyrd om en levende Mikael'skult i norsk middelalder, og etter kirkededikasjoner å dømme er Mikael den tredje mest populære helgenen etter St. a. Maria og St. Olav. Men den norske Mikael'sforskningen reduserer tematikken til den norrøne kulturen,¹⁴ og fokuserer i hovedsak på høy- og senmiddelalder. Jeg finner det derfor kuriøst at det i norsk sammenheng mangler en grundigere undersøkelse av Mikael'skulten i politisk lys i tidlig middelalder. Men før jeg lander på en problemstilling av historiefaglig interesse, trengs en gjennomgang av historiografien. Først da vet vi hvorfra en kan gjøre videre studier.

1.2. Historiografi

Selv om protestantismens inntog i Norge betød helgenkultens frafall, har de omlag 500 årene med katolisisme vært gjenstand for fascinasjon og debatt. St. Olav spiller en overveiende rolle her, men allmenhelgener har også sin plass i historieforskningen. Mikael som forskningsobjekt fortønes tradisjonelt i diskusjoner rundt religionsskiftet. På 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet ble Mikael diskutert gjennom diktene *Draumkvedet* og

¹² Daniel F. Callahan, ”The Cult of St. Michael the Archangel and the ”Terrors of the Year 1000””, i Richard Landes, Andrew Row, David C. Van Meter (red.), *The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, New York 2003: 181 (181-204).

¹³ Johnson 2005: 40. Professor i engelsk.

¹⁴ Det vil si Mikael's plass i folks liv og i kirkeåret.

Sólarljóð,¹⁵ mens han ved første halvdel av 1900-tallet tar plass i en større mentalitetshistorisk debatt om hvor kjapt og i hvilken grad Norge og nordmenn ble kristnet – formelt og i sinn.¹⁶

1.2.1. Mikael som en del av Bull og Paasches trosskiftedebatt

Debatten deles inn i to skoler, med den tradisjonelle og materialistiske sosialhistorikeren Edvard Bull i spissen på den ene siden, og den mer ”katolskvennlige” litteraturhistorikeren Fredrik Paasche, sammen med katolikk og forfatter Sigrud Undset, på den andre siden. Bull mente at førkristen mentalitet fremdeles hadde et sterkt fotfeste *etter* kristningen, og skrev i sin doktorgradsavhandling fra 1912 at en kan skimte at innholdet bak den kristelige formen var ”(...) hyppigst av gammel norrøn art”.¹⁷ Paasche støttet en raskere mentalitetsendring, og hevdet i sin doktorgradsavhandling fra 1914 at ”(...) nordmændenes overgang til kristendommen var en overgang til euroæisk katolicisme, til en kristendom, som (...) blev like klart oppfattet og fik like sterk indflydelse paa følelseslivet, som i andre lande, hvor romerkirken organiserte sig”.¹⁸ I en artikkel om Mikael fra 1914 kritiserer han forgjengerne som plasserte Erkeengelen i et hedensk mønster, men aksepterer at dette kan ha vært tilfellet i ”(...) orientalsk-hellenistisk-romerske forestillinger” siden kristendommen fremdeles var fersk og fattig på legender da troen spredte seg til disse områdene. Da kristendommen nådde Norge var religionen allerede beriket med legender, og var derfor uavhengig av hedenske forestillinger.¹⁹ Paasches historiesyn innebærer også at helgendyrkelse ikke fungerte som et formidlingsverktøy mellom hedendom og kristendom.²⁰ Bull, og blant annet historiker Halvdan Koht, kritiserte derfor Paasches litt vel store tro på kristendommens gjennomslagskraft, hvilket uttrykkes ved Paasches doktorgradsdisputas.²¹ Både Paasche og Bull belyser Erkeengelens rolle i misjonstiden. Paasche hevdet at Mikaelkulten har funnet sted allerede fra Olav Tryggvassons tid,²² mens Bull fremmer Mikaelens betydning i

¹⁵ Maren Haugfos, *Michael Suscipe Animam. En undersøkelse av erkeengelen Mikaelens tilstedeværelse i den norrøne middelalderkulturen*, Universitetet i Oslo 2009: 11. Denne begynnende Mikaelforskningen i Norge er ført i pennen av Sophus Bugge, Jørgen Moe, Moltke Moe og M. B. Landstad.

¹⁶ Det bør nevnes at en rekke andre forskere har viet oppmerksomhet til helgenkult, og da også Mikaelkyrkelse. Disse er ikke oversatt, og flere av dem vil bli brukt i denne undersøkelsen.

¹⁷ Edvard Bull, *Folk og kirke i middelalderen: studier til Norges historie*, Kristiania og København 1912: 255.

¹⁸ Fredrik Paasche, *Kristendom og kvad: en studie i norrøn middelalder*, Kristiania 1914a: 1.

¹⁹ Fredrik Paasche, ”St. Michael og hans engle – En studie over den ældre katolske skaldedigting, Draumkvædet, og særlig *Sólarljóð*”, i *Edda*, vol. 1, 1914b: 37 (33-74).

²⁰ Paasche 1914a: 27.

²¹ Edvard Bull og Fredrik Paasche, ”Kristendom og kvad – Fra Paasches doktordisputas”, i Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.), *Rikssamling og kristendom. Norske historikere i utvalg I*, Oslo 1967: 422-426 (422-429).

²² Paasche 1914b: 33-36. Påstanden begrunnes ut fra Mikaelens plass i sagaer, episk litteratur, lovverk, kirkeåret og som dedikasjonshelgen, med utgangspunkt i Mikaelens- og Sunnivahelligdommen på Selja.

omvendelsesverket.²³

1.2.2. Mikael i norrøn kultur og politisk lys

Det er skrevet to hoved- eller masteroppgaver om Mikael tilstedeværelse i norrøn kultur: Jon Geir Johnsons hovedoppgave fra 1972 og Maren Haugfos' masterhandling fra 2009. Fra et angelologisk utgangspunkt forsøker Johnson, på religionshistorisk vis, "(...) å undersøke hvilke aspekter ved den kristne tro som Mikael representerte i norrøn tid".²⁴ Her spiller skriftlige og ikonografiske kilder en sentral rolle, og reduseres i hovedsak til høy- og senmiddelalderkulturen.

Haugfos bygger videre på Johnson, men stiller seg kritisk til hans snevre fokus på kildenes representativitet og gyldighet. Hun finner det problematisk at ved å vektlegge "det norske",²⁵ plasseres Mikael inn i angelologien uten fokus på kulten og kildenes proveniens og europeiske kontekst.²⁶ Derfor undersøker Haugfos problemstillingen: "Hva betydde Mikael for middelalderens mennesker? – hvilke roller og funksjoner hadde han og hvor i folks liv var han til stede?".²⁷ Med utgangspunkt i både tekstlige og materielle kilder hentet fra Norge i perioden 900-1500, tar undersøkelsen for seg Mikael's betydning i middelalderkulturen. Dette innebærer Erkeengelens funksjon i kulturen og i folks liv over tid, lest i lys av teorien om *les trois ordres*.²⁸ Der Johnson fokuserer på middelalderen generelt, forsøker Haugfos å forklare en kultutvikling, og konkluderer med at den store kildetettheten i perioden 1250-1350 vitner om at Mikael var mest sentral i høymiddelalderen.²⁹ Grunnet deres kildemateriale, problematiserer Haugfos og Johnson i liten grad Mikael's kulten i den tidlige middelalderen – annet enn at de belyser kirkene og påpeker at Mikael må ha vært en viktig overgangsfigur i misjonstiden.

I norsk forskningshistorie reduseres Mikael's kulten i politisk lys til oversettelser av utenlandske legender og norske forskeres behandling av europeisk Mikael's kult. Paasche nevner for eksempel Henrik I' og Otto I's avbildning av Mikael på krigsbanneret,³⁰ mens

²³ Bull 1912: 186.

²⁴ Jon Geir Johnson, *Erkeengelen Mikael i norrøn tradisjon*, Universitetet i Oslo 1972: II.

²⁵ Johnsons kildemateriale innbefatter også islandske kilder, og vektlegger derfor det norrøne, og ikke nødvendigvis bare det norske.

²⁶ Haugfos 2009: 12-13. Det bør nevnes at Johnson har et delkapittel kalt "Mikael's stilling utenfor Norge".

²⁷ Ibid.: 4.

²⁸ Mentalitetshistorikeren Georges Dubys forestilling om at samfunnet er inndelt i *prester* (de som ber), *riddere* (de som kriger) og *bønder* (de som arbeider).

²⁹ Haugfos 2009: 94.

³⁰ Paasche 1914b: 37-38.

Haugfos nevner langobardenes³¹ politiske tilknytning til Erkeengelen i form av militant misjon, og tenker seg at liknende bruk av Erkeengelen sannsynligvis ikke har funnet sted i Norden, grunnet et større fokus på den fromme Mikael.³² Haugfos foreslår imidlertid at dragdreperfremstillingen sammen med konge og biskop ved inngangen til Mikaelstuken i Nidarosdomen vitner om Mikael som symbol for *ecclesia militans* (den stridende kirke).

Siden Mikael ikke har blitt diskutert ytterligere i politiske sammenhenger, er det relevant å nevne en studie som *ikke* omhandler Erkeengelen, men hvor generell helgenkult leses i lys av verdslig maktlegitimering. I sin masteroppgave fra 2010, behandler Hanna Møretrø problemstillingen: ”Ble den tidlige norske helgenkulten bevisst brukt som et maktpolitisk virkemiddel av eliten?”. Hun bekrefter at det eksisterte kontinuitet fra fedrekult til helgenkult, hvor eliten blant annet gjennom gaveutveksling til avdøde forfedre, brukte helgenkult som maktlegitimeringsmiddel i deres interne rivaleri, eller for å etablere/opprettholde et vennskapsbånd med helgenene.³³ Dette manifesterte seg blant annet gjennom kirkededikasjoner.

1.2.3. Byggherreproblemet og norske Mikaelkirker

Johnson erkjenner sin tilkortkommenhet i belysningen av Mikaelskultens innflytelse og stilling i den tidligkristne tiden, og mener at mer kunnskap om Mikaelskirkene kan klargjøre noe av dette.³⁴ Kirkene i denne undersøkelsen er betinget av den sosiopolitiske konteksten de ble bygget i, nærmere bestemt samfunnsgruppene som lot bygge dem. Den forskeren som i størst grad har beskjeftiget seg med byggherrespørsmålet er arkeolog Jan Brendalsmo, som blant annet i sin doktorgradsavhandling fra 2006³⁵ arbeider med spørsmål angående *hvor* kirkene ble reist, *når* de ble bygget og, ikke minst, *hvem* som lot bygge dem.

Haugfos har det ferskeste forslaget på antall Mikaelkirker som har eksistert i norsk middelalder med 36³⁶ kirker.³⁷ Hun, som mange andre, tar utgangspunkt i kunsthistoriker

³¹ En germansk folkegruppe med sitt utgangspunkt i Lombardia-området på den italienske halvøy, men som opprinnelig stammet fra det sørlige Skandinavia.

³² Haugfos 2009: 88. Dette er ikke nødvendigvis en avvisning av Mikaelskulten som maktlegitimeringsmiddel.

³³ Hanna Møretrø, *Den tidlige helgenkulten i Norge som elitens maktlegitimeringsmiddel*, Universitetet i Oslo 2010: 1-5

³⁴ Johnson 1972: 82.

³⁵ *Kirkebygg og kirkebyggere: Byggherrer i Trøndelag ca. 1000 og 1600*, som tittelen tilsier, begrenses til Trøndelag, men etablerer et analyseverktøy som mer eller mindre er anvendelig for resten av landet.

³⁶ I Haugfos'appendiks er tallet 37, hvor også kirken *Bäve* er talt med. Hun tar utgangspunkt i dagens Norge, slik at Bohuslän (norsk område fra omkring 1050 frem til *Freden i Roskilde* i 1658, hvor området ble avstått til Sverige) ikke er talt med. Jf. Haugfos 2009: 97. Hennes tall er basert på Dietrichson (1888), Dybdahl (1999) og Ruud (2007).

³⁷ Haugfos: 2009: 14.

Lorentz Dietrichsons tall fra 1888,³⁸ som i sin tid talte 28 Mikaelkirker.³⁹ 17 av disse finner vi også i *Biskop Eystseins jordebok* 1300-tallet. *Rødeboka*, som den også kalles, er hovedsakelig en registrering av Østlandets jordeiendomsforhold og kirkelige inntekter etter svartedauden, men også en viktig informasjonskilde til kirkegedikasjoner.⁴⁰ I ettertid belyste kunsthistoriker Anders Bugge ytterligere to kirker i en avisartikkel fra 1932, mens historiker Audun Dybdahl i 1999 la til fem Trondheimsdedikasjoner. Johnson behandlet også tallet, mens Mikaelkirkene ellers er belyst i andre sammenhenger, blant annet i Magnus Ruuds mastergradsavhandling fra 2007 om helgendedikasjoner i Oslo bispedømme.⁴¹

1.2.4. Internasjonal forskning

Forskningshistoriens snevre fokus på Mikaelkulten i politisk lys fordrer oppmerksomhet til internasjonal forskning. Det har blitt påvist en kontinuitet fra Konstantin den store til europeiske fyrster omkring tusenårsskiftet, hvor Mikaelkulten har vært gjenstand for politiske lederes bedrifter. To av forskerne som problematiserer utviklingen er Johnson (2005) og historiker John Charles Arnold (2013).⁴² I en artikkel fra 2003, diskuterer middelalderhistoriker Daniel F. Callahan Mikaelkulten i lys av tusenårsskiftets endetidsforventninger, og konkluderer med at Mikaeldedikasjoner, bruk av Erkeengelen som apokalyptisk figur i prekener og verdslige fyrsters involvering i Mikaelkulten er representative vitnesbyrd for eksatologisk spenning.⁴³

I en beslektet artikkel med fokus på Otto III fra 2013, hevder middelalderhistoriker Levi Roach at koblingen mellom endetidsforventninger og politikk er sterkt undervurdert i forskningshistorien. Han mener dermed at eskatologi var et eksistensielt tema i middelalderen, og at det *ikke* var noe uortodoks å tro at en levde i verdens sjette og siste alder.⁴⁴ Han undersøker tematikken med utgangspunkt i den tysk-romerske keiseren Otto III, og konkluderer med at de eskatologiske forventningene var høye. I Ottos tilfelle var nok ikke

³⁸ Selv tar Dietrichson utgangspunkt i blant annet kongesagaer, diplomatarier, regnskapsbøker og aktuelle jordebøker.

³⁹ Lorentz Dietrichson, *Sammenlignende Fortegnelse over Norges kirkebygninger i middelalderen og Nutiden*, Kristiania 1888: 132.

⁴⁰ Kallenavnet *Rødeboka* kommer av bokas røde permer. Herretter RB.

⁴¹ Herretter OB.

⁴² Både Johnson og Arnolds undersøkelser vil bli brukt i *kap. 3.2*.

⁴³ Callahan spesialiserte seg på europeisk middelalder på 900- og 1000-tallet.

⁴⁴ Levi Roach, "Emperor Otto III and the End of Time (The Alexander Prize Essay)", i *Transactions of the Royal Historical Society, Sixth Series*, vol. XXIII, Cambridge 2013: 76 (75-102).

eskatologi det som opptok ham mest, men som Roach skriver: ”(...) we do not do him justice unless we acknowledge its importance to him”.⁴⁵

1.3. Problemstilling

Mikaelskultens stilling i tidlig norsk middelalder er kun problematisert på overflaten; det vi vet om tiden frem til 1100-tallet er stort sett belyst på grunnlag av prekjære forestillinger basert på yngre kilder. De skriftlige kildene er skrevet i en geistlig kontekst, på en tid hvor lærde nesten eksklusivt plasserte Mikael i roller tilknyttet enkeltindividets sjelefrelse. Det finnes riktignok minst 20 ikonografiske fremstillinger av Mikael som dragedreper i Norge,⁴⁶ et motiv som kan anvendes på misjonskongenes fornedring av hedendommen, men som like gjerne kan forstås som sjelens kamp mot indre demoner. Mikaels politiske betydning i perioden 950- ca. 1200 er med andre ord et mer eller mindre uberørt forskningsobjekt.

I lys av europeiske fyrsters Mikaelsinteresse og endetidsfoventningene omkring tusenårsskiftet, ville det vært påfallende om ikke samme tendenser gjenfinnes i det ny-kristnede Norge. Om en støtter teorien om helgenkult som et verdslig maktlegitimeringsmiddel, og leser norske samfunnsforhold i lys av den europeiske Mikaelskulen, åpnes det rom for en undersøkelse om hvorvidt Mikaelskulen ble brukt for å legitimere kongemakt og aristokratiets posisjon. Derfor reises følgende problemstilling:

”Var Mikael viktig for å legitimere kongemakt og aristokratiets posisjon i perioden 950- ca. 1200 i Norge?”

Den umiddelbare hypotesen blir dermed at Mikael var viktig for å legitimere kongemakt og aristokratiets posisjon i perioden 950- ca. 1200 i Norge. Her forstås ikke ”viktig” som en essensiell nødvendighet for å etablere/opprettholde makt, men som et (av mange) sjakktrekk i elitisk utnyttelse av *nýr siðr*. Siden kirkebygging hadde en sentraliserende og maktkonsoliderende effekt på nasjonalt, lokalt og regionalt nivå, kan det tenkes at kirkededikasjonene må ha vært Mikaelskultens vei inn i den verdslige elitens⁴⁷ politiske ambisjoner. Tematikkens naturlige utgangspunkt er kongemakten. Men i en tid hvor

⁴⁵ Roach 2013: 102.

⁴⁶ Johnson 1972: 2. Hvorav alle er fra høy- og senmiddelalder. Slik som flere vitnesbyrd fra en før-protestantisk helgendyrkelse, har trolig mye av kunsten gått tapt eller blitt skjult ved reformasjonen.

⁴⁷ *Den verdslige eliten* i denne sammenheng menes som både kongemakt og stormenn, mens *den øvrige eliten* leses som verdslige elitiske samfunnsgrupper i tillegg til kongemakten.

høvdingen mistet noe av sitt maktgrunnlag, er det grunn til å tro at den øvrige eliten opprettholdt sin maktposisjon ved å tviholde på den tradisjonelle kultlederstatusen, ved hjelp av religiøs maktretorikk. I dette tilfellet i form av Mikaelkirkebygging – enten som imitasjon av- eller i konkurranse med kongemakten, men også som et lojalitetstiltak ovenfor bøndene de vernet over.

I arbeidet med å bekrefte hypotesen, reises fire underproblemstillinger. Den første rettes mot det empiriske grunnmaterialet: ”Hvor mange Mikaelkirker ble bygget i perioden 950- ca. 1200, og i hvilken grad stod den verdslige eliten bak?”.

Om vi leser kirkene i et sosiopolitisk og internasjonalt-komparativt perspektiv, og avdekker at den verdslige eliten spilte en sentral rolle i Mikaelkirkebyggingen, er det nødvendig å sannsynliggjøre *hvorfor* med den andre underproblemstilling: ”Hvilken betydning hadde Mikael for europeiske politiske ledere omkring tusenårsskiftet, og hvorvidt var Erkeengelen en del av et felleseuropeisk fyrsteideal?”. Herfra vil potensielt en tredje underproblemstilling legitimeres: ”Hvor sannsynlig er det at et slikt fyrsteideal nådde Norge, og hvilken funksjon hadde i så fall Mikael for kongemakten og stormenn?”.

For å skape mer nyanserte konklusjoner, rettes oppmerksomheten mot regionale variasjoner. I dette tilfellet ser vi en betydelig konsentrasjon av Mikaelkirker i Viken-området, hvilket fordrer en fjerde underproblemstilling: ”Hvorfor er det så mange Mikaelkirker i Viken?”.⁴⁸ Men først må forskningsobjektet avgrenses.

1.4. Avgrensninger

Med fokus på verdslig kirkebygging som maktlegitimeringsmiddel, er det fordelaktig å avgrense undersøkelsen til- og i dybden iaktta den perioden av norsk middelalder hvor kirkeorganisering i størst grad har vært et anliggende for statsdannelse og verdslige interesser. Det vil si perioden 950- ca. 1200.

Den store kirkebyggeperioden i Norden regnes å være fra 1050 til 1250, med 1100-tallet som det mest produktive århundret.⁴⁹ Men, samtidig som hedenske graver forsvinner i store deler av Sør-Norge, dukker de første trekirkene opp på slutten av 900-tallet.⁵⁰ Derfor er forskningsobjektets startpunkt ved den første kirkeorganiseringen i landet, avrundet til 950,

⁴⁸ Underproblemstillingene behandles kapittelvis med ulike fremgangsmåter, se *kap. 1.5.3*.

⁴⁹ Jón Viðar Sigurðsson, *Kristninga i Norden: 750-1200*, Oslo 2003: 50.

⁵⁰ Terje Gansum, ”Hallene og stavkirkene – kultbygninger i en overgangstid”, i Konstantinos Chilidis, Julie Lund og Christopher Prescott (red.), *Facets of Archeology: Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th Birthday (Oslo Archeological Series 10)*, Oslo 2008: 200 (199-213).

midt i Håkon den godes regjeringstid. I enkelte tilfeller vil det også være relevant å belyse historiske prosesser som strekker seg over århundrer før 950.

Hva angår forskningsobjektets sluttspunkt, er historikere enige i at etableringen av erkesetet i Nidaros i 1152-53 representerer et kirkeorganisatorisk skille fra kongedominans til samvirke og samforstand.⁵¹ Her var den *gregorianske reformbevegelsen* en avgjørende forutsetning. Bevegelsens fremste formål var å sentralisere Kirkens makt i Roma gjennom etableringen av såkalte *metropolitanprovinser* i alle utkanter av kristenheten, med Kurien på toppen av en hierarkisk kirkeordning. Med slagordet ”Kirkens frihet” førte reformatorene kampsaker om avskaffelse av arvekrav på- og salg av kirkelige embeter, samt selvråderett ved bispevalg, økonomi, domsrett og i kirkelige rettssaker.⁵² Herfra fikk ikke Kirken bare frigjort seg fra båndene til de verdslige kirkeeierne; forvaltningen av kirkene og det pastorale arbeidet ble endret. Det var i utgangspunktet kirkebyggeren som forvaltet kirkebygningen og som tok til seg inntekter på vegne av kirkens helgen. Men ved *investiturstiden* fikk Kirken herredømme over de fleste kirkene, inkludert disses eiendommer og inntekter, samt innsettelse av prester.⁵³

Ved siste halvdel av 1100-tallet ser vi et samarbeid mellom kongemakten og Kirken. Ole Georg Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo betegner Magnus Erlingssons *privilegiebrev* til Nidaros som ”(...) kronen på verket når det gjelder samarbeid mellom kirke og kongemakt”. Her tok Magnus kongeriket i len av Gud og St. Olav, med det løftet om å vokte lov og rett; heretter skulle kronen tilfalle Kirken.⁵⁴ Men det fremste vitnesbyrd om en formell grensesetting mellom konge- og Kirkemakt er *Sættargjerden*, et konkordat fra 1277 mellom Magnus Lagabøte og erkebiskop Jon Raude. Ifølge Koht er konkordatet en av de høyeste toppene i kirkestriden fra midten av 1100-tallet til utover på 1200-tallet. Heretter fraskrev kongen seg retten til å beslutte kirkelige saker, og Kirken fikk dermed enda mer makt.⁵⁵ Dessuten ser vi på 1100- og 1200-tallet en endring fra den lokalkirkelige organiseringen, til et bedre systematisert sognekirkemønster med stor tetthet av kirker i hvert sogn.⁵⁶ Det var også på denne tiden sysselmenn fikk en viktigere rolle som kongens fremste ombudsmenn. Der lendmanns aristokrati tidligere var tilknyttet ombudet og

⁵¹ Jan Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere: Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*, Oslo 2006: 147.

⁵² Ole Georg Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo, *Norsk historie: 750-1537*, Oslo 2007: 117-118.

⁵³ Dagfinn Skre, ”Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge”, i Hans Emil Lidén (red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, Oslo 1995: 177 (170-233).

⁵⁴ Moseng m.f 2007: 124-125.

⁵⁵ Halvdan Koht, *Innhogg og utsyn i norsk historie*, Kristiania 1921: 259-272. Koht har en oversikt over postene fra Sættargjerden.

⁵⁶ Skre 1995: 182.

måtte ta flere hensyn, var ikke sysselmenn nødvendigvis tilknyttet syslene, og var dermed friere til å utføre kongens politikk.⁵⁷ En kan si at kongemakten i den forstand ble mer ”byråkratisk”. Men i denne undersøkelsens tidsavgrensning, kan aristokratiet betraktes som svært selvstendig.

Frem til 1150-1200-tallet var Kirken avhengig av aristokratiet i form av sosiale relasjoner.⁵⁸ Den var ikke levedyktig i en tid hvor kongemakten kristnet og geistlige forkynte. Undersøkelsen rommer derfor andre halvdel av vikingtiden, tidlig middelalder og tidlig høymiddelalder.⁵⁹ Det er nettopp dette kirkeorganisatoriske som gir tidsavgrensningen verdi, da flere aspekter, deriblant Mikaelsskult, ble et mer geistlig anliggende i høymiddelalderen. Med andre ord kan *de kristne kongers storhetstid* være en passende betegnelse på forskningsobjektets tidsavgrensning, som gradvis ender i et visst kompaniskap mellom Kirken og staten, hvor kirkebygging var Kirkens domene, men hvor kongemakten fremdeles spiller en rolle.⁶⁰

Gjennom middelalderen besittet den norske kongemakten store landområder. Ved siden av mesteparten av dagens fastlandsområde og de nå svenske områdene Båhuslen, Jemtland og Herjedalen, samt de oversjøiske skattlandene Island, Færøyene, Shetland, Orknøyene, Isle of Man og Hebridene, kunne 1800-tallsromantikerne snakke om *Norgesvelde*. Men Vesterhavsoyene var, ifølge Randi Wærdahl, kun inkorporerte kolonier med forskjellige nasjonalhistorier, og bør derfor belyses i form av utenrikspolitikk, og ikke statsdannelse.⁶¹ Derfor avgrenses undersøkelsen til fastlands-Norges fem hovedbispedømmer: Oslo, Nidaros, Bjørgvin, Hamar og Stavanger.⁶² Dette rommer også de fire landsdekkende lagtingene Borgarting (Ytre Østlandet og Båhuslen), Eidsivating (Indre Østland), Frostating (Midt-Norge og nordover) og Gulating (Vestlandet og Agder).

⁵⁷ Moseng m.f 2007: 128.

⁵⁸ Skre 1995: 217.

⁵⁹ Knut Helle, ”Tiden frem til 1536”, i Rolf Danielsen, Ståle Dyrvik, Tore Grønlie, Knut Helle og Edgard Hovland, *Grunntrekk i norsk historie: Fra vikingtid til våre dager*, Oslo 1991: 22 (13-106). Periodeinndelingen som best inndeler kirkeorganisatorisk utvikling har følgende definisjoner: Vikingtid (793-1066), tidlig middelalder (1066-1130), høymiddelalder (1130-1350) og senmiddelalder (1350-1500). Enkelte historikere betegner vikingtiden som et *fenomen* i tidlig middelalder.

⁶⁰ Se under *Vossevangen* i *Tillegg 1* om Magnus Lagabøte og Håkon Håkonsens gode forhold til Bergensbispen.

⁶¹ Randi Bjørshol Wærdahl, *Norges konges rike og hans skattland: kongemakt og statsutvikling i den norrøne verden i middelalderen*, NTNU 2006: 16-17.

⁶² Undertegnede er klar over at denne inndelingen ikke er representativ for hele tidsavgrensningen. Bispedømmene på Vesterhavsoyene er avgrensninger fra de kontinentale. Men en undersøkelse av kirkene her fordrer et bredere analyseverktøy, hvilket ville vært lite hensiktsmessig i henhold til undersøkelsens avgrensninger. Når det gjelder de svenske områdene, hører Båhuslen til Oslo bispedømme; Herjedalen til Nidaros; Jemtland til Uppsala, hvorav sistnevnte ikke inkluderes i undersøkelsen.

Avgrensningen representerer en overgangsfase, og et særlig fokus rettes mot religion. Hedendommen og kristendommen karakteriseres i flere henseender som motsetninger. Hedendommen var en kollektiv, udogmatisk og dennesidig religion; kristendommen er individuell, dogmatisk og transcendental. Hedendommen fokuserte på tradisjon, ære og skam; kristendommen fokuserer på lære, synd, nåde, frelse og fortapelse.⁶³ Men ikke alle kristendomstrekk ble anvendt over natta, og samfunnet ble med det heller ikke fullstendig ribbet for førkristne tros- og samfunnsmønstrene. Perioden som behandles var en krysningstid i norsk historie – hvor vi må være forsiktig før vi over- eller undervurderer når, hvordan og hvorfor ulike aspekter ved de to religionene ebbet ut og kom til. *Sidør* var på denne tiden, ifølge arkeolog Dagfinn Skre, noe som var "(...) innvevd i bestemte sosiale mønstre", snarere enn et personlig og isolert anliggende. Den adskilte profesjonen som i dag kalles politikk, hang i vikingtid og tidlig middelalder tett sammen med den religiøse sfære. Enten en snakker om hedendom eller kristendom, var religiøse handlinger gjenstand for en persons posisjon i et bredere maktforhold.⁶⁴ Hvilket bringer oss videre på forholdet mellom kongemakten og aristokratiet.

Historiker Ernst Sars' resonnerende lære om at aristokratiet "tapte" i det kongedømmet "vant" er, ifølge Koht, ikke faktabelagt. I tråd med Kohts marxistisk orienterte historieoppfatning, utfordrer han Sars ved å fremme bygdearistokratiet, samtidig som forståelsen av kongemaktens religiøse overherredømme blir svekket.⁶⁵ Uten å redusere kongemaktens gjennomslagskraft, tar denne undersøkelsen utgangspunkt i en moderne historieoppfatning hvor den øvrige eliten fremdeles spilte en viktig rolle på regionalt og lokalt nivå etter kristningen, hvor de fremdeles fungerte som religiøse kultledere, og i enkelte tilfeller kunne hevde seg med kongemakten."Religion" vil derfor i denne sammenheng primært diskuteres som et politisk anliggende, dog uten å benekte folkereligiøsiteten.

Perioden kjennetegnes av lite skrivekultur, hvor en som oftest må forholde seg til kilder som er betraktelig yngre enn forskningsobjektets tidsavgrensning. Videre presenteres derfor undersøkelsens metodiske fremgangsmåte, relevante kildegrupper og problemer som medfølger.

⁶³ Wellendorf 2009: 317-318.

⁶⁴ Skre 1995: 172-173.

⁶⁵ Koht 1921: 142-251. Dette innbefatter en teori om at bøndene eide hovedkirkene, hvilket ellers først og fremst kobles til kongemakten.

1.5. Kilder og metode

1.5.1. Skriftlige kilder og hvordan vi bruker dem

Jonas Wellendorf forklarer det skriftlige kildematerialet som belyser den tidligkristne tiden som ”(...) enten ikke-eksisterende, sene, upålitelige eller uforståelige”.⁶⁶ Skriftlige Mikaelkilder begrenses i hovedsak til høy- og senmiddelaldersk visjonsdiktning, hagiografi, homilier og andre liturgiske tekster. Denne litteraturen⁶⁷ leses i lys av en samtid hvor Kirken stod på egne ben, og med lite antydninger til politisk Mikaelinteresse. De sene kildene er imidlertid vitnesbyrd om Erkeengelens popularitet i middelalderen, og er dessuten et resultat av en fortid som her problematiseres.

I skaldediktningen fra 1000-tallet nevnes *Mikáll* hos Arnórr jarlaskáld, som Paasche mener representerer et nytt slektsledd i den kristne skaldediktningen,⁶⁸ mens *Mikjálsmessu* nevnes av Oddr kíkínaskáld. Mikael nevnes også i sagaer fra 1200-tallet, først og fremst i forbindelse med misjonspresten Þangbrandr i lag med Olav Tryggvason.⁶⁹ Mikael nevnes også i misjionspredikaturen,⁷⁰ men en må, som Tue Gad påpeker, ikke tro at ”(...) der virkelig blev prædiget sådan”, men heller ta det som en antydning til at Mikael kan ha spilt en hovedrolle i misjoneringen.⁷¹ Samme kildekritikk rettes mot *Den eldre og yngre Edda*, skrevet på 1200 på et kristent Island. Når en forsøker å konstruere et bilde av hvilke hedenske mønstre Mikael tar over, og baserer seg på for eksempel *Völuspá*, må en trå varsomt, da diktet sannsynligvis er forfattet av en kristen skald.

Kirkeorganisering og kristning belyses sikrest av *kristinn réttir* (kristenrettene) og arkeologiske kilder. Kristenrettene opplyser om formelle aspekter ved kirkebygging- og drift, men også, sammen med arkeologien, om selve kristningsprosessen. De vitner blant annet om at det var *Borgartingslova* og *Gulatingslovas* respektive lovområder som først ble kristnet. Det kan tenkes at den første kristendomsordninga ble fastsatt av Olav Haraldsson og biskop Grimkjell på Sunnhordaland,⁷² hvilket bringer oss over til sagalitteraturen. Snorres

⁶⁶ Wellendorf 2009: 317-318. Wellendorf spesialiserer seg på norrøn litteratur.

⁶⁷ Se Haugfos (2009) for en mer dyptpløyende analyse av Mikael's plass i folks liv i den norrøne middelalderen.

⁶⁸ Wellendorf tillegger Þórarinn loftunga denne ”æren” i norrøn sammenheng. Vi kan også argumentere for at Sigvatr skálds dikt *Erfiðrápa* om helgenkongen Olav markerer overgangen til kristelig skaldediktning – men her spiller den kristne tematikken en marginal rolle.

⁶⁹ Jf. *Njáls saga*, *Olav Tryggvason's saga* (*Heimskringla*), *Den større saga om Olav Tryggvason* (*Flateyarbók*), *Hákon den gamles saga* (*Flateyarbók*) og *Kristni saga* (*Hauksbók*).

⁷⁰ Wellendorf 2009: 118-127. En av de lengste gjengivelsene av en misjonspreken finner vi i Odd munks *Óláfs saga Tryggvasonar*. Som alltid må slike gjengivelser leses i lys av sagaskrivernes oppfatning av fortiden, og i verste fall deres modifierende makt.

⁷¹ Gad 1966: 619.

⁷² Magnus Rindal, ”innleing”, i Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal, *De tidligste østlandske kristenrettene. Tekst etter håndskriftene, med oversettelser*. Norrøne tekster, 7, Oslo 2008: xxi-xxii (xxi-xxxiv).

Heimskringla, for eksempel, tar for seg et tidspenn fra 800-tallet til 1177, et omfattende arbeid basert på skaldekvad, tidligere sagaer og tapte historieverk. Det er også vår mest detaljerte kilde til norske kongers liv og virke⁷³ – men den er skrevet på 1200-tallet, og fordrer streng kildekritikk. En tidlig 1900-tallskritikk rettes mot Snorre fra Koht, som mente at Snorre i for stor grad var influert av sin egen samtid, og at han ikke skapte et realistisk bilde av fortiden.⁷⁴ I dag setter historikere Snorre i et mer nyansert lys. Blant dem, middelalderhistoriker Sverre Bagge, som fremmer Snorre som en historiker som forsøkte å se logiske konstruksjoner av fortidens historier. Snorres kildekritikk er dog langt svakere enn dagens, og dermed noe vi må behandle forsiktig.⁷⁵

Blant disse få og usikre skriftlige kildene til tidligmiddelaldersk Mikaelkult, står kirkene igjen som en noe mer grunnfestet kildegruppe, og blir derfor et naturlig empirisk grunnmateriale for undersøkelsen.

1.5.2. Kirkene og hvordan vi bruker dem

Om en klarer å tidfeste Mikaelkirker og knytte dem opp til samfunnsmessige forutsetninger og kontekstuelle sammenhenger vedrørende kirkenes funksjon i en større helhet, eierforhold av gods og potensielle byggherrer, etableres et empirisk grunnlag for en uberørt diskusjon. Ergo; dersom flere av Mikaelkirkene viser seg å være bygget av kongemakten eller den øvrige samfunnseliten i perioden 950- ca. 1200, er det rom for å diskutere Mikael i et politisk lys, nå i dybden for første gang i Norge.⁷⁶

Men kirkebygningene i seg selv forteller svært lite. I mange tilfeller er kirkene for lengst jevnet med jorda, og noen kan kun dateres med slingringsmonn som omfavner århundrer. Kildetyngden for kirkeopplysninger ligger derfor i det skriftlige kildematerialet, hvilket innbefatter jordebøker, bygdebøker, reiseskildringer, middelaldersk lovverk, brev og andre dokumenter. Kildesamlingen *Diplomatarium Norvegicum* vil derfor være høyst aktuell.

Flere av kirkene har fått tildelt høvelig med oppmerksomhet, med god forskningsbasert dokumentasjon, på grunnlag av de øvrige kildene. Ved siden av trykte bøker ligger mye av dette digitalt, deriblant nettstedet *Norgeskirker.no*, et samarbeidsprosjekt mellom *Kirkelig arbeidsgiver- og interesseorganisasjon* og *Norsk institutt for*

⁷³ Anders Kristian Ødegaard, *Kongen som kirkebygger – kirkebygging i Norge ca. 900-1100*, Universitet i Oslo 2015: 17. Et annet sentralt verk i den sammenheng er *Historia Norvegiæ*, trolig skrevet mellom 1150-1175 og avslutter med Olav Haraldsson.

⁷⁴ Halvdan Koht, *Sagalitteraturen: populære førellesninger*, Oslo: 1974: 122.

⁷⁵ Sverre Bagge, *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*, Berkeley 1991: 58-59.

⁷⁶ Se kap 2.1 for redegjørelse av kirkene; tillegg 1 for geografisk oversikt, samt tillegg 2 for kronologisk oversikt.

kulturminneforskning.⁷⁷ *Riksantikvaren* (direktoratet for kulturminneforvaltning) og deres database *Askeladden* er også relevant. Her har NIKU ved Jan Brendalsmo, på oppdrag av Riksantikvaren, arbeidet med fylkesvise kildegjennomganger av middelalderske kirkesteder, mens Jan-Erik G. Eriksson har forberedt kildetekstene.

Men selv med skriftlige kilder, og behandlingen av disse, står en kirkes byggeår i flere tilfeller igjen som et mysterium. Biskopene bak jordebøkene forteller ikke *når* kirkene ble bygget. Derfor kan en kirkes tidligste benevnelse være nedskrevet lenge etter at den ble reist. Derfor blir det også krevende å identifisere byggherrene. Brendalsmo har gjennom sin doktorgradsavhandling, samt en mengde andre studier, vist at en undersøkelse av endringer i kirkeorganisering i lys av en tverrfaglig kombinasjon av arkeologi og historievitenskap er elementært for å kunne løse byggherrespørsmålet.⁷⁸ Vi kan i beste fall samle alt vi vet om en kirke og lese dem i lys av samfunnskonteksten den ble bygget i – i den grad vi kan si noe om når de ble bygget.

1.5.3. Disposisjon

Etter denne introduksjonen følger *Kapittel II. Norske Mikaelkirker*, et empirisk kapittel med formål å konkludere underproblemstilling 1, og som legger grunnlaget for resten av undersøkelsen. Her etableres et analyseverktøy for byggherreidentifisering. Deretter presenteres kirkeanalysens funn. Kapittelet henger sammen med, og hviler på, et omfattende arbeid i appendiks, nærmere bestemt en kirkekatalog hvor det er samlet inn informasjon innenfor ulike kategorier basert på kirkeanalysekriteriene i *Kap. II* og andre forskeres arbeid. Her er *byggherre* og *byggeår* viktigst, men disse kategoriene avhenger også av andre. *Byggherre* er for eksempel foreslått på grunnlag av informasjon om *gods*, *materiale* og *kirketype*, mens selve dedikasjonen henger sammen med kategorien *belegg for dedikasjon*. Katalogen innbefatter også kirkenes *status* i dag, kirkens *innvielsesdato* og *annen informasjon* dersom det er interessant for undersøkelsen.⁷⁹ Analysefunnene er avgjørende for spørsmålene som diskuteres i senere kapitler.

I *Kapittel III. Kongemakt og erkeengel* anvendes funnene, så godt det lar seg gjøre, i en samfunnsmessig kontekst. Kapittelet tar utgangspunkt i underproblemstilling 2 og 3, hvor det fra flere innfallsvinkler, eksterne og interne, sannsynliggjøres hvorvidt den norske

⁷⁷ Norske-kirker.net (i hovedsak forfattet av Jan-Tore Egge) og lokalhistoriewiki.no vil også bli brukt, samt noen ymse internettkilder.

⁷⁸ Brendalsmo 2006: 16-17.

⁷⁹ Se katalog.

verdslige eliten kan ha hatt interesse av å bruke Mikael som maktlegitimeringsmiddel. Dette innebærer diskusjoner vedrørende europeiske fyrsters politiske Mikaelinteresse, hjemlige faktorer som kan ha gjort nordboerne mottakelige for Mikaelkult, hvordan misjonskongene sansynligvis kom i møte med kulten og *hvilken* Mikael de møtte. Det rettes i tillegg et fokus mot aristokratisk Mikaelkirkebygging.

Kapittel IV. Da Mikael kom til Viken er likeledes forankret i analysefunnene, og sentrerer rundt underproblemstilling 4. Grunnet en sterk konsentrasjon av Mikaelkirker i Viken, berører kapittelet i første rekke regionaliseringsaspektet ved Mikaelkulten, men det åpner også for perspektivering av den ”politiske” Mikaelkulten i forhold til andre helgeners popularitet på tiden, samt hvordan St. Olav kan ha markert slutten på verdslig elitisk Mikaelinteresse.

I *Kapittel V. Avslutning* trekkes trådene sammen. Her vil hovedproblemstillingen, på grunnlag av undersøkelsens diskusjoner og underproblemstillingenes konklusjoner, bli forsøkt konkludert.

Kapittel II. Norske Mikaelkirker

”Pessi kirkia byriar ok skærliga byriar allri verolld nafn og virding Mikhaelis”.⁸⁰

Den norrøne *Michaels saga* fremmer kirkebygging som det viktigste middelet i å gjøre Mikaelns navn kjent i verden,⁸¹ mens liturgihistoriker Lilli Gjerløw mente at Mikaelns dedikasjoner er vitnesbyrd om kultens popularitet.⁸² Derfor rettes diskusjonene herunder mot første underproblemstilling: ”Hvor mange Mikaelkirker ble bygget i perioden 950- ca. 1200, og i hvilken grad stod den verdslige eliten bak?”. Det er i den sammenheng elementært å bekrefte Mikaelkirkenes eksistens. De aller fleste kirkene tilknyttes Erkeengelen gjennom brev, jordebøker og andre skriftlige kilder. Det hender også at dedikasjon *ikke* er å finne. Derfor inkluderes et underkapittel om hva som kjennetegner en Mikaelkirke, samt hvilke legender kjennetrekken har spunnet ut fra. Når en identifiserer byggherrer⁸³ er kontekstualisering en forutsetning. Det vil derfor bli presentert kjennetrekke ved kirkebygging i perioden 950-1200. Innenfor disse rammene vil det etableres et analyseverktøy, hvor det stilles kriterier til *hva* som kjennetegner de ulike kategoriene i kirkekatalogen. Funnene i kirkeanalysen er forankret i kriteriene som her befestes. I katalogen er kirkene geografisk sortert, men de vil også sorteres kronologisk i en tabell. Her er det naturlig å sette et skille før og etter ca. år 1200, men også å markere de kirkene som kan spores tilbake til det første kristne århundret. Noen kirker har lite kildebelegg, mens andre har tilstrekkelig. Noen kan forstås som alminnelige, mens andre er mer bemerkelsesverdige. Det tillegges derfor ikke like stor oppmerksomhet til alle kirkene; de *sikre* og *sannsynlige* byggherrer og dateringer vil heller skilles fra de *usikre*. Hver kirke vil derfor bli tildelt en *analyseverdi* – i hovedsak basert på hva vi vet om byggherren og kirkedateringen.

2.1. Kirkeantallet: et kvantitativt problem

Vi har bare kjennskap til en fjerdedel av norske middelalderkirker,⁸⁴ og enda mindre vet vi om kirkededikasjoner. Ved gjennomgang av skriftlige og arkeologiske kilder, har

⁸⁰ *Michaels saga*, i *Heilagra manna sögur: fortællinger om hellige mænd og kvinder efter gamle haandskrifter*, bd. 1, utgitt ved C. R. Unger, Oslo 1877: 693. (676-713).

⁸¹ Sitatet er tolket på grunnlag av Johnson (1972).

⁸² Lilli Gjerløw, ”Le culte de Saint Michel en Norvège” i Baudot Marcel (red.), *Millenaire monastique du Mont Saint-Michel*, bd. III, Paris 1971: 489 (489-493).

⁸³ *Byggherre*: tiltakshaveren som bestiller og betaler for kirken. I denne sammenheng sannsynligvis den som også bestemmer dedikasjonshelgen.

⁸⁴ Pernille H. Fredriksen, *Helgener og kirkededikasjoner i Norge i middelalderen*, Universitet i Oslo 2004: 5.

Brendalsmo endret det tradisjonelle anslaget på 1200 til at det ble reist *minst* 1257 kirker middelalderens Norge. Om en medregner belegg fra muntlig tradisjon er tallet nærmere 2000.⁸⁵ I lys av rangeringen av Mikael som den tredje mest populære helgenen, er det derfor grunn til å mistenke at denne undersøkelsens arbeidsantall for Mikaelkirker avviker fra virkeligheten.

Tidligere kirke- og dedikasjonsopptellinger følger ulike premisser. Derfor fremkommer uoverensstemmelser på grunnlag av ulike kriterier og definisjoner samtlige forskere bruker. I noen tilfeller blir kirker også omtalt med ulike navn. Under følger en gjennomgang og sammenlikning av tidligere opptellinger, samt oppklaring i uoverensstemmelser. Dernest fastslås et kirkeantall på grunnlag av undersøkelsens premisser.

Den første fortegnelsen over norske Mikaelkirker finner vi hos Dietrichson med sine 28 Mikaelkirker: *Øymark, Hovin, Gudleifs-Asak, Heni, Kjos, Bjørke, Tranby, Røyken, Hedenstad, Undrumsdal, Fon, Tønsberg, Tjølling, Hedrum, Vang, Ingra-Mo, Roko, Aas på Toten, Siljan, Mikaelshulen ved Nordsjø, Fenes, Bergen, Munkeliv i Bergen, Vossevangen, Selje, Trondheim, Byneset og Sortland*.⁸⁶ I tillegg regner Bugge med kirken på *Kapitelberget* og *Furnes*.⁸⁷ Ifølge Haugfos synes Anders Bugges *Furnes* å svare til Dietrichsons *Vang*.⁸⁸ Men ifølge biskop Jens Nilssøn,⁸⁹ er *Furnes*, eller *Deglum* som den en gang het, et anneks til *Vang* hovedkirke.⁹⁰ Her kan det hende at Bugge har forvekslet de to navnene. Dessuten nevner Nilssøn to annekskirker til *Vang* som er lagt øde: *Aas* og en såkalt *Michils kircke*.⁹¹ Disse ble av Oluf Rygh sett på som samme kirke, men både hos Nilssøn og i *Biskop Johannes Nicolai Almanak-bog* er de ført separat.⁹² Derfor ser jeg på *Michils kircke*, heretter *Kirkeby*, grunnet plasseringen på *gnr. 49 Kirkeby*, som en egen kirke. Det kan også hende at Dietrichsons *Vang* og Bugges *Furnes* rent dedikasjonsmessig er misforstått, og som er ment å svare til *Michils kircke*. Dietrichson fører vel å merke *Vang*-kirken som en *Clemenskirke*, en *Furnes kirke (Deigalheims K. á Furnesi)* med ukjent dedikasjon, og en egen *Michaels kirke* i

⁸⁵ May-Liss Bøe Sollund og Jan Brendalsmo, "Middelalderske kirker i hedenske gravfelt", i *Viking: Norsk arkeologisk årbok*, vol. LXXVI, Oslo 2013: 203 (203-218).

⁸⁶ Dietrichson 1888: 132.

⁸⁷ Anders Bugge, "Fra Monte Gargano og Mont Saint Michel til Sankt Mikkels hule og Sankt Mikkels fjell: Litt om skueplassene for feiringen av Mikkelsmess i middelalderen", *Aftenposten*, 01.10.1932: 2.

⁸⁸ Haugfos 2009: 14.

⁸⁹ Jens Nilssøn var biskop i Oslo på slutten av 1500-tallet, og bærer derfor en annen kildevekt enn Bugge og Dietrichson, da han besøkte og skrev om kirker som på 1800- og 1900-tallet for lengst var blitt borte eller byttet ut.

⁹⁰ *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseerindringer 1574-1597*, utgitt ved Yngvar Nielsen, Kristiania 1885: 13. Heretter BJN.

⁹¹ Merk: Må ikke forveksles med *Aas Mikaelskirke* på Toten på den andre siden av Mjøsa.

⁹² Jan Brendalsmo og Jan-Erik G. Eriksson, *Kildegjennomgang: Middelalderske kirkesteder i Hedmark fylke*, Oslo 2015c: 15.

Hamar bispedømme.⁹³ Haugfos, som fører både *Furnes Mikaelkirke* og *Vang Mikaelkirke*, ser dermed ut til å ha misforstått. Det kan konkluderes med at Dietrichsons *Vang Mikaelkirke* (i indeks) og Bugges *Furnes* menes som *Mikalskirken*, et eget kapell, i bygda Furnes. Dessuten vet vi for lite om denne kirken; den har bare en kvantitativ verdi i denne sammenheng. Vi har da hittil 29 kirker.

Noen tiår etter Bugge legger Johnson til *Kirkemo* og *Borre*.⁹⁴ Haugfos har lagt *Ingramoe* til OB, og *Kirkemo* til Hamar. Det er nok snakk om samme kirke som lå på grunnen Jugramo i Nord-Odal. Den blir i RB og Dietrichson omtalt som *Ingramos*, men har også blitt kalt *Kirkiu moo*. Brendalsmo kaller den *Jugramo*. Når det gjelder *Borre* fra 1100-tallet, har Johnson referert til N. Nicolaysen.⁹⁵ Denne er dedisert til St. Olav og St. Nikolaus.⁹⁶ Den avløste sannsynligvis en førstegenerasjons trekikre, men Nicolaysen har lite belegg for å oppføre den som Mikaelkirke. Det kan tenkes at han har gjort en menneskelig feil, og kanskje forvekslet ”Nikolaus” med ”Michaelis”.

Over hundre år etter Dietrichson legger Dybdahl til Trøndelagsdedikasjonene *Svengård*, *Voll* og *Logtun*,⁹⁷ som gir oss 32 kirker. Haugfos har en siste kirke, *Myckleby*, som kun fremkommer i appendiks uten referanse.⁹⁸ Den er også i RB, men er oversett av Dietrichson, eller i verste fall unnlatt av ukjente grunner.⁹⁹ Haugfos, som avgrenser studien til dagens Norge, har trolig misforstått RB’s *Mykabiær* i OB. Her er *Myckleby* oppført under OB, men lokalisert i Stor-Elvdal i Hedmark. Det finnes en Mikaelkirke her, og det stemmer at Myckleby er et stedsnavn i Stor-Elvdal. Men RB’s *Myckleby* ligger i Orust i Bohuslän, som den gang var en del av OB. Med *Myckleby* og *Bäve* har vi 34 kirker. Med *St. Mikaelkirke* i Stor-Elvdal har vi 35 kirker. *Svinndal*, som kun nevnes med et Mikaelalter i RB, ble omtalt som en Mikaelkirke frem til 1790,¹⁰⁰ og vil derfor være undersøkelsens 36. kirke.¹⁰¹

I prinsippet dediseres et alter til en helgen; intet alter, ingen kirke. Det er alterets helgen som i prinsippet er mottaker av kirkegodset og jordeiendommene. Derfor kunne

⁹³ Dietrichson 1888: 32.

⁹⁴ Johnson 1972: 47.

⁹⁵ Ibid.: 56.

⁹⁶ DN IV: 112.

⁹⁷ Audun Dybdahl, *Helgener i tiden*, Trondheim 1999: 22.

⁹⁸ Haugfos 2009: 97.

⁹⁹ *Biskop Eysteins Jordebog (Den røde bog): Fortegnelse over det geistlige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400*, utgitt ved H. J. Huitfeldt, Christiania 1879: 311.

¹⁰⁰ Sigrd Marie Christie og Håkon Christie, ”Svinndal kirke”, avsnitt 1. Bakgrunn, http://www.norgeskirker.no/wiki/Svinndal_kirke#Bakgrunn, sist lest 03.05.20.

¹⁰¹ Svinndal er med hos Ruud, Dietrichsons og Haugfos. Siden det i prinsippet er alteret som dediseres til en helgen, og siden vi ikke vet hva Svinndals hovedhelgen var eller når Mikaelalteret ble dedisert, er det ingen grunn til at den ikke bør inkluderes i undersøkelsen – med det forbehold at vi er bekjent med dedikasjonsproblemet.

analysen medregnet alterdedikasjoner i allerede eksisterende kirker. Dette var populært i høymiddelalderen, hvor helgener som tidligere ikke var populære dukket opp, likeledes med laugsgrupper som ønsket egne altere.¹⁰² Det er imidlertid kun *Svinndal* som inkluderes, da Mikael kan ha vært kirkens hoveddedikasjon, i motsetning til Mikaelalterene i større katedraler.

Det er mye usikkerhet ved byggherrespørsmålet, kirkedateringer, og i enkelte tilfeller vedrørende selve dedikasjonen. Men om alle disse kirkene er Mikaelkirker, er den regionale variasjonen påfallende. Trøndelagsområdet har fem kirker, Vestlandet har fire, Nord-Norge har én, mens Rogaland og Agder har ingen. De 26 resterende er konsentrert til Østlandet, og av disse er 21 konsentrert rundt Oslofjordområdet.

Men før vi undersøker byggherreproblemet, rettes oppmerksomheten til legendene.

2.2. Erkeengelens kirker: fra hulefornemmelse til høye klipper

Det skal godt gjøres å finne mer legendariske og symbolrike kirker enn Mikaelkirkene. Et eksempel er fra Wales, hvor det ble bygget fire Mikaelkirker i en sirkelformasjon, slik at dragen som befant seg under bakken i Radnorskogen skulle holde seg i ro.¹⁰³ Men det er to helligdommer som særlig bør trekkes frem, og som synes å representere idealet for hva en Mikaelkirke skal være.

2.2.1. Monte Gargano og Mont Tombe

Ingen studie som tar for seg spredningen av Mikaelkulten utelater grottekapellet *Santuario di San Michele* på fjellet *Monte Gargano* i Puglia, Sør-Italia. Stedet er ikke bare et populært stoppested for pilegrimer; det representerer den europeiske Mikaelkultens vugge, og er særlig kjent for sin opprinnelseslegende *De apparitione Sancti Michaelis*.¹⁰⁴ De lærde strides i den kompilerte tekstens datering. G. Waitz, en av tekstens redaktører, daterer den til slutten av 800-tallet, mens Johnson (2005) foreslår at teksten kan ha røtter tilbake til 500-tallet.¹⁰⁵

Essensen i myten er Mikael tre apparisjoner¹⁰⁶ ved Monte Gargano. Første apparisjon omhandler sipontineren¹⁰⁷ Garganus som gjette okseflokkene sin. Da en av oksene stakk av,

¹⁰² Jan Brendalsmo, *Kirker, kirkesteder og kirkehistorie i Spydeberg*, upublisert manuskript: 3.

¹⁰³ Eivind Luthen, *Tusenårsengelen Mikael - fra endetids- til vendetidsfigur*. Oslo 1999: 26-27. Merk: Luthen, belest og entusiastisk som han er, forstås tilsynelatende som lite kildekritisk.

¹⁰⁴ I *Bibliotheca Hagiographica Latina* går kilden under nummeret BHL 5948.

¹⁰⁵ Johnson 2005: 37. Johnson ser på legenden som den viktigste kilden til europeisk Mikaelkult.

¹⁰⁶ Det vil si tilsynkomst. I denne sammenheng en himmelsk skikkelse som viser seg og taler til et jordisk menneske.

¹⁰⁷ Sipontinerne var innbyggerne av den antikke havnebyen Siponto i Puglia, Sør-Italia.

skjøtt Garganus en forgiftet pil mot oksene, men pilen snudde og traff skytteren selv. Under en tredagers faste, grunnet den tragiske hendelsen, viste Mikael seg for lokalbiskopen og fortalte at hendelsen var hans verk. Videre i myten blir sipontinerne og deres naboer beneventerne beleiret av hedenske napolitanere. Igjen beordret biskopen en tredagers faste for å be til Erkeengelen om hjelp. Igjen viste Mikael seg for biskopen, og lovet seier på vegne av sipontinerne. *Slik ble det også*. Ved den tredje apparisjonen fortalte Mikael biskopen at han selv allerede hadde innviet grottekapellet.¹⁰⁸

Det som først var et beskjedent kapell på øya *Mont Tombe* utenfor Normandie, skulle senere bli Vestens mest berømte helligdom *Mont-Saint-Michel* – et syn som kan få en til å tro, og som helgenkongen Olav høyst sannsynlig skal ha opplevd med sine nordiske jernalderøyne. Herunder gjenfortelles helligdommens opphavslegende *Revelatio ecclesiae Sancti Michaelis*.

Tradisjonen tro utfører Mikael tre apparisjoner på stedet. Den første foran biskop Aubert av Avranches under kong Childebert III i 709, hvor Mikael ber biskopen om å bygge en helligdom dedisert til Mikael på *Mont Tombe*. Ved andre apparisjon forteller Mikael at kirken skal bygges på det stedet der biskopen finner en *okse*. Ved tredje apparisjon forteller Mikael at kirken skal bygges etter oksens skrittformasjon.¹⁰⁹

Santuario di San Michele og *Mont-Saint-Michel* er utvilsomt de to viktigste Mikaelstedene i den vestlige kristenhet. Helligdommene bekrefter at en kirke ikke er blindt plassert på et vilkårlig sted, men er bestemt ut fra spesifikke topografiske forhold, i tråd med helgenens legendarium og funksjoner. Som Adams skrev, elsket Erkeengelen høyder. Callahan, blant andre, begrunner plasseringen i høyden, ikke bare i hans rolle som hærfører og beskytter av kristenfolket, men også grunnet apparisjonene på Monte Gargano.¹¹⁰ Sammen med plasseringen i høyden, har også *Santuario di San Michele*s grottefornemmelse inspirert andre kirker i Europa, blant annet i Norge.

2.2.2. Norske Mikaelkirker i et legendarisk mønster

Anders Bugge kobler *Monte Gargano* til Mikaelshulen ved Nordsjø i Skien. Det samme gjelder helligdommen på Selja, til tross for dyrkelsen av martyrhelgenen Sunniva.¹¹¹ Kulten rundt Sunniva og seljumennene er trolig innført av Olav Tryggvason i 996, og regnes som

¹⁰⁸ Johnson 2005: 36-39. Denne helligdommen vil få nok oppmerksomhet flere andre steder i undersøkelsen. Det samme med *Mont Tombe*.

¹⁰⁹ Ibid.: 41.

¹¹⁰ Callahan 2003: 182.

¹¹¹ Bugge refererer til Odd munks *Ólafs saga Tryggvasonar*.

landets første helgenkult.¹¹² Bugge åpner imidlertid for et ”samarbeid” mellom helgener i middelalderen,¹¹³ og at hulen også kan være dedisert til Mikael. Hulehelligdommen indikerer at Mikaelkulten har hatt betydning i landet siden misjonstiden, og kan kanskje regnes som den norske Mikaelkultens vugge. Historiker Yngvar Nielsen skal også, før Bugge, ha koblet *Mikaelskirken* på Selja til hulen.¹¹⁴

Mont Tombe som senere skulle bli *Mont-Saint-Michel*, som arkitekt William av Volpiano fikk i oppdrag å tegne av Rikard den gode i 1020, er trolig en inspirasjonskilde til andre helligdommer. Bugge ser paralleller mellom normannerhelligdommen og Slottsfjellkirken i Tønsberg. De to korsformede steinkirkene har påfallende lik grunnpilar med tårn over krysset og ”(...) kapellaktige tverrskibsfløier som begge hadde aspis i østveggen”. Den største forskjellen er Mont-Saint-Michels størrelse med sine tre skip, i motsetning til Slottsfjellkirkens ettskipsanlegg. En annen forskjell er at Slottsfjellkirken skal ha hatt fjellets naturlige ujevne berg som gulv, stigende fra inngangsdøren i vest til hovedalteret i øst. Dette kobler Bugge til hulefornemmelsen fra Monte Gargano. Liknende ser vi ved kryptkirkene *Munkeliv* i Bergen og *Kapitelberget* i Skien,¹¹⁵ likeledes med kryptliknende rom i *Hedrum* og *Vossevangen*.

Ved å sammenlikne de respektive kirkenes plassering og disses byggherrer, ser det ikke ut til at kirker bygget i høyden eller i huler har mer status enn de på flat jord.¹¹⁶ Men flere kirker bekrefter byggherrens kjennskap til legendariske mønstre eller, i det minste, andre Mikaelkirker.

2.3. Kirkebygging i perioden 900-1200

Enhver kirkebyggerdiskusjon bør forstås på grunnlag av det turbulente forholdet mellom Kirken og kongemakten, religiøsitet og politikk, samt kirkebygging og råderett. Kongemaktens nasjonale kristningsprosjekt på 1000-tallet kan ikke leses ut fra samme samfunnsmessige forutsetninger som Kuriens internasjonale hierarki utover på 1100-tallet. I kristenrettene kan en lese om kirketyper som *hovedkirker* og *høgendeskirker*; og *fylkeskirker* og *heredskirker*. Selv om flere historikere setter disse i et hierarkisk system med ulike rettigheter, administrative oppgaver og myndighet, deriblant historiker Rudolf Keyser som

¹¹² Alf Tore Hommedal, ”Frå heller til pilegrimskyrkje. Heilagstaden på Selja”, i Magnus Rindal (red.), *Fra hedendom til kristendom: perspektiver på religionsskiftet i Norge*, Oslo 1996: 112-115 (112-124).

¹¹³ Bugge 1932: 2.

¹¹⁴ Else Mundal. ”Heiden kult som kan knytast til holer og hellerar”, i Magnus Rindal (red.), *Selja – heilag stad i 1000 år*, Oslo 1997a: 36 (34-42).

¹¹⁵ Bugge 1932: 2.

¹¹⁶ Et eksempel er *Hedrum*, en kongelig fylkeskirke bygget på flat jord.

kobler hovedkirker/fylkeskirker til Olav Tryggvason og Olav Haraldsson, og heredskirker/høgendeskirker til den øvrige eliten,¹¹⁷ hevder Skre at de ikke kan oppfattes som ”adskilte *typer*” kirker. Argumentet er at kongemakten ikke hadde tilstrekkelig nok med samfunnskontroll og organisasjonsstyrke i århundrene hvor kirkemassen og kirkeorganisasjon endret seg stadig. Et statisk bilde av kirkemønsteret kan avvike fra en omskiftende og mangfoldig virkelighet.¹¹⁸

Vi kan heller ikke snakke om en like gjennomtenkt kirkeorganisering med et planlagt nettverk av sognekirker i den tidligkristne tiden, slik vi ser i høymiddelalderen og utover. Kristendommen ble nemlig inkorporert i hedenske sosiale og økonomiske strukturer som fremdeles eksisterte.¹¹⁹ Dette ga utslag på flere plan, blant annet for *hvem* som bygde kirkene. Førkristen kultus var ikke en adskilt sfære med et profesjonelt presteskap. Den økonomiske, politiske, sosiale og religiøse sfære var vevd inn i hverandre, mens småkonger, høvdinge og andre prominente personer fungerte som både verdslige og religiøse ledere.¹²⁰ Med kristendommen som offisiell religion, skulle kongen i prinsippet få en overlegen maktposisjon, men de gamle høvdingene og storbøndene, samt deres etterkommere, falt ikke umiddelbart i den suverene kongens skygge av den grunn. En kan nok derfor i samme grad som en snakker om *kultstedskontinuitet*, snakke om *kultlederkontinuitet*, hvor også innflytelsesrike menn, ved siden av kongen, ønsket å fremme den nye kultus. Det er nemlig ingen kilder som, ifølge Brendalmo, taler for et kontrolltap av den offentlige kulten hos eliten.¹²¹ Her er nok kirkebygging sentralt.¹²² Men hvilke motiver drev kirkebyggingen, og hvem var kapabel til å igangsette et slikt prestisjeprosjekt, som kirkebygging jo må ha vært?

2.3.1. Motivasjon

Arkeolog og historiker Sæbjørg Walaker Nordeide foreslo at de spesifikke lovene kongen innførte for å forhindre befolkningen i å praktisere hedenske ritualer vitner om at *de fleste* i

¹¹⁷ Rudolf Keyser, *Den norske kirkes historie under catholicismen*, bd. 1, Christiania 1856: 172-174. Keyser regnes som en av grunnleggerene av historiefaget i Norge, og har dannet fundamentet for en rekke historiespørsmål, hvorav noen teorier fremdeles bærer mål i dag.

¹¹⁸ Skre 1995: 181.

¹¹⁹ Jan Brendalmo og Petter B. Molaug, *To norske byer i middelalderen – Oslo og Tønsberg før ca. 1300*, i *Collegium Medievale: Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning*, vol. 27, Oslo 2014: 165 (136-202).

¹²⁰ Sverre Bagge og Sæbjørg Walaker Nordeide, ”The kingdom of Norway”, i Nora Berend (red.), *Christianization and the Rise of Christian Monarchy*, Cambridge 2007: 124 (121-165).

¹²¹ Brendalmo 2006: 264-265.

¹²² *Ibid.*: 13.

Norge ikke ønsket noe ny religion omkring tusenårsskiftet.¹²³ Om det ikke hadde vært noen motvillighet, ville en nok ikke berømmet uttrykket ”Olavene kristnet med sverd”.¹²⁴ Det er nok ingen som betviler at kirkebygging primært var et anliggende for kongemaktens ambisjoner i misjonstiden, selv om Brendalsmo påpeker at vi må tro at nordmennene hadde en positiv mentalitet til kristning og kirkereising i bygdene sine.¹²⁵

I sin mastergradsavhandling om middelalderkirkenes byggherrer, konkluderer Lars Olav Muren med at en hovedmotivasjon ved kirkereising var å konsolidere makten ved å befeste maktsentra i det ganske land, ved å bygge kirker i sentrum av disse områdene. Kirkene ble således et tosidig maktsymbol, med både verdslige og religiøse dimensjoner. Kirkebygget ble med andre ord en påminnelse om at kongen var folkets øverste religiøse og politiske leder – nå manifestert i mektige bygg som folk ikke hadde sett maken til.¹²⁶

Ifølge Skre må kongemakten ha spilt en viktig rolle i utviklingen av en levedyktig kirkeorganisasjon frem til 1200-tallet. Men i sagaer, diplomer og runeinnskrifter kan en i tillegg lese at kirkebygging engasjerte lokale stormenn.¹²⁷ Hva var i så fall motivasjonen bak? Bare det faktum at høvdingen både var en sosial, politisk og religiøs leder i førkristen tid, hvor kultusen i tillegg var lokalisert på gården, er en motivasjon i seg selv til kirkebygging.¹²⁸ Om kirkebygging forenkles til et domene for den verdslige og den religiøse eliten, kan en i en viss grad plassere lokale og regionale stormenn i samme bilde som kongemakten. I allefall vedrørende det politiske og økonomiske aspektet. Kirkebygging var altså en sjakkbrikke i etablering og opprettholdelse av posisjon og makt. Ved siden av den sosiale markeringen, kan, ifølge Brendalsmo, ”felleskapets beste” også ha motivert aristokratisk kirkebygging.¹²⁹ Dessuten uttrykte kirken at byggherren hadde et godt forhold til Gud,¹³⁰ og den helgen den var dedisert til. Dette kan leses i lys av det tradisjonelle verneforholdet hvor høvdingen hadde bonden under sitt *grið* (vern), slik som bonden vernet husstanden. I dette gjensidige forholdet

¹²³ Sæbjørg Walaker Nordeide, ”Where did All the People Go? Looking for Eleventh-Century Graves in Southern Norway”, i Svavar Sigmundsson (red.), *Proceedings from the 16th Viking Congress*, Reykjavik 2011: 327 (320-332).

¹²⁴ Den fremste motstanden kom fra ladejarlene i Trøndelag.

¹²⁵ Brendalsmo 2006: 12-13.

¹²⁶ Lars Olav Lyngstad Muren, *Hvem var kirkenes byggherrer i Norge i middelalderen? En historiografisk undersøkelse av byggherreproblemet i norsk forskning fra Rudolf Keyser til Vidar Trædal*, Universitetet i Oslo 2010: 120.

¹²⁷ Skre 1995: 171.

¹²⁸ Gro Steinsland, ”Hvordan ble hedendommen utfordret og påvirket av kristendommen?”, i Hans-Emil Lidén (red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, Oslo: 14-16 (9-27).

¹²⁹ Brendalsmo 2006: 12.

¹³⁰ Sigurðsson 2003: 51.

sikret dermed høvdingen seg bondens gjensidige lojalitet og støtte i høvdingens konflikter.¹³¹ Det kan tenkes at kirkebygging spilte en rolle i dette forholdet.

På den annen side kan det tenkes at en storbondes kirkebygging var gjenstand for et lojalitetstegn ovenfor kongemakten. Kongen var fremdeles avhengig av støtte fra viktige stormenn omkring i landet, hvis bånd ble styrket og opprettholdt gjennom personlige troskapsløfter, eller ved at kongen forlente jordegods til sine lendmenn. Når en på denne tiden snakker om *vennskap*, er det noe en *gjorde* gjennom begunstigelse og gavmildhet, snarere enn noe en *følte*. I denne undersøkelsen representerer *kirkebygging* en konkret handling, hvor stormenn viste sin respekt ovenfor kongemakten og hans siðr-prosjekt.¹³²

Det har også blitt diskutert hvorvidt bønder bygde kirker. *Borgartingsloven* forteller at bøndene skulle tilsette presten ved herredskirken, og vitner ifølge Skre om "(...) at kirkene er blitt bygget, eid og forvaltet av felleskap av nærmest demokratisk karakter". Det kan tenkes at noen mindre kirker ble bygget i sammenslutning av bønder, gjerne med utgangspunkt i lokale tingstedsforsamlinger, der messene ble holdt for kirkebyggerne, deres husstander og venner.¹³³ Brendalsmo stiller seg her kritisk til Skre, og hevder at folks generelle motstand mot å svare kirkelige avgifter, samt kirkebygging som et elitisk anliggende frem til 1200-tallet,¹³⁴ svekker teorien om bønder som byggherrer i perioden. Brendalsmo fraskriver imidlertid ikke bøndenes *interesse* for kirkebygging. Enkelte kirker kan sammenliknes med leidangskip: "(...) et felles anliggende for kongen og bøndene". Grunnet samfunnsstrukturene, er det nærliggende å tro at allmuen fremdeles søkte støtte under den regionale og lokale makteliten. En kan si at kirkebyggingen var gjenstand for maktkamp mellom kongen og hans biskoper med sine fylkeskirker på den ene siden, og den regionale og lokale eliten med sine høgendeskirker på den andre. Kontrollen over den religiøse kultus var ifølge Brendalsmo "(...) ensbetydende med kontroll over mennesker".¹³⁵ Flere forskere, deriblant Skre, mener dessuten at storbøndene stod for mesteparten av middelalderens kirkebygging, da dette gikk i hånd med sosial utfoldelse og ættetradisjon.¹³⁶ I denne undersøkelsen forstås "storbønder" som byggherrkategorien *stormenn*, og ikke som *bondefelleskap*.

¹³¹ Jón Viðar Sigurðsson, *Norsk historie 800-1300: frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt*, Oslo 1999: 23-28.

¹³² Skre 1995: 171-172.

¹³³ Ibid.: 189-218.

¹³⁴ Brendalsmo 2006: 264.

¹³⁵ Jan Brendalsmo, "Fylkeskirker i Trøndelag, Nordmøre og Romsdal", i Morten Stige og Kjell Erik Petterson (red.), *Værnes kirke – en kulturskatt i stein og tre*, Stjørdal 2016: 73 (66-99).

¹³⁶ Brendalsmo 2006: 269-270.

2.3.2. *Kapabilitet*

I *Mote klerkom*, også kjent som kampskriftet *En tale mot Biskopene* på vegne av kong Sverre fra 1196/97, nevner kongen tre måter en kan få myndighet til å råde over en kirke på. Det var enten gjennom arv, kjøp av eiendom der en kirke allerede stod, eller, det eneste relevante i denne sammenheng, *om en selv bygde den*.¹³⁷ Å bygge en kirke, for å bruke et folkelig uttrykk, ”kostet skjorta”.

Selv om kongemakten spilte en sentral rolle i utviklingen av en levedyktig kirkeorganisasjon frem til 1200-tallet, må *kirkeorganiseringen* i tidlig middelalder ha forekommet i en noe primitiv art, der kirkebyggingen var mindre sentral for Kirken (kongemakten), i motsetning til det komplekse sognekirkemønsteret en ser senere. Kongemakten var på denne tiden tilknyttet kongens person og følge, hvor kongen ikke hadde noe fast tilholdssted, men veitslet rundt på eiendommene sine og hos sine venner. Det var ikke snakk om noe administrativt apparat med fullstendig kontroll over kongens godsinteresser, og det var heller ikke plassert styrker rundt omkring i landet.¹³⁸

Kongemakten var høyst kapabel til å bygge de største og viktigste kirkene.¹³⁹ Et tydelig vitnesbyrd om dette er fylkeskirker og hovedkirker. Disse var kirkelige institusjoner etablert på kongsgårder, og kan sammenliknes med engelske *minsters* – knutepunkter for det kirkelige livet i de geografisk avgrensede områdene. Det pastorale arbeidet ble besørget av klerker som arbeidet i større regioner med utgangspunkt i slike kirkeinstitusjoner.¹⁴⁰ I likhet med Wessex-kongene ser vi også tilsvarende kirker i Danmark, hvilket misjonskongene uten tvil, hevder Skre, har blitt inspirert av.¹⁴¹ I Norge ble det bygget 50-60 hovedkirker, hvor særlig Olav Haraldsson skal ha spilt en rolle, sammen med lokale stormenn.¹⁴²

Når det gjelder synoder og biskoper, var ikke kirkebygging et anliggende for dem. Deres oppgave var å få utbygget et nett av godt nok skikkede klerker som kunne praktisere det pastorale arbeidet. En nær forbindelse mellom en prest og hans kirke ser vi ikke før ved sognekirkeordningen. I tidlig middelalder søkte klerkene hus og vern hos kongen og andre lekfolk. Og det pastorale arbeidet skjedde ikke nødvendigvis i kirkebyggingen under

¹³⁷ *Sverres saga; En tale mot biskopene*, utgitt ved Anne Holtmark, Oslo 1961: 275.

¹³⁸ Skre 1995: 171-183.

¹³⁹ Misjonskongene fikk med seg store rikdommer fra England, naturligvis som et gjensidig lojalitetsbånd til angelsaksiske monarker.

¹⁴⁰ Skre 1995: 217.

¹⁴¹ Brendalmo 2016: 72.

¹⁴² Sigurðsson 2003: 52.

misjonssituasjonen, men heller under et trygt vern, helst på gårdene til kongen og hans venner.¹⁴³

2.4. Å identifisere en byggherre

Med utgangspunkt i diskusjonen ovenfor, etableres herunder et analyseverktøy for identifisering av Mikaelkirkenes byggherrer, med hovedvekt på perioden 950- ca. 1200.

Selv om en ikke kan snakke om noe føydalsamfunn i Norge på denne tiden, står likevel eiendomsbesittelse og det politiske systemet, ifølge arkeolog Frode Iversen, i et komplementært forhold til hverandre, i form av sosiale og økonomiske betingelser.¹⁴⁴ Men denne lagdelingen er høyst frekvent i middelalderen. I *Frostatingslova* kan en lese om høy- og senmiddelalderens lagdeling med: *kongen, lendmenn, jarler, hertuger, abbeder, abbedisser, biskoper, erkebiskopen, hauldene, trelleætlinger og trelles* (etterhvert erstattet av leilendingen). Flere av disse gruppene går over i hverandre, mens noen ikke er aktuelle i tidlig middelalder. Brendalsmo (2006) bruker variablene: *kronen, erkesetet, klosterstiftelse, aristokrati, samfunnseliten og bonde*.¹⁴⁵ Denne undersøkelsen anvender en tilsvarende, men forenklet, kategorisering av byggherregruppene: *kongemakten, stormenn, bondefelleskap og Kirken*.

Kongemakten sier seg selv, mens *stormenn* innebærer verdslige enkeltpersoner fra den øvrige eliten som hadde ressurser til å både reise og råde over en kirke. Gruppen innbefatter jarler, høvdinger, aristokrater, storbønder, og ikke minst lendmenn med sterk regional maktforankring (senere slått sammen med høygeistligheten som den samfunnsbærende gruppen). *Bondefelleskap* menes her som formelt organiserte felleskap av bønder som tok initiativ til- og finansierte kirkebygging. *Kirken* innebærer kirkebygging iverksatt i regi av den geistlige eliten – det være seg biskoper, erkebiskoper og klosterordener. Den løse firedelingen begrunnes i at undersøkelsens problemstillinger og hypoteser ikke fordrer en mer spesifikk gruppering.¹⁴⁶ Herunder undersøkes *hvem* som bygde *hva* på hvilket *gods* til hvilken *tid*.¹⁴⁷

¹⁴³ Skre 1995: 183-217.

¹⁴⁴ Frode Iversen, *Eiendom, makt og statsdannelse. Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*, Universitetet i Bergen 2004: 14.

¹⁴⁵ Brendalsmo 2006: 263-280.

¹⁴⁶ Om det er interessant vil naturligvis byggherrene diskuteres i et mer nyansert lys – både innenfor og på tvers av de ulike gruppene.

¹⁴⁷ Et *gods* er nært tilknyttet *byggeår*, og er svært problematisk å identifisere da godsene ofte er gjort om til Kirkegods når de først er nevnt i skriftlige kilder.

2.4.1. Kongemakten: den sikreste byggherre

Ifølge Sigurðsson er forskere samstemte om at "(...) kristninga av Norden skjedde ovenfra og ned".¹⁴⁸ Det er vanlig å se på *kongemakten* som den første byggherre her til lands – en idé som har holdt seg siden Keyser (1856).¹⁴⁹ I begynnelsen tilhørte kirkebygging rikskongedømmet og statsdannelse.¹⁵⁰ Selv om flere forskere ser på den tidlige Kirken som en *folkekirke*, grunnet sin primitivitet og implementering i lokalsamfunnet, argumenterer Sigurðsson for "(...) at den nye læra var innført *av kongemakta, for kongemakta*".¹⁵¹ Gjennom fylkeskirkene kunne kongemakten nå ned til fylkene administrativt, slik som Kirken med sin religiøsitet.¹⁵² Frem til omkring 1100 var Kirken i utgangspunktet et nasjonalt redskap i maktlegitimering, der kongen, slik som i resten av det royale Europa på 900- og 1000-tallet, var det naturlige overhodet, og dermed rådende over de tjenende biskopene. Kongemaktens posisjon ble heller ikke svekket av forestillingen fra Hårfagre-ætta og Ladejarlsætta om et sakralt kongeideal, der kongen får gudommelige evner som bindeledd mellom gudene og menneskene.¹⁵³

Fylkeskirkene er de lettest identifiserbare kongekirkene. I Viken, Opplandene, Vestlandet og Trøndelag var slike kirker tilknyttet judisiell-administrativ innledning, mens i Nord-Norge og i de østlandske fjelldalene var de bygget ved gamle maktsentra.¹⁵⁴ De har også fått høvelig med oppmerksomhet i kildene, blant annet i *Frostatingslovas* fylkeskirkesparagraf, hvor det kommer frem at "Bøndene skal lata alle menn i fylket byggja fylkeskyrkje og ha det gjort på tolv månader", eller bli bøtelagt om de ikke gjør det: "(...) om dei menn som er pliktige til det, dreg seg unna, skal dei bøta seks øyrar".¹⁵⁵ Teksten går trolig tilbake til Håkon Adelfostres tid, og kom inn i lovverket under Olav Tryggvasson.¹⁵⁶ Nå kan det diskuteres hva et lovverk innebar på denne tiden, men teksten vitner iallfall om hvordan kongemakten ønsket å sette hele folket i arbeid med kirkene, og da særlig de

¹⁴⁸ Sigurðsson 2003: 34.

¹⁴⁹ Keyser 1856: 91.

¹⁵⁰ Brendalsmo 2006: 147.

¹⁵¹ Sigurðsson 1999: 102.

¹⁵² Brendalsmo 2006: 285.

¹⁵³ Sigurðsson 1999: 91-97. Merk: det ble bygget kirker ved gamle maktsentra også ellers i landet.

¹⁵⁴ Per Sveaas Andersen, *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*, Oslo 1977: 319-321.

¹⁵⁵ *Frostatingslova*, utgitt og oversatt ved Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes, Oslo 1994: 19.

¹⁵⁶ Brendalsmo 2016: 67.

viktigste, fylkeskirkene. I et hovedprinsipp etter rang og verdslig administrativt inndelingssystem, plasserer Andersen fylkeskirkene som førsterangskirker.¹⁵⁷

Kriteriene for å identifisere en fylkeskirke varierer. Jørn Sandnes (1969) brukte for eksempel fylkeskirkesparagrafens vektlegging av steinkirker som et kriterium. Men med ferskere dateringer, kan Brendalsmo avkrefte Sandnes' teori, da det gjerne har ligget mindre trekirker på disse stedene før steinkirkene ble reist. Selv om *byggemateriale* for Brendalsmo verken er et tilstrekkelig eller nødvendig kriterium, trenger det ikke sløyfes som et *sannsynlig* kriterium. Vi må, i lys av *Frostatingslovas* kristenrett, regne med at fylkeskirker i stein var det foretrukne, men at ikke alle fylker eller regioner hadde befolkningsmessig kapasitet eller økonomisk grunnlag til å bygge i stein.¹⁵⁸ Det foreligger nok en konsensus i kirkeforskningen at de aller første steinkirkene her til lands var et verdslig elitisk anliggende, og et mektigere uttrykk enn trekirkene. De må ha tatt flere år å bygge, og ikke minst arkitektonisk ekspertise fra utlandet for å i det hele tatt få dem til å stå.

De tidligste steinkirkene rundt i distriktene ble bygget sent på 1000-tallet og tidlig på 1100-tallet.¹⁵⁹ En kuriositet i den sammenheng er at arkeologien påviser at steinkirkene var andregenerasjonskirker som avløste mindre trekirker.¹⁶⁰ Det er imidlertid rimelig å tro at små trekirker ikke nødvendigvis var forbeholdt bondefelleskapene etter at steinkirker ble ”normalen” for det øvrige sjikt. Både kongemakten og stormenn oppførte trekirker, selv om de var økonomisk kapable til å bygge steinkirker.

Sammen med fylksekirkenes tilstedeværelse i *diplomatariet* og andre skriftlige kilder, vil undersøkelsen, ved identifiseringen av disse kirkene, benytte Brendalsmos kriterium om en kirkes plassering på et tidligere *konfiskert krongods*.¹⁶¹ Kildene vitner om at kongen forvaltet store jordeiendommer. Stormenn måtte gi fra seg jordeiendommer til kongemakten, som videre ble konfiskert til krongods – særlig under borgerkrigen.¹⁶² En viktig indikasjon for tidligere konfiskert krongods kan være om en kirke lå i nærheten av en såkalt *Huseby*.¹⁶³ Når

¹⁵⁷ Andersen 1977: 319-321. Jf. Andersen for en mer detaljert inndeling av kirkelandskapet i de ulike lagområdene.

¹⁵⁸ Brendalsmo 2016: 69-80.

¹⁵⁹ Disse hadde et fundament i jorda som ikke råtnet slik som stolpekirker.

¹⁶⁰ Hans-Emil Lidén, ”De tidlige kirkene. Hvem bygget dem, hvem brukte dem og hvordan?”, i Hans-Emil Lidén (red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, Oslo 1995: 129-131 (129-141).

¹⁶¹ Brendalsmo 2016: 70. Ved siden av tilleggskriteriet om bygging i stein, kan en også se på kirkens plassering i forhold til domkapitlet (kannikene), da fylkeskirkene som var viktige for biskopen og kongen i tidligkristen tid også må ha vært viktig for Kirken senere i middelalderen.

¹⁶² Jan W. Krohn-Holm, *Tjølling bygdebok*, bd. 1, Oslo 1974: 148.

¹⁶³ Christer Westerdahl og Frans-Arne Stylegar, ”Husebyene i Norden”, i Ellen Høigård Hofseth og Egil Mikkelsen (red.), *Viking: Norsk arkeologisk årbok*, bd. LXVII, Oslo: 101 (101-138). Av de 130 kjente *husebyene* i Norden, ligger 66 i Sverige, åtte i Danmark og 54 i Norge (Flest i Trøndelag og på sørøstlandet). Det

det gjelder topografisk plassering av konglige kirker, har en i nyere tid vendt blikket fra de urbane og monumentale bykirkene mot bygdekirker.¹⁶⁴

På 1000-tallet lot kongen bygge *residenskirker* i de fire lagområdene for sine biskoper. De første bispesetene ble også reist på kongens gårder, slik at biskopene lettere kunne utføre sine oppgaver ovenfor befolkningen. Både fylkeskirkene og residenskirkene, samt de senere bispesetene, var sentrale ledd for at kongen, via sine skolerte prester, skulle nå ut til alle kristne.¹⁶⁵ Kongen, biskopen og fylkesprestens posisjon ble også styrket ved etableringen av faste bispeseter på slutten av 1000-tallet. Et tilleggskriterium som kan støtte argumentasjonen for at en kirke er bygget av ikke bare kongen, men også den øvrige elite, er ”unødvendige” tillegg som tårn, apside, hvelv, sidekapeller, tre skip, tverrskip, koromgang og liknende. Det vil si rent arkitektoniske tilbygg uten funksjon, som enten kan bety økonomisk kapasitet til å følge mote, eller maktlegitimering.¹⁶⁶

I sin masteroppgave om kongen som kirkebygger, konkluderer Anders Ødegaard med at kongene som kirkebyggere fulgte overordnede mønstre, men hadde ulike strategier og fremgangsmåter. Håkon den gode feilet i Trøndelag, hadde nesten et fravær på Østlandet og forholdt seg primært til Vestlandet. Olav Tryggvason bygde langs sjøveien i alle regionene, mens Olav Haraldssons hovedfokus var Østlandet og mer innover i landet enn forgjengerne. Harald Hardråde stod også sterkest på Østlandet, mens Olav Kyrre gjorde som Tryggvason og bygde på maktsentre i alle regionene. Kongene bygde også på forskjellige steder, avhengig av den politiske situasjonen. Men de bygget alle på bestemte, gjerne synlige, områder, og stort sett på kongsgårder.¹⁶⁷

2.4.2. Stormannen: den lokale og regionale byggherre

Siden de gamle høvdingene og deres arvinger var svært mektige, og i enkelte tilfeller kunne måle seg med kongemakten, er det sannsynlig at stormenn kom på kirkebygger-banen allerede i det første kristne århundret. Men kongemakten stod nok alene for kirkebyggingen til godt ut på 1000-tallet.

er også to i Schleswig-Holstein og fire på Orkenøyene, men ingen på Færøyene eller på Island. Mer om *husebyer* i kap 4.3.1.

¹⁶⁴ Muren: 2010: 98-99. Argumentet bygger på Skres arbeid med Romerike og Gudbrandsdalen, Brendalsmos arbeid med landsbygda i Trøndelag og Trødals arbeid med Nord-Norge.

¹⁶⁵ Brendalsmo upublisert manuskript: 9.

¹⁶⁶ Jan Brendalsmo og Ann Catherine Bonnier, ”Steinkirkebyggingen i Jämtland: Hvor kom middelalderens kirkebyggere ifra?”, i Elisabeth Iregren, Verner Alexandersen og Lars Redin (red.), *Västerhus: kapell, kyrkogård och befolkning*, Stockholm 2009: 99.

¹⁶⁷ Ødegaard 2015: 123-124.

Om kongemakten har fått mest oppmerksomhet i den historiefaglige kirkeforskningen, er det stormenn som har vært mest interessant i den kulturgeografiske.¹⁶⁸ Stormennene stod for de fleste kirkeoppbyggelsene under perioden kalt *egenkirkesystemet*, som varte fra begynnelsen av norsk kirkeinteresse frem til 1100-tallet. Det er her snakk om de såkalte *privatkirkene/høgendeskirkene*,¹⁶⁹ som ble reist på eget initiativ, egen jord og ved egen råderett. Dette til forskjell fra *sognekirkene* som var eid av et bondekollektiv.¹⁷⁰ Høgendeskirkene ble trolig bygget parallelt med fylkeskirkene,¹⁷¹ og det var stormennene selv som ansatte prester (gjærne fra de ufrje).¹⁷² Brendalsmo foreslår at slik som fylkeskirkene ble uttrykk for kongens riksmakt, ble høgendeskirkene uttrykk for høvdingmakt. Den tidligkristne fasen var preget av pragmatisme og synkretisme, der samfunnseliten var en forutsetning for at Kirken skulle overleve.¹⁷³ Vi må derfor også i samme akt som vi kobler kongelige Mikaelkirker til maktlegitimering, inkludere eliten. Det bør nevnes at hovedkirker også ble bygget av stormenn.

2.4.3. Bøndene: den usannsynlige byggherre

Skres vektlegging av andelsbyggeri i sin magisteravhandling møtte motstand, grunnet sin retrospektive metode, som var kontroversiell innenfor det skandinaviske historiemiljøet. Skre skal selv ha gått bort fra denne forklaringsmodellen, som gjør at denne kategorien ifølge Muren synes "(...) å være helt forlatt". Den viktigste argumentasjonen mot bønder som byggherrer ligger nettopp i nyere tids vektlegging av det sterke aristokratiet og deres kontroll over jordeiendommene.¹⁷⁴

2.4.4. Før Kirken ble Kirken

Kirken som byggherre er ingen stor diskusjon i den tidligkristne kongsdominerende fasen. De verdslige kristnet; de geistlige forkynte. Med sin tredelte myndighet knyttet til lære og domstol, vigsel, og forvaltning, var biskopene på 1000-tallet, hvorav de fleste var utalandske,

¹⁶⁸ Muren 2010: 99. Skre, Brendalsmo og Trædal legger alle vekt på denne gruppen.

¹⁶⁹ Vi må også regne konge som byggherre bak noen av disse. Men først og fremst knyttes de til den øvrige eliten.

¹⁷⁰ Andersen 1977: 322.

¹⁷¹ Brendalsmo 2016: 73.

¹⁷² Siden biskopene i tidligkristen tid ikke kunne føre kontroll over prestene ved høgendeskirkene, slik som ved heradskirkene, mener Brendalsmo at kun et mindretall av disse prestene var lesekyndige, da de ikke ble påkrevd teologisk skoleing. Jf. Brendalsmo upublisert manuskript: 16.

¹⁷³ Brendalsmo 2006: 285.

¹⁷⁴ Muren 2010: 100.

utnevnt av kongen og ambulerende med hans hird.¹⁷⁵ Dette var imidlertid biskopenes beste mulighet i et ny-kristnet område, da dette betød personlig og økonomisk trygghet under en verdslig herskers beskyttelse.¹⁷⁶ Slik som i resten av Europa må vi tro at de høygeistlige ble rekruttert fra aristokratiet, mens de lavgeistlige var bønder. Selve vigselen av biskopene foregikk under erkebiskopen i Hamburg-Bremen frem til 1104.¹⁷⁷ Det var i utgangspunktet erkebispesetet i Hamburg-Bremen som hadde fått i oppdrag av Pave Nikolas I å kristne Norden, selv om en i de fleste henseender kan argumentere for at den tidligkristne kirkeorganisasjonen var dannet ut fra et engelsk mønster.¹⁷⁸ Når flere kirker ble bygget utover på 1100-tallet, og hvor norske prester ble rekruttert fra bondesamfunnet, ble den kristne lære formidlet på morsmålet, slik som i engelsk tradisjon.¹⁷⁹ Stiftsbiskopene fikk på 1100-tallet faste residenser ved etableringen av bispedømmene i Nidaros, Bjørgvin og Oslo.¹⁸⁰ Men til tross for dette, fungerte de fremdeles som kongens rådgivere.¹⁸¹ Disse permanente residensene har nok i aller størst grad vært kongens ønske fremfor biskopenes ”frigjørelse”¹⁸² – en lettelse for både biskopene og kongemakten.

Det bør imidlertid nevnes at med dette nye ideologiske grunnlaget, var konflikten mellom Kirken og den verdslige eliten eksisterende, eller ”(...) boblende under overflaten”, for å bruke Brendalsmos ord.¹⁸³ Den tidligere maktkampen mellom kongemakten og biskopene mot den øvrige eliten, ble ved etableringen av erkesetet en kamp mellom den verdslige eliten mot Kirken. Det var særlig Sigurd Jorsalfares introduksjon av tienden, sammen med en bedre organisert sogneavgrensning med entydige embetsområder, lovfestet i 1170, som skulle skape splid mellom Kirken og høgendeskirkeeierne på 1200-tallet.¹⁸⁴ Et avgjørende punkt her var da samkongene Inge Krokrygg, Sigurd Munn og Øystein Haraldsson, samt Erling Skakke (regent for Magnus Erlingsson) godtok betingelsen fra pavens legat Nicolas Breakspear (senere Pave Hadrian IV) om at Kirken skulle råde over *alle* prester og kirker i erkebispedømmet, dersom Norge skulle få en egen erkebiskop.¹⁸⁵ Det var

¹⁷⁵ Av de 28 biskopene som nevnes i kildene frem til 1130 er kun tre-fire norske, mens resten var i synkende rekkefølge angelsaksiske (11-12), tyske (7-8), dansk, irsk og islandsk. Jf. Sigurðsson 1999: 99.

¹⁷⁶ Brendalsmo upublisert manuskript: 1.

¹⁷⁷ Sigurðsson 1999: 98. Om ikke erkebiskopen i Hamburg-Bremen ville vigsle dem, foregikk det i England eller Frankrike.

¹⁷⁸ Sigurðsson 2003: 23.

¹⁷⁹ Sigurðsson 1999: 101.

¹⁸⁰ I 1125 ble Stavanger bispedømme skilt fra Bjørgvin, mens Hamar ble skilt fra Oslo ved opprettelsen av erkesetet i Nidaros.

¹⁸¹ Sigurðsson 1999: 97-99.

¹⁸² Andersen 1977: 329.

¹⁸³ Brendalsmo 2016: 73.

¹⁸⁴ Brendalsmo upublisert manuskript: 15.

¹⁸⁵ Ibid.: 5.

imidlertid ikke alle som var enig i det verdslige overherredømmets endelikt (i økonomisk, politisk og administrativ forstand). Konflikten er manifestert i det nevnte kampskriftet fra kong Sverre mot biskopene. Allegorisk tegnes et bilde hvor Kristus er hodet, mens resten av kroppen symboliserer Den hellige Kirke. Alle posisjoner i det verdslige og geistlige rangsystemet fikk så tildelt lemmer. Øynene, for eksempel, symboliserer biskopene som leder vei, mens hjerte og bryst var kongen som ”(...) skulle ha omsorg, tanke og styring og mot til å verge de andre lemmene”. Dette var imidlertid bare en sterkt trosoptimistisk visjon før etableringen av erkesetet og Kirkens krav om samfunnsmyndighet og selvstyre. I kontekst av at kong Sverre ble lyst i bann, og hvor han finner seg sterkt kritisk til Kirkens nye posisjon, gjenspeiles kritikken særlig i følgende frase:

Tienden vår og andre godgjerninger blir krevd av oss med trusler om bann og fordømmelse. Det blir krevd av oss at vi skal bygge kirker, men siden, når de vel er ferdige, blir vi jaget bort fra dem som om vi var hedninger. Vi blir truet til å bære utgiftene, men får ingen rett til å rå over kirken”¹⁸⁶

Liknende kritikk ser vi også ellers i Europa.¹⁸⁷

Kirkens første kirker var *bispekirker* og *klostre*. Med disse tok bispene og klosterfolkene, ifølge Andersen, ”(...) det første skritt på veien bort fra direkte fyrstekontroll”.¹⁸⁸ Brendalsmo lar, ifølge Muren, ”(...) den geistlige eliten overta rollen til aristokratiske stormenn i slutten av middelalderen”.¹⁸⁹

2.5. Mikaelkirkene og deres byggherrer

Graden av hva vi kan si om de respektive kirkene varierer. I noen tilfeller har vi kun informasjon om beliggenhet og et byggeår oppført i en jordebok i høy- eller senmiddelalder; i andre tilfeller kan vi navngi byggherre og tidfeste kirken på året eller tiåret. Det vil si at mer eller mindre *sikre* kirker, som *Hedrum*, *Tjølling* og *Munkeliv*, vil ha betraktelig mer analytisk verdi enn *usikre* kirker som *Sortland*, *Myckleby* og *Svengård*.

I arbeidet med kirkene har undertegnede kommet til den erkjennelse at det er svært få kirker vi kan behandle med sikkerhet. Når det er sagt, kan en i det minste si at alle 36 kirker høyst sannsynlig er dedisert til St. Mikael. Men det vi ikke vet noe om, er mørketallene. Vi

¹⁸⁶ *Sverres saga* 1961: 263-264.

¹⁸⁷ Moseng m.f. 2007: 132. Jf. Henrik II og Thomas Beckett i England.

¹⁸⁸ Andersen 1977: 330.

¹⁸⁹ Muren 2010: 101.

må tro at det utover undersøkelsens arbeidsantall ble bygget flere Mikaelkirker i det ganske land, men som vi ikke har funnet noen kilder til.¹⁹⁰

2.5.1. Når ble kirkene bygget?

Om en setter et skille fra tida rundt 1150-1200, vitner empirien om at 19 Mikaelkirker ble bygget i perioden 950- ca. 1200, mens 17 ble bygget fra ca. 1200- og utover. Når det er sagt, har vi grunn til å mistenke at dette forholdet avviker fra virkeligheten. For det første er byggeåret i de fleste tilfeller datert til *før (f)* det året kirkene for første gang blir nedtegnet i skriftlige kilder. Med så lite informasjon kan kirkene være fra når som helst. For det andre kan det hende at førstegenerasjonskirken til flere av disse andre- eller tredjegerasjonskirkene opprinnelig var dedisert til Mikael. Om denne teorien stemmer, ble det i så fall bygget *minst* 9 Mikaelkirker i løpet av det første kristne århundret.¹⁹¹ Vi må mistenke at dette også kan være tilfellet for flere, blant annet *Mikaelkirken i Tønsberg*, hvor steingrunnen gjør det vanskelig å utføre arkeologiske undersøkelser. Ifølge arkeolog Øystein Ekroll har arkeologien påvist at det har ligget 10-12 slike trekirker *under* steinkirker i Norge.¹⁹² Prakteksempelaret på dette er *Moster kirke* fra 1100-tallet, hvis dedikasjonshelgen ikke kjennes. Dens forløper i tre er høyst sannsynlig bygget, eller påbegynt, av Olav Tryggvason i løpet av hans korte regjeringstid.¹⁹³

Det er innlysende mange problemer knyttet til kirkedatering, men om det stemmer at førstegenerasjonskirkene fra det første kristne århundret er dedisert til Mikael, kan det underbygge de skriftlige kildenes indikasjoner om en svært tidlig Mikaelkult, som på denne tiden bare kan ha vært interessant for det øverste, og politisk anlagte, samfunnsjikt. Men før vi går nærmere på Mikaelkirkenes byggherrer, skal vi se på *hvor* kirkene ble bygget.

2.5.2. Hvor ble kirkene bygget?

Av de kirkene vi har kjennskap til, vet vi at det ble bygget Mikaelkirker i store deler av Norge. Men med unntak av *Sortland* i Nordland vites det ikke om andre Mikaelkirker nord for Trøndelag. Vestkystens sydligste Mikaelkirker er i Bergen og østkystens sydligste er *Hedrum*, Vi kjenner følgelig ikke til noen Mikaelkirker i Agder og Rogaland.

¹⁹⁰ Det er underforstått at funnene som presenteres er gjort på grunnlag av kirkeanalysen, og henviser automatisk til *Tillegg 1* og *2*.

¹⁹¹ Det er snakk om *Selja, Norsjø, Bäve, Tjølling, Hedrum, Siljan* og *Vossevangen*. Det kan også være flere, eventuelt færre.

¹⁹² Øystein Ekroll, *Moster: trygg hamn i 1000 år*, Oslo 1995: 14. Merk: denne referansen er 25 år gammel.

¹⁹³ *Ibid.*: 14.

Tar en utgangspunkt i de senere bispedømmene, lå 5 Mikaelkirker i henholdsvis Hamar, Bjørgvin og Nidaros, og hele 21 Oslo (det vil grovt si Viken-området), med 5 kirker bare i Vestfold.¹⁹⁴ I Vestfold er også 70% av middelalderkirkene bygget i stein, i motsetning til normalen hvor kun en tredjedel er steinbebyggelser. Dette gir området den høyeste konsentrasjonen av steinkirker i Norden, og dermed, ifølge Ekroll, var Viken trolig et velstående område med godt organisert bygningshåndverk på 1100- og 1200-tallet, trolig basert fra Tønsberg.¹⁹⁵

Mikaelkirkene ligger hovedsakelig i rurale strøk, men mange er plassert nokså nærme de store byene. Dessuten er bykirker i både Trondheim, Bergen, Skien og Tønsberg dedisert til Mikael. Rent topografisk holder flere av kirkene seg tro mot tradisjonen om å bygge Mikaelkirker i høyden, og i noen tilfeller med huleformemmelse.

2.5.3. Hvem bygde kirkene?

Med (minst) 19/36 Mikaelkirker fra perioden 950- ca. 1200, har vi et tilstrekkelig empirisk grunnlag som legitimerer hypotesen. Callahan fremmer Adams' vektlegging av Mikael som et maskulint symbol i tidlig middelalder, og leser det i lys av en tid hvor militant styrke var nødvendig, da Vesten konstant var under angrep.¹⁹⁶ I den forstand vil en kunne vente seg å finne et flertall av kirker bygget av den verdslige eliten.

Det er ingen tvil i at den verdslige eliten stod for flesteparten av Mikaelkirkene, nærmere bestemt 19, hvorav alle er *sannsynlige* eller *sikre*. Av disse er angivelig 12 etablert av stormenn, mens kongemakten står bak 7. Av de 19 kirkene bygget før ca. 1200, er 16 bygget av den verdslige eliten, hvorav unntaket er *Byneset, Vågsbunnen* og kanskje *Trondheim*, som trolig er bygget av Kirkemakten, eventuelt i kompaniskap med kongemakten.¹⁹⁷ Det kan hende at kongemakten stod bak noen av stormannskirker, mens noen stormenn stod bak det som her er kategorisert som kongekirker. Et eksempel på dette er *Siljan*, som her har blitt kategorisert som en korsfarerkirke, bygget av en lokal slemdaling som hadde vært med Sigurd Jorsalfare til Jorsala – kanskje for å knytte bånd til kongemakten eller på oppfordring fra Sigurd. Men det er ikke umulig at Harald Gille eller Magnus Blinde bygde den heller. Det viktigste i denne sammenheng er først og fremst å skille ut kirker

¹⁹⁴ Tønsberg, Tjølling, Hedrum, Fon og Undrumsdal.

¹⁹⁵ Øystein Ekroll, *Med kleber og kalk – norsk steinbygging i mellomalderen*, Oslo 1997: 209.

¹⁹⁶ Callahan 2003: 181.

¹⁹⁷ Merk: *Trondheim* er datert til 1200-tallet, men faller i denne sammenheng under betydningen av *ca. 1200*.

bygget av den verdslige elite fra geistlige kirker og bondekirker (hvor en stormann ikke er inkludert). Hvilket bringer oss videre til de resterende 17 kirkene.

Av disse er 12 kategorisert som *usikre* vedrørende byggherre. Det er her snakk om kirker med svært unøyaktige dateringer, som også gjør det problematisk å si noe om jordeiendomsforhold, og derav byggherre. Kanskje var de bygget på 1000- eller 1100-tallet av kongemakten eller den øvre verdslige eliten? Kanskje de er bygget i bondefelleskap på 1200-1300-tallet? Eller kanskje flere av dem peker i samme retning som de 2 resterende kirkene – mot geistlige byggherrer?¹⁹⁸ Slike intirkate spørsmål er vanskelig å bekrefte. Disse *usikre* kirkene har først og fremst en kvantitativ verdi for undersøkelsen.

2.5.4. Oppsummering

For å konkludere underproblemstillingen, ble det følgelig bygget 19 Mikaelkirker i perioden 950- ca. 1200,¹⁹⁹ hvorav alle, med få unntak, trolig er bygget av den verdslige eliten. Når det er sagt, kan det ikke presiseres nok hvor oppmerksom en må være på at disse tallene potensielt kan avvike fra virkelighetens tall. Kanskje var noen av de 17 kirkene etter 1200 bygget før. Kanskje fordelingen av kongemakten og stormennenes kirker er annerledes, og kanskje fikk bondefelleskapet en rolle med i spillet tidligere enn antatt. Og det er neppe kontroversielt å postulere at det eksisterer eller har eksistert flere Mikaelkirker – enten de har blitt jevnet med jorden eller fremdeles står som igjen som uidentifiserbare mysterier.

En betydelig del av analyseverktøyet for byggherreproblemet var før denne analysen allerede etablert,²⁰⁰ mens mye av informasjonen i katalogen tidligere er belyst. Dette tillater at undertegnede har kunnet begrense kirkeanalysen til kun ett kapittel (inkludert katalog), og skapt rom for å diskutere Mikaelkirkene i en større samfunnsmessig sammenheng. For det første har vi, om min vurdering av kirkene holder mål, et oppdatert kirkeantall. For det andre, har det, gjennom sammenlikning og sortering av funnene på ulike premisser, blitt avdekket verdifulle funn for undersøkelsen vedrørende tid, rom og samfunnsgrupper. Vi ser at det ble bygget nesten like mange Mikaelkirker i perioden før og etter 1200. Det bør nevnes at mange av de 17 kirkene i perioden etter har et nokså svakt dateringsgrunnlag, og kan avvike fra virkeligheten. For alt vi vet kan det ha vært en sterk overvekt av Mikaelkirker bygget i

¹⁹⁸ Det er i denne undersøkelsen foreslått 5 kirker bygget av Kirken. Det er da snakk om Kirken som et løst begrep, hvor også benediktinerordenen (som trolig står bak *Trondheim*) er innbefattet.

¹⁹⁹ Hvor *Trondheim* fra 1200-tallet er inkludert.

²⁰⁰ Av for eksempel Brendalsmo, som denne undersøkelsens analyseverktøy bygger på.

perioden før. Men foreløpig, på grunnlag av denne tidsmessige fordelingen, er Mikaelkirker et like interessant forskningsobjekt i perioden før 1200, som etter.

Når det gjelder den sterke konsentrasjonen av Mikaelkirker på Østlandet, med hovedvekt i Viken-området, har denne kuriositeten blitt påpekt av samtlige forskere som har vist interesse for Mikaelkirker, men som i denne sammenheng for første gang settes opp til en grundigere diskusjon. Det viktigste funnet for denne undersøkelsen er Mikaelkirkenes byggherrer, hvorav nesten alle kirkene bygget i perioden før 1200 var på kongelig og aristokratisk initiativ, mens kirkene i perioden etter er i hovedsak bygget av Kirken, eller av ukjent byggherre. Mikaelkirker som et verdslig elitefenomen i perioden før 1200 underbygger så langt undersøkelsens hovedhypotese. La oss ta i bruk disse funnene og finne ut hvorfor den verdslig eliten, som konge, så stormann, lot bygge kirker dedisert til den eskatologiske krigsengelen Mikael.

Kapittel III. Kongemakt og erkeengel

I det følgende vil de empiriske funnene bli forsøkt forklart fra flere hold. Etter å ha sett nærmere på kongemaktens Mikaelkirker, undersøkes problemstilling 2: ”Hvilken betydning hadde Mikael for europeiske politiske ledere omkring tusenårsskiftet, og hvorvidt var Erkeengelen en del av et felleseuropeisk fyrsteideal?”. Empirien og en internasjonal kontekstualisering av Mikaelkulten vil forhåpentligvis legitimere en liknende diskusjon på norske premisser i henhold til underproblemstilling 3: ”Hvor sannsynlig er det at et slikt fyrsteideal nådde Norge, og hvilken betydning hadde det?”. Her er det naturlig å først rette fokuset mot den hjemlige kulturen og de samfunnsmessige forholdene som mottok Mikaelkulten omkring tusenårsskiftet. En bro mellom de interne og eksterne forholdene er misjonskongene Håkon den gode, Olav Tryggvason og Olav Haraldsson, som trolig har vært de største pådriverne av den tidlige Mikaelkulten i Norge. Siden en klar overvekt av elitekirkebyggingen var i regi av stormenn, rettes et fokus mot denne gruppens Mikaelkirkebygging, med særlig vekt på høvding Dag Eilivsson – hvilket bringer diskusjonen over til 1100-tallet. Siden undersøkelsens tidsavgrensningen rommer rundt 250 år, kan ikke den tidligkristne Mikaelkulten kun forstås på grunnlag av misjonskongenes ambisjoner, bedrifter og eventuelle endetidsforventninger omkring tusenårsskiftet. Dessuten er flesteparten av de *sikreste* Mikaelkirkene bygget på 1100-tallet, og kan derfor leses i lys av blant annet korsfarermentalitet.

3.1. Kongemaktens Mikaelkirker

”Sæx ero fylkis kirkiur j þema .iij. fylkium. Æin a Kononga hællu ytri. Anur a Suertiborgh þriðia a Tunum. Fiorða a Akre i Osloar heraðe .v. a Sæme Setta a Hæiðar hæimi”.²⁰¹

Kongemakten bygde Mikaelkirker. Det mest usikre i et slikt postulat er at det forutsetter kongen som initiativtaker bak dedikasjonsvalget. For alt vi vet opptok ikke dette nødvendigvis byggherrens oppmerksomhet, og kanskje hadde hirdbiskopene en absolutt rolle i dedikasjonsvalget. I denne sammenheng tar undertegnede utgangspunkt i at de som bygde kirkene, enten det var kongemakten eller den øvrige eliten, hadde det siste ordet i

²⁰¹ *Borgartings eldre kristenrett, versjon 1, etter AM 78 4°*. I *De eldste østlandske kristenrettene. Tekst etter håndskriftene, med oversettelser*. Utgitt og oversatt av Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal. Nornøne tekster, 7. Oslo 2008: kap. 8.1 (121-159). Halvorsens oversettelse: ”Det er seks fylkeskirker i disse tre fylkene, en ytterst, i Konghelle, den andre på Svartborg, den tredje på Tune, den fjerde på Aker i Osloherred, den femte på Sem, den sjette på Hedrum”.

dedikasjonsvalget, men hvor skolerte geistlige må ha spilt en informativ rolle. Vi må tro at kongemakten i det minste med sitt brede nettverk fikk velge dyktige biskoper fra øverste hylle.²⁰²

Minst 7 Mikaelkirker er trolig bygget av kongemakten, hvorav alle er datert til den tidligkristne perioden. Om en medregner *Vossevangen*, som biskopen reiste på oppfordring av Magnus Lagabøte, ville en hatt 8. Om Magnus Erlingsson tok del i erkebiskopens Mikaeldedikasjon *Byneset*, ville en hatt 9. Om *Norsjø*, slik som *Selja* er etablert av kongemakten, ville en hatt 10 – slik kunne en fortsatt. Vi forholder oss her til 7, et sikrere tall – selv om en skulle håpet på flere kongelige Mikaelkirker. Vi har uansett et tilstrekkelig arbeidsantall som kan underbygge hypotesen.

Det sikreste belegget for at en kirke hadde fylkeskirkesfunksjon er de eldre kristenrettene. Lovfragmentene er fra 1200-tallet, men det kan hende at de eldste lovene ble nedskrevet i første halvdel av 1000-tallet.²⁰³ Som nevnt er disse reist på initiativ fra kongen, som indikerer at kongemakten stod bak *Hedrum*. Sannsynligvis ble den første kirken her bygget på 1000-tallet, og det kan tenkes at det nettopp er Olav Haraldsson som stod bak.²⁰⁴

Bare 7 km unna *Hedrum* ligger *Tjølling* kirke, som både er større og mer arkitektonisk komplisert enn *Hedrum*, samt Olavskirken *Sem*, en annen fylkeskirke 30 km unna. Men som vi ser hos Skre, er det ikke størrelse eller inntekt som bestemmer kirkens funksjon. Kirker uten fylkeskirkestatus kunne ha like gode inntektsprivilegier, slik som tingstedkirken *Tjølling*.²⁰⁵ Det har blitt foreslått at Sigurd Jorsalfare var byggherren bak *Tjølling*, siden han stod bak mye av kirkebyggingen i Viken på den tiden da kirken ble reist. I den forstand er det like nærliggende å tro at han stod bak *Hedrum* og *Sem*, siden steinkirkene ble bygget på samme tid. I så fall er det naturlig at Sigurd Jorsalfare dediserte *Sem* til sin grandonkel St. Olav, grunnleggeren av et kongedynasti. Om Jorsalfare står bak *Hedrum* og *Tjølling*, kan en stille spørsmål om hvorfor ikke nettopp disse ble dedisert til Olav. En teori er at Sigurd ønsket mangfoldighet i dedikasjonene, men da er det bemerkelsesverdig at *Hedrum* og *Tjølling* med 7 km avstand var dedisert til Mikael. Her kan det tenkes at dedikasjonen stammer fra første generasjonskirkene, i en tid hvor Olav enda ikke hadde blitt folkelig kanonisert.

Ser vi på fylkeskirker i de andre lagtingene, er ingen så sikre som i Borgartingslagen. Det blir for eksempel ikke omtalt noen fylkeskirker i *Frostatingsloven*, men det er foreslått at

²⁰² Charles Joys, *Biskop og konge: bispevalg i Norge 1000-1350*, Oslo 1948: 22-23.

²⁰³ Rindal 2008: xxiii.

²⁰⁴ Ødegaard 2015: 95.

²⁰⁵ Dagfinn Skre, "The Skiringssal Thing site Þjoðalyng", i Dagfinn Skre (red.), *Kaupang in Skiringssal. Kaupang Excavation Project Publication Series*, vol. 1, *Norske Oldfunn*, bd. XXII, Aarhus 2007: 394 (385-406).

to av analysens respektive kirker har fungert som fylkeskirker i Frostatingslagen. Historiker Nils Hallan (1956) foreslo både *Logtun* på Frosta i Strindafylke, i likhet med Sandnes og Brendalsmo, og *Stein på Byneset* i Orkadølafylke. Disse ble nemlig lagt til den kongelige lagmannen på 1480-tallet, eller som Hallan hevder, så tidlig som på 1200-tallet. Dessuten utgjorde krongodset i Trøndelag en stor og sentral gård i hvert av de gamle fylkene.²⁰⁶ I denne sammenheng har *Logtun* blitt kategorisert som kongekirke, mens *Byneset* mest sannsynlig blir koblet til erkebiskop Eystein Erlandsson. En innrissing i kirkens grunnstein, som trolig symboliserer en allianse mellom kongemakt og Kirkemakt, kan dog indikere at også Magnus Erlingsson kan ha hatt en finger med i spillet.²⁰⁷ Det skal dessuten ha blitt bygget en kirke her på Olav Trygvassons tid, men den skal være dedisert til St. Peter.²⁰⁸ Mikaelssedikasjonen er nok derfor erkebiskopens verk, eventuelt sammen med kong Magnus. Et annet eksempel på at en konge var involvert i en biskop/erkebiskops Mikaelsskirke er Magnus Lagabøte og *Vossevangen*. Så vidt meg bekjent har det ikke blitt foreslått om det lå en primitiv trekirke på samme plass som *Logtun* steinkirke fra slutten av 1100-tallet, bemerkelsesverdig, grunnet plassens historiske betydning og kirkens beliggenhet rett ved selveste *Tinghaugen*. Kanskje det ble forsøkt bygget en kirke her, men at ladejarlene satte en stopper for det?

Kirken som prydet Tønsberg by på toppen av Slottsfjellet er nok den mest kjente Mikaelsskirken i Norge. Den er trolig bygget på 1100-tallet, og ikke senere enn 1190. Siden det er den mest iøynefallende Mikaelsskirken, ville det også vært interessant å utføre arkeologiske utgravninger for å påvise om en tidligere kirke lå der. Dette er vanskelig da grunnen er av naturstein, men det er svært sannsynlig at det lå en tidligere kirke her. Kanskje det viktigste argumentet for at Slottsfjellkirken var en kongekirke, er dens rikdom. Den lånte for eksempel bort mye jordegods til Olavsskirken. Kirken var iallfall på Håkon V's tid den tredje av kongens 14 kongelige kapeller.

Trondheim, Bergen, Skien og Tønsberg var byer med Mikaelsskirker, dessuten har Stavangerkatedralen et Mikaelssalter. Men hva med Oslo? Her ble det bygget kirker til St. Edmund, St. a. Maria, St. Nikolas, Pave Clemens, Hellige kors, St. Olav og ikke minst St. Hallvard. Hvorfor ble det ikke reist en kirke til Mikael? Eller kanskje det ble det, og at temaet bare ikke har fått nok oppmerksomhet? I så fall, hva ville vært en ideell Mikaelsskirke i St. Hallvards by? Siden basilikaer som *Tjølling*, *Hofbasilikaen* på Toten, *Nikolausskirken* på Gran og *Olavsskirken* på Ringsaker kan tenkes å være bygget for å fremheve kongemakten, kan

²⁰⁶ Brendalsmo 2016: 78.

²⁰⁷ Se katalog.

²⁰⁸ Se katalog.

Gamle Aker kirke være en kandidat for Oslos ukjente Mikaelkirke.²⁰⁹ Den er tross alt en basilika på en høyde, samt en av de første bygningene i Oslo. Den er ikke inkludert i denne undersøkelsen, og dens dedikasjon forblir et mysterium – enn så lenge.

Enten om kirkene ble tildelt dedikasjonshelgen ved etableringen av andre- eller tredjegerasjonskirker i stein på 1100-tallet, eller om førstegenerasjonskirkene i tre ved det første kristne århundret var dedisert til Mikael, hvilket er sannsynlig, vil det herunder undersøkes hvorfor kongemakten bygde Mikaelkirker. Først i et internasjonalt perspektiv.

3.2. Fra Sosthenion til Slottsfjell

Vi kan nesten med sikkerhet si at Mikaelmesse ble feiret i Norge i tidligkristen tid, og at det ble bygget Mikaelkirker. Trolig ble Mikaelkulten formelt introdusert av misjonskongene og deres respektive hirdbiskoper i et Europa preget av eskatologiske forventninger. Men Mikaelkulten på denne tiden var et resultat av en århundrer lang kultspredning, hvor Erkeengelen har vært gjenstand for politiske leders virke og ekspansjon fra øst til vest. Kultens utvikling har flere ganger blitt belyst kronologisk, og blir gjerne diskutert gjennom kjerneområdene Lilleasia, Sør-Italia og Nord-Gallia. Her har formålet vært å undersøke hvorfra ulike områder fikk Mikaelinnflytelse, samt hvordan Erkeengelens funksjoner ble endret over tid og rom. Som nevnt var Mikael i utgangspunktet en helbredende skikkelse,²¹⁰ og kobles blant annet til bysantinske vannkilder.²¹¹ Men helbrederen Mikael var ikke den mest sentrale i tidlig middelalder; Erkeengelen som krigsengel, dynastisk skytshelgen og hans sentrale plass i det eskatologiske verdensdramaet vitner om et sterkt forhold mellom kongemakt og erkeengel omkring tusenårsskiftet. Påstandens legitimitet kan underbygges av en lang historie hvor Mikaelkulten har utviklet seg i takt med kristen fyrsteideologi. Og vi begynner med den som, så vidt meg bekjent, var den første kjente keiserlige Mikaeldyrkeren: Konstantin den store.

3.2.1. *Begynnelsen: Konstantin den store*

I am, says he, Michael, the chief of the military power of the Lord Sabaoth, protector of the faith of Christians; who as to a faithful and dear minister gave you while you fought against the impious tyrants the armies which aided you.²¹²

²⁰⁹ Luthen 1999: 52. Luthen er den eneste undertegnede har kommet over som har foreslått *Gamle Aker* som Mikaelkirke.

²¹⁰ Johnson 2005: 8.

²¹¹ Ibid.: 34-42. Se for eksempel Kollosai i Frygia, Chairotopa ved Germia og Michaelion ved Khalkedon. Helbredelsesrollen forble viktig i kultspredningen, men ble nedtonet til fordel for andre funksjoner.

²¹² Johnson 2005: 35.

Slik har historikeren Nikephoros beskrevet Konstantins møte med Mikael i forkant av et slag mot sin hedenske rival, Licinius.²¹³ Som kjent ble kristendommen tatt under beskyttelse av keiser Konstantin, som gjorde den til rikets offisielle religion, samt eneste tillatte i 395.²¹⁴ Men historien om Konstantin som etablerer av Mikaelshelligdommer begynner flere århundrer *før* hans fødsel, i en svunnen tid av helter og fabler. På 500-tallet skrev kronikøren Johannes Malalas ned legenden om argonautene,²¹⁵ som ble angrepet av kong Amykos ved Bosporos i Bithynia. Argonautene søkte ly i en skjult vik, der en bevinget skikkelse viste seg for dem, og som forutså deres seier over Amykos og hans menn. Etter seieren ble det bygget et hedensk tempel til ære for skikkelsen på lokasjonen *Sosthenion*, nord for den senere byen Konstantinopel. På 300-tallet reiste Konstantin til plassen og beskuet argonautenes statue, som senere i en drøm viste seg å være Mikael. Dette var Konstantins første Mikaelsvisjon, og kort tid etter etablerte han tempelet *Michaelion* i Khalkedon.²¹⁶ Allerede her foreslår Arnold at Konstantin skaper en korrelasjon mellom den jordiske keiser og den himmelske erkeengelen.²¹⁷ Det samme ser vi hos Eusebius av Cæsarea²¹⁸ som fremstiller seieren og foreningen av imperiet som slutten på Konstantins kristningsverk, og som skapte en parallell mellom keiserens imperium og det himmelske kongedømme. I *Vita Constantini* skrev Eusebius videre at Konstantin fikk laget et bilde av seg selv og sine sønner som spidder en slange. Johnson trekker her en tydelig parallell til Åpenbaringen 12:17-9, og foreslår, som Arnold, at Konstantin assosierte seg selv med Mikael, hærføreren over den himmelske hærske.²¹⁹

Flere forskere markerer dette som begynnelsen på fyrste-Mikael-forholdet. Men allerede her reises et intrikat spørsmål om hvorvidt keiserlig bruk av Mikael representerer en genuin religiøsitet, eller om det kun er et resultat av maktpolitiske formål. Idéhistoriker Christine Amadou, som mange andre, påpeker at Konstantins kristentro først og fremst kan ha vært et dristig valg, som styrket keisermakten og la grunnlaget for en helt ny politisk ideologi.²²⁰ Men eliminerer slike påstander umiddelbart alt av oppriktig tro?

²¹³ Fra Nikephoros' åttebindsverk *Historia Ecclesiastica*, skrevet på begynnelsen av 1300-tallet, altså omlag tusen år etter selve "hendelsen".

²¹⁴ Sverre Bagge, *Europa tar form - år 300 til 1350*, Oslo 2004: 31.

²¹⁵ En gruppe helter i gresk mytologi.

²¹⁶ Johnson 2005: 34.

²¹⁷ John Charles Arnold, *The footprints of Michael the Archangel: The Formation and Diffusion of a Sainly Cult, c. 300- c. 800*, New York 2013: 38.

²¹⁸ Eusebius var keiserens ideograf og biograf.

²¹⁹ Johnson 2005: 34. Konstantin skal også selv ha identifisert seg med overnaturlige skikkelser som *Sol Invictus* og *Apollo*.

²²⁰ Christine Amadou, *Vestens idéhistorie: antikken og middelalderen ca. 750 f. kr. – 1350*, Oslo 2012: 84-85.

I lys av en lengre sekulariseringsprosess benytter sosiolog og økonom Max Weber uttrykket "(...) die Entzauberung der Welt" (avfortryllelsen av verden).²²¹ Det vil si en avmystifisering av naturens iboende "fortryllelse" i løpet av rennessansens vitenskapelige revolusjon, hvilket også påvirker kristentroen. Om en leser fortiden på dens egne premisser og forsøker å forstå folks rasjonalitet, er det ikke usannsynlig at verdslige, men også trolig dypt religiøse, fyrster følte en genuin støtte fra Erkeengelen i strid, så vel som endetidsforventningene ved tusenårsskiftet, som noe "fortryllet". På den annen side må vi ikke være fullt troskyldige i en slik historielesning. Det er nettopp et utgangspunkt i denne undersøkelsen å ikke redusere fyrstenes Mikaelkult til ren overtro, men som et politisk anliggende. I denne sammenheng forstås fyrstenes religiøsitet og politiske ambisjoner som noe som går over i hverandre, og hvor sfærene møtes i en forståelse av Mikaelkultens sterke symbolske verdi.

En kan følgelig si at en bro mellom timelige regenter og den evige engelen var bygget. Enten om Erkeengelen faktisk opptok Konstantins interesse eller om det kun er en konstruksjon, *er* det en kobling skapt av pulserende kronikører og historikere med et budskap, og av den grunn historiefaglig fruktbart, selv om en avkler alle aspekter av legendarisk art. I det følgende undersøkes hvordan senere ledere adopterte Mikaelkulten – enten forankret i religiøse, kontrollerende eller imperialistiske motiver.

3.2.2. Fortsettelsen: langobardene og karolingernes dynastiske skytshelgen

Mikaelintervensjon i romersk krigføring var en spe begynnelse på en kult som skulle utvikle seg til å bli et viktig dynastisk virkemiddel. Det østeuropeiske fenomenet skulle nå få et sentrum i Vest-Europa.²²²

Ingen av Mikael roller falt fullstendig i skyggen av andre. Men noen får, som nevnt i historiografien, annet fokus i tid og rom. Selv om Mikael evig-helbredende rolle fremdeles dukker opp i yngre kilder, hørte dette i stor grad den bysantinske tradisjonen til, og ser ut til å minke i det Mikael blir gjenstand for nasjonalistisk ekspansjon. Drivkraften for en slik utviklingen var langobardene, som tok kontroll over Nord-Italia i 568, og som etablerte seg i den sør-italienske byen Benevento bare tre år senere.²²³ Omlag 80 år etter, kobles langobardene til Monte Gargano.²²⁴

²²¹ Max Weber, *Wissenschaft als Beruf*, Berlin 2011: 17.

²²² Gad 1966: 617.

²²³ Johnson 2005: 39.

²²⁴ Arnold 2013: 87.

Langobardene tok til seg Mikael som skytshelgen, og historikere foreslår at det var denne folkegruppen som kjempet mot de bysantinske napolitanerne i *De Apparitione* under ledelse av langobardlederen Grimoald. Grimoald skal, etter å ha blitt kronet til konge av langobardene i 662, spredt kulten videre til de nordlige delene av riket, mens kong Cunicpert stemplet et bilde av Erkeengelen på sine keiserlige mynter på slutten av 600-tallet. Utover 700-tallet spredte kulten seg nordover, hvor det ble dedisert flere Mikaelkirker.²²⁵

I den videre kultspredningen har det vært konsensus om at merovingernes Mikaelimpulser kom fra Nord-Italia med langobardene til Gallia. Middelalderhistoriker Olga Dobiash-Rozhdestvenskaya utfordret konsensusen med en insulær innflytelse, nærmere bestemt fra irske misjonærer. Dette begrunnes ut fra hagiografiske tekster og hellige steder. Hun hevder at *Skellig Michael* skal ha vært inspirasjonen bak *Mont-Saint-Michel*, men Arnold argumenterer imot. Selv om Irland ble kristnet allerede på 400-tallet,²²⁶ påpeker han at ingen hagiografi, liturgiske tekster eller arkeologi indikerer en så tidlig Mikaeldyrkelse i Irland. Dessuten er opphavslegenden til Mont Tombe påfallende lik Monte Gargano-legenden.²²⁷ Vi kan derfor si at merovingernes Mikael var et resultat av den raske kultspredningen fra Nord-Italia på begynnelsen av 700-tallet.

Etter Karl den store og karolingernes beseiring av langobardene i 774, mistet ikke Mikaelkulten sitt fotfeste i området.²²⁸ Tvert imot ble den en viktig del av karolingernes keiserlige mytologi etter at Karl den store tok Mikael til skytshelgen. I et brev fra den angelsaksiske lærde Cathwulf i 776, ble Karl lovet at han skulle regjere i all evighet sammen med Mikael og de andre englene, dersom han arrangerte fester for dem.²²⁹ Mikael som skytshelgen passet fint inn i den karolingerske kongeideologien og forestillingen av riket som en forlengelse av himmelen.²³⁰ Ifølge Johnson fungerte Mikael, i enda større grad enn hos langobardene, som karolingernes spirituelle inkarnasjon av riket og dets folk.²³¹ Den mest kjente helligdommen her er som nevnt *Mont-Saint-Michel*, som også samstemmer med *St. Mihiel-Verdun* i Nord-Gallia.²³² Johnson foreslår at *De apparitione*²³³ ikke knytter Mikael til helbredelse, men som en bygger av kirker, og senere av imperier. *Mont Tombe* med sin kirke ble under benediktinerne et hyppig pilegrimsmål for herskere som ønsket beskyttelse av

²²⁵ Johnson 2005: 39-41.

²²⁶ Jón Viðar Sigurðsson og Synnøve Veinan Hellerud, *Håkon den gode*, Hafslund og Oslo 2012: 24.

²²⁷ Arnold 2013: 106-115.

²²⁸ St. Mikael hadde dessuten alt vært i liturgisk bruk av merovingerne siden 500-tallet.

²²⁹ Johnson 2005: 41-43.

²³⁰ Arnold 2013: 133.

²³¹ Johnson 2005: 44.

²³² Arnold 2013: 112.

²³³ Se *Revelatio ecclesie Sancti Michaelis* i kap 2.2.1.

Erkeengelen for deres imperialistiske ambisjoner. Blant dem Childebert III, Karl Martell, Karl den Store og Ludvig den Fromme. Keiser Henrik II skal også ifølge en legende ha dratt til Monte Gargano der Mikael, Gabriel og de andre englene feiret messe i grotten én gang i uken ved midnatt. Henrik ønsket å oppleve dette, og gjemte seg i hjørnet av helligdommen.

For Callahan ligger mye av Mikael's popularitet utvilsomt i utviklingen av kristen krigføring, og særlig ved korstog. Han henviser til verket *The Origin of the Idea of Crusade*, der historiker Carl Erdmann diskuterer kristning i lys av krig, og hvor tyske styrker brukte Erkeengelen som insignie på 900- og 1000-tallet.²³⁴ For det er på denne tiden Mikael's kulten virkelig eskalerte.

3.2.3. Klimakset: kontinentale og insulære eskatologiske forventninger

”(...) lest they burn a place of such sanctity and religion.”

Det skal kong Æthelred II ha fortalt sine tropper under et raid ved Normandies kyst, hvor han ber dem om å spare *Mont-Saint-Michel*.²³⁵ ”Æthelreds” ord kan leses i en kontekst hvor Europa er preget av millenaristiske tanker,²³⁶ og hvor Erkeengelen spiller en hovedrolle. Det står ikke i vår makt å fullstendig kunne oppnå innsikt i fortidens mentalitet. Dessuten er både førstehånds- og annenhåndsberetninger av politiske ledes bruk av Mikael's kult skrevet av sterkt religiøse skribenter, som for alt vi vet, kan ha plassert fyrster i lys av endetidsforventninger som fystene selv ikke var fortrolige med. Men om disse lederne var religiøst overbevist, kan en ifølge Johnson forstå endetidsforventningene i lys av religionshistoriker Bernard McGinns trippel-eskatologiske modell. Dette innebærer at menneskene omkring tusenårsskiftet må ha oppfattet seg selv i en krise (present crisis), mens de i frykt ventet på den imminente dommen (imminent judgment), men hvor det eksisterte et håp om fremtidens frelse/oppreisning (future vindication).²³⁷ La oss dvele litt ved denne såkalte endetiden.

Et vitnesbyrd om den økende Mikael's interessen, og dermed også endetidsforventninger, er de mange vesteuropeiske kultstedene som dukker opp på 900- og 1000-tallet, deriblant *San Michele delle Chiusa* i Piemonte, *Mikael's kirken* i Hildesheim,

²³⁴ Callahan 2003: 182.

²³⁵ Ibid.: 189. Munken William av Jumiéges skrev dette i *Geste Normannorum Ducum*, trolig i første halvdel av eller på midten av 1000-tallet. Raidet var riktignok i år 1000, Williams fødselsår.

²³⁶ En type eskatologi som rettes mot Kristi' tusenårsrike frem til den endelige seieren over djevelen ved dommedag.

²³⁷ Johnson 2005: 10.

Mikalskirken i Bamberg, *Saint-michel d'Aiguilhe* i Aiguilhe, *Saint-Michel de Tonnerre* i Tonnerre og *Saint-Michel-de-Cuxa* i Codalet. Skriftlige kilder vitner også om en eskalering i apokalyptisk spenning. I skriftene til Adémar av Chabannes, en munk ved *Saint-Cybard* og det kulturelle senteret *Saint-Martial* i Limoges, vektlegges Mikael's eskatologiske roller i en preken, før Adémar reiste på pilegrimsreise til Jerusalem. Et annet eksempel er i Irland under "the fest of St. Michael" i 767, hvor irer søkte om forbederen Mikael etter en voldsom tordenstorm, som skapte panikk og forventninger om dommedag. I den irske fortellingen *Saltaird* (ca. 988), som innbefatter de 15 tegnene på dommedag, tilkaller Mikael alle til den siste dom. Dessuten er det rundt tusenårsskiftet hvor Irlands fremste Mikael'ssted, den nevnte øya *Skellig Michael*, blir tilknyttet Erkeengelen. Det er også fra den keltiske tradisjonen hvor Mikael først ble fremstilt med sjelevektene.²³⁸ Andre eksempler på endetidsforventninger er Wulfstan av York²³⁹ og Robert II,²⁴⁰ som begge skal ha observert regnende blod i Aquitaine.²⁴¹

Dette er bare et knippe eksempler på de eskatologiske idéene som florerte i Europa. De politiske ledernes rolle i lys av endetidsforventningene forklares av Roach gjennom det berømte uttrykket "Med makt følger ansvar", og at det må ha vært sentralt for sakrale fyrster å svare for sjelene han beskyttet og regjerte over – nå ved "verdens ende".²⁴²

La oss først se på tysk-romerske keiseres endetidsforventninger. Otto III²⁴³ skal, ifølge samtidskilden *Miracula S. Alexxi*, ha hatt på seg en kappe med apokalyptiske bilder (Johannesåpenbaringen) under sin kroning i 996. Han skal også ha vært svært aktiv etter kroningen, og reist til spesielle steder til uvilkårlege tider. Han drog til Gniezno i Polen under fastetiden med mål om å besøke graven til hans avdøde venn Adelbert; Quedlinburg i påsken, og Aachen i pinsen.²⁴⁴ Han skal dessuten på oppfordring av St. Nilus ha dratt fra Roma til Mone Gargano.²⁴⁵ Interessant er det også at Karl den store selv, ifølge Benedict av Monte Soracte, besøkte Monte Gargano på sin reise til Jerusalem for å oppnå St. Mikael's fred.²⁴⁶ På Ottos tid hadde Karl oppnådd legendestatus og var forventet å returnere ved tidenes ende. Trolig er det derfor Otto besøkte Karls grav i Aachen.²⁴⁷ Etterfølgeren Henrik II, skal i 1022

²³⁸ Callahan 2003: 182-185.

²³⁹ En av kong Æthelred II's nærmeste rådgivere

²⁴⁰ Konge av frankerne.

²⁴¹ Roach 2013: 100.

²⁴² Ibid.: 76-77.

²⁴³ En av få fyrster som eide kopier av Daniel og Isaiahs bøker.

²⁴⁴ Ibid.: 78-100.

²⁴⁵ Callahan 2003: 185.

²⁴⁶ Bjørn Bandlien, "Jerusalem and the Christianization of Norway", i Kristin Aavitsland og Line Bonde (red.), *Jerusalem in the North*, vol. 1, Berlin under publisering: 16-17.

²⁴⁷ Roach 2013: 91-94.

ha dratt til Monte Gargano og, som nevnt, erfart en Mikaelvisjon.²⁴⁸ Henrik skal også ha vært initiativtakeren bak dediseringen av Mikaelalteret i hovedkatedralen i Bamberg, den tyske geistlighetens sentrum. Han skal også i 1015 ha støttet biskop Eberhard ved byggingen av et benediktinerkloster viet til Mikael på en høyde i samme by. Etter at Bernward, en av Otto III's viktigste veiledere, tjenestegjorde hos keiseren, ble han biskop av Hildesheim, som sammen med Bamberg var et av de to viktigste tyske sentrene for Mikaeldyrkelse. Her etablerte biskopen en Mikaelkirke ved et benediktinerkloster på en høyde rett utenfor byen.²⁴⁹ I begge disse keiserens tilfeller, samt med Æthelred II, ser vi et sterkt forhold mellom konge/keisermakt og deres respektive biskoper, som støttet deres politiske programmer. Men det var også et annet forhold som synes å ha vært viktig for fyrster i lys av endetidsforventningene.

I en artikkel om Jerusalem og kristningen av Norge, påpeker historiker Bjørn Bandlien at eskatologiske forventninger uttrykkes gjennom den milleniaristiske idéen om "the Last Emperor", det vil si tanken om at en kristen fyrste vil lede kampen mot Guds fiender, og som videre vil regjere i Jerusalem på vegne av Gud – frem til Antikrist kommer og hendelsene fra Åpenbaringen begynner.²⁵⁰ I en nord-italiensk versjon av *Den tiburtinske sibylle*²⁵¹ fra omkring år 1000, får romernes konge tildelt denne tittelen, og rettes trolig mot Otto III.²⁵² Henrik II skal også, ifølge Georges Duby, ha sett på seg selv som den siste keiseren.²⁵³ I Adso av Montier-en-Der's *De ortu et tempore Antichristi*, en biografi om Antikrist fra 950-tallet, kobles "the Last Emperor" til en frankerkonge. Ifølge Bandlien skal Benedict av Monte Soracte ha foreslått at dette rettes mot Karl den store, og at Adémar beskriver Otto III's møte med Karl under åpningen av forgjengerens grav. Her skal Karl ha sittet på en trone med et septer og et sverd, som om han, ifølge Bandlien, var "(...) untouched by death", klar til å gjennoppstå og lede slaget mot Kristi' fiender.²⁵⁴

Det området med kanskje størst grad av eskatologiske forventninger, og med mest ekstraordinær litteratur og kunst knyttet til Mikael, er, ifølge Callahan, i det angelsaksiske England. Her skal den samme Æthelred som sparte Mont-Saint-Michel ha gått til erkebiskop Wulfstan av York og bedt om himmelsk støtte i angrepet mot hedningene Knut den mektige

²⁴⁸ Begivenheten er vel å merke først nedskrevet på 1200-tallet ved Bamberg.

²⁴⁹ Callahan 2003: 187-188.

²⁵⁰ Bandlien under publisering: 11-12. Idéen om "the Lat Emperor" har sitt opphav i en gammelsyrisk tekst fra 600-tallet, som senere ble oversatt til gresk og latinsk. Det er den latinske versjonen som ble populær i Vest-Europa.

²⁵¹ Opprinnelig gresk fra 300-tallet.

²⁵² Bandlien under publisering: 12.

²⁵³ Callahan 2003: 186.

²⁵⁴ Bandlien under publisering: 12-13.

og Olav Haraldsson. Det ble overholdt en tredagers faste før Mikaelmesse. Her kan en stille spørsmål om strategien bak var konge eller biskop. Dette vites ikke, men vi må tro at de begge var dypt religiøse, og at Æthelred ønsket hellig stridsstøtte, mens Wulfstan stod bak selve fasten. De eskatologiske forventningen manifesterer seg også i *The Sermon of the Wolf to the English*, *Vecelli Homilies*, *Blickling Homilies* og prekenen *The End of the World is Near*. Og slik som på kontinentet, blir representasjonen av Mikael som dragedreper hyppig rundt år 1000.²⁵⁵

I forbindelse med erobringene av England skal Vilhelm Erobreren, ifølge *Worcesterkrøniken* og *Peterborough-krøniken* ha ankommet på kvelden av Mikaelsmessen/Mikaelstdag. Johnson påpeker også at Vilhelms halvbror, Robert av Mortain, skal ha kjempet i slaget ved Hastings i 1066 med Mikael avbildet på banneret.²⁵⁶

Anvender en hypotesen om elitens politiske Mikaelinteresse på McGinns trippel-eskatologiske modell, er det sannsynlig at de verdslige lederne erfarte endetidsspenninger, fryktet dommedag og håpet på evig frelse. Men avkrefter dette politisk Mikaelinteresse? I stedet for å besverge kontradiksjonsprinsippet, kan det tenkes at selv om fyrstene trodde at enden var nær, brukte de Mikaelkultens aktualitet, nå mer enn noen gang, for å legitimere makt. En kan med andre ord besvare en del av underproblemstilling 2, og konkludere med at Mikael, fra Kontantin til de milleniaristisk orienterte fyrstene omkring tusenårsskiftet, hadde en militær, beskyttende, og imperialistisk betydning for europeiske politiske ledere, hvor Mikael eskatologiske roller for fullt fikk en opphøyet betydning i Europa omkring tusenårsskiftet. Men var Mikael en del av et felleseuropeisk fyrsteideal?

3.2.3. Mikael i et felleseuropeisk fyrsteideal

Generell helgenkult knyttes i politisk forstand først og fremst til kanonisering av nettopp fyrster. Ifølge middelalderhistoriker André Vauchez var dette særlig utbredt i Frankrike, England og den germanske verden. De aller fleste av disse helgenene ble foreviget med rollen som den "lidende leder" etter martyrdøden,²⁵⁷ og deres status ble viktig å underbygge både hos kongemakten og Kirken. Iveren etter kanonisering og tilbedelse av forfedre vitner om at helgendyrkelse var viktig for fyrstene. Hva angår Mikael, er han naturligvis ingen jordisk

²⁵⁵ Callahan 2003: 189-190.

²⁵⁶ Johnson 2005: 63.

²⁵⁷ André Vauchez, *Sainthood in the later Middle Ages*, Cambridge 1997: 158-160. St. Sigmund av Burgund på 500-tallet, og senere Dagobert II, Karl den enfoldige og Edward II, samt St. Edmund på 800-tallet er eksempler på slike helgenkonger.

fyrste. Likevel representerer han flere av idealene som tilhører en prominent leder på denne tiden.

Mikaelskultens spredning fra Konstantins imperium til vestlige kongeriker, fyrstedømmer og imperier via Lilleasia er en historie beriket med symboltunge legender og ekstraordinære helligdommer. Reisen fra Konstantin til langobardenes ekspansjon, og videre til karolingerdynastiets imperialistiske ambisjoner, et paradigmeskifte for den kontinentale kultmigrasjonen, er et vitnesbyrd i seg selv om at Mikael var en del av et felleseuropeisk fyrsteideal. En tradisjon etablert av Konstantin og videreført av politiske ledere i århundrer. Også tanken om ”the Last Emperor” omkring tusenårsskiftet indikerer at samtlige ledere verdsatte sin egen og sine forgjengeres symbolske verdi. Det vitner også om at de ulike fyrstene må ha kjent til hverandres virke, og at Mikael som leder av den himmelske hærske, bindeleddet mellom Gud og hans folk og beseirer det onde, var et narrativ politiske ledere ønsket å ta del i. Særlig i en periode hvor deres folk gikk i vente en imminent endetid, hvor en sterk, nesten gudommelig leder skulle gå i spissen. Men nådde et slikt fyrsteideal Norge?

3.3. Fra Ragnarok til Apokalypse

”Når det skjer underfulle jærtegn, kommer Mikael for å utføre dem (...) Og derfor er det sagt i bøkene at ved verdens ende skal Mikael møtes i kamp med Antikrist og drepe ham”.²⁵⁸

Slik gjenfortelles passasjen fra Åp 12:7-9 i *Gammelnorsk Homiliebooks* preken på Mikkelsmesse fra 1200-tallet. Frasen er svært lik den bibelske originalteksten; den er tross alt skrevet en stund etter kristningen. Som vi vet var tilfellet annerledes i misjonstiden og tidligkristen tid. Hedenske og kristne fenomener, begreper, mønstre og skikkelser går over i hverandre i denne overgangstiden. I *Niðrstigningar saga*, en nordisk versjon av *Nikodemus-evangeliet*,²⁵⁹ er Satan fremstilt som en jotne og blir kalt *helvetis hofðingi* (helvetes høvding) og *hofðinge myrcranna* (høvding over mørket). Den mørke høvdingen omformer seg også til en drage, som igjen omkranser hele jorden, slik som Midgardsormen. I samme akt blir Kristus kalt høvding.²⁶⁰

²⁵⁸ *Gammelnorsk homiliebok*, utgitt ved Astrid Salvesen (oversettelse) og Erik Gunnes (innledning og kommentarer), Oslo 1971: 118. Heretter *GNH*. I eskatologien er Mikaels fremste mostander ved verdens ende den falne engelen Lucifer, og ikke Antikrist.

²⁵⁹ Den nordiske oversettelsen av *Nikodemus-evangeliet*, et apokryf middelalderskrift fra 800-tallet. Også kalt *Gesta Salvatoris* og *Passio Domini*.

²⁶⁰ Haugfos 2009: 28-29.

For å sannsynliggjøre om det felleseuropeiske fyrsteidealet, hvorav Mikael var viktig, nådde Norge, og for å kunne skimte hvilken funksjon han kan ha hatt, må vi forstå kulturen som mottok Erkeengelen omkring tusenårsskiftet. I det følgende iakttas et knippe skriftlige kilder, for å se om de kan peke i retning av Mikael som en naturlig overgangsfigur, og dermed en hensiktsmessig misjonsfigur for kongen og hans hird.

3.3.1. Hvem influerte hvem?

Det er sannsynlig å finne synkretisme når en ny religion skal ta plass i et allerede sakralt samfunn, som jo det førkristne Norge var. Flere forskere forestiller seg i den forstand at misjonærene sammenliknet helgener med norrøne guder og idealtyper i norrøn tro.²⁶¹ Og det er jo nærliggende å tenke at *nyr siðrs* helgenkult kunne fungere som en brobygger fra disse vidt forskjellige verdensoppfatningene. Paasche bryter denne tradisjonen og hevder på grunnlag av norrøn diktning at det først og fremst var fokus på Kristus, Gud og Olav frem mot 1100-tallet.²⁶² ”Ogsaa i de norrøne lande skal, efter flere forskeres mening, gammelt hedenskab leve videre under Michaels navn. Baade den ene og den anden guddom skal han ha plyndret”.²⁶³ Paasche stilte seg kritisk til en kontinuitet som flere før ham, og i ettertid, har vært fristet til å anta. Paasche anerkjenner imidlertid synkretisme var naturlig i kristen litteratur; men forestillingen om kristne skikkelser som avløser hedenske, svekkes i tråd med hans katolsk-vennlige historieoppfatning. Kanskje hadde Paasche et poeng?

Åsatru, med sine mangfoldige guder og makter, kan forsås som en svært tilpasningsdyktig og tolerant religion, uten fastsatte lover og regler. Dermed kan det også hende at den hadde mønstre som den nye trone kunne utfylle. Det er mangel på kilder som eksplisitt nevner bibelske skikkelser som overtar plassen til de førkristne. Men som vi har sett i ettertid, og som middelaldermennesker trolig var bevisst på, finnes det påfallende likheter mellom skikkelser tilknyttet de to religionene. St.a. Maria, for eksempel, kan ha overtatt Frøyas roller knyttet til giftemål og barnefødsler.²⁶⁴ Og det som før var skåler for godt år og fred rettet til Njård og Frøy, erstattet Olav Tryggvasson med tilsvarende skåler til Kristus, Maria og Mikael, mens de gamle drikkegildene ble erstattet med påske, jul, Mikkelmesse og midtsommer.²⁶⁵

²⁶¹ Else Mundal, ”Helgenkult og norske helgenar”, i *Collegium Medievale*, vol. 8, Oslo 1996: 210 (105-125).

²⁶² Fredriksen 2004: 26.

²⁶³ Paasche 1914a: 37.

²⁶⁴ Sigurðsson 2003: 19.

²⁶⁵ Brendalsmo upublisert: 3.

Hva angår Mikael og hans mange roller, er det vanskelig å finne én bestemt skikkelse som Erkeengelen avløser. Det nærmeste en kommer psykopomp-engler i norrøn mytologi er valkyriene. I andre land har Mikael trolig tatt over for frelseren og krigeren Lug i det keltiske Gallia, allfaderen Odin i norrøne områder,²⁶⁶ den hellenistiske Mithras, den germanske Wotan, romerske Merkur,²⁶⁷ og greske Hermes. Men den norrøne skikkelsen han oftest blir sammenliknet med er *Heimdallr*.

Parallellen mellom Heimdall og Mikael ligger hovedsakelig i luren/basunen/hornet. I *Draumkvædet*²⁶⁸ blir ”Sankte Såle-Mikkjel” fremstilt med en lur, men Mikael blir aldri fremstilt eksplisitt med basun i bibelen.²⁶⁹ Ifølge Paasche ble et slikt bilde til i greske apokryfiske skrifter, som allerede på 500-tallet hadde ”(...) trængt ind i orientens religiøse poesi”. Og at Mikael med luren derfor er ”(...) et bevis paa den europæiske katolicismes magtstilling i norrøn digterfantasi, ikke paa indflytelse fra hedensk mytologi”.²⁷⁰

En mer moderne innfallsvinkel i Mikael-Heimdall-parallellen finner vi i Bernt Thorvaldsen hovedfagsoppgave, hvor han hevder at Heimdalls rolle i *Snorre-Edda* og i *Völuspá* (str. 46) er inspirert av Mikael.²⁷¹ I *Snorre-Edda* blåser Heimdall i sammenkallingsinstrumentet *gjallarhornet* for å samle inn æser og krigere til den kommende undergangen,²⁷² slik som Mikael kaller inn krigere til *Armageddon*.

Så, avløste Mikael Heimdall? Det er nettopp her problematikken ligger i å finne ”hedensk” påvirkning på kristelig litteratur. *Den eldre Edda*, som trolig eksisterte i muntlig fortellertradisjon i århundrer, ble først nedskrevet på 1200-tallet.²⁷³ Om en trår uforsiktig kan en fort sammenlikne ”hedenske” trekk som, for alt vi vet, kan ha blitt til århundrer etter kristningen av landet. En tror dessuten at *Völuspá* er skrevet av en skald med kristen påvirkning.²⁷⁴ Bandlien foreslår at den allerede nevnte *tiburtinske sibylle* kan ha vært en kilde til blant annet *Volvens spådom*.²⁷⁵ I verste fall kan hedenske trekk som vi mener Mikael tar

²⁶⁶ Haugfos 2009: 71.

²⁶⁷ Arnold 2013: 106.

²⁶⁸ Et visjonsdikt, trolig fra perioden 1450-1320.

²⁶⁹ Men forbindelsen er implisitt synlig i *Matt 24:31, 1. Kor 15:52, 1. Tess 4:16, Åp 8:6, 9:1, 9:13 og 11:15*.

²⁷⁰ Paasche 1914a: 34.

²⁷¹ Argumentasjonen bygger på Birger Perings *Heimdall: Religionsgeschichtlichen Untersuchungen zum verständnis der altnordischen Götterwelt* (1941), Axel Olriks *Ragnarök: Die sagen vom Weltuntergang* (1922) og Jan de Vries, *Altnordische Religionsgeschichte* (1957).

²⁷² Bernt Øyvind Thorvaldsen, *Møgr átta móðra ok einnar: mytane om Heimdallr i lys av førestellingar om slektskap*, Bergen 2002: 72-73.

²⁷³ Tilsvarende kildekritikk rettes naturligvis også til den sene visjonsdiktningen.

²⁷⁴ Store norske leksikon (heretter SNL), ”Völuspá”, <https://snl.no/Voluspá>, sist lest 17.04.20.

²⁷⁵ Bandlien under publisering: 13.

over ha blitt til i en tid hvor det allerede var reist en mengde Mikaelkirker, og hvor nettopp Erkeengelen kan ha hatt påvirkningskraft på disse trekkene i utgangspunktet.

Mikael og Heimdall utfyller hverandre ikke fullstendig. Når Erkeengelen etter sammenkallingen dirigerer den himmelske hær, står Heimdall igjen som *vǫrðr* (vaktmann).²⁷⁶ Når en skal diskutere hvem Mikael overtok for, kommer en til kort i å finne én hedensk skikkelse. Og det kan tenkes at det nettopp er derfor Mikael var såpass populær; Erkeengelens roller er så mangt. Slik som valkyriene, fører englene de døde sjelene inn i det neste. Slik som Snorre, fra et åpenbart kristen-influert ståsted, setter dødsrikene i et komplimentert forhold til hverandre, og hvor menneskenes liv og død bestemmer hvilket dødsrike den avdøde skal komme til, veier også Mikael om sjelen skal til Himmel eller Helvete. Slik som Eir har også Mikael helbredende evner. Dessuten har Sophus Bugge og Birger Pering begge hevdet at kampen mellom Heimdall og Loke er inspirert av Mikael's kamp mot dragen i Johannes' åpenbaring.²⁷⁷ Det er nok derfor sikrest, om en ønsker å finne et svar i Mikael's popularitet og den norrøne kulturens mottakelighet for Mikael'skulen, at en heller diskuterer hans brede rollespekter i sin helhet. Den kanskje mest appellerende av disse er Mikael's plass i den evige striden mellom godt og ondt – dette universelle bildet av en heroisk lysets kriger i kampen mot kaoskreftene.

3.3.2. Helten i kamp mot kaoskreftene – en tidløs fortelling

I de aller fleste mytologier og religioner har *dragen* en rolle, og i de aller fleste tilfeller forbindes dragen med kaoskreftene. I samme akt har det lenge eksistert legender om helter som kjemper mot dragen.

St. Georg er prakteksemplaret på Erkeengelens sidestykke, en åndelig soldat, som led martyrdøden i Palestina omkring år 305. Slik som Mikael, fungerte Georg som en beskyttende skytshelgen i hærføring. Samme roller ser vi også hos Rikard Løvehjerte. Andre dragekjempere er St. Hilarion, St. Romanus, St. Lucius, St. a. Margaretha, og den legendariske kong Arthurs fremste ridder, Sir Lancelot. Men Mikael som dragedreper assosierte nok nordboerne mest med hittediktene om *Sigurðr Fáfnisbani*²⁷⁸. I *Olavshymnen* blir også Olav assosiert med denne rollen – hvilket også er manifestert i billedlige kunstuttrykk i kirker som *Lavik*, *Leka*, *Granhult*, *Småland* og *Tanum*. Naturlig er det også at *dragen* i nordiske områder fortønes i form av ulike havuhyrer, som vi ser i flere Olavssagn. For eksempel når Olav

²⁷⁶ Thorvaldsen 2002: 73.

²⁷⁷ Ibid.: 48.

²⁷⁸ Se *Sigurdskvadene* i *Den eldre Edda*.

slynger en sjøorm opp i fjellet,²⁷⁹ eller når han dreper en margygre og en galt.²⁸⁰ Dragen Nidhogg som ”(...) riv i rot” på Yggdrasil i Gylvaginng,²⁸¹ diverse jotner, Fenisulven og Midgardsormen er eksempler på skikkelser som rommer samme kaoskrefter. Selv Grutte Graaskjeggji, *Draumkvedets* djevel, er en åpenbar parallell til Odin.²⁸² Slik som Lucifer, var Odin klok, men også svikefull.

Igjen; disse kildene er skrevet lenge etter kristningverket, i en tid hvor hedendommen allerede var nedkjempet. En kan derfor ikke vite at misjonskongene sammenliknet Odin med djevelen. Men det er sikkert at de kjempet mot hedendommen, slik Sigurd kjempet mot Fåvne, slik Tor kjempet mot Midgardsormen, og slik Mikael kjempet mot Lucifer. Subjektene forandret seg, men motivet var uløslig tilknyttet menneskets episke overtro. Dette kan ha vært én av grunnene til at Mikael fungerte som en ”hensiktsmessig” misjonsfigur til å formidle det kristne budskap til nordboere i misjonstiden. Det ble naturligvis lagt stort fokus på Gud og Hvitekrist, men Mikael var nok noe mindre abstrakt enn treenigheten. Og grunnet hans sentrale stilling i verdensdramaet, var hans popularitet mer eller mindre – *uunngåelig*.

3.3.3. Rytteren på den hvite hest

I *Draumkvedet* rir Mikael på en hvit hest – et Mikaelmotiv som ikke gjenfinnes i Bibelen. Bildet kan imidlertid likne på Kriši’ gjenkomst på en bevinget hest i Åp 19:11: ”Da så jeg himmelen åpen, og se: Der var en hvit hest! Han som red på den, heter ”Trofast og Sannferdig”, for han dømmer og kjemper rettferdig”. Her er det fristende å hevde at norrøne prosaskribenter forvekslet disse to skikkelsene med hverandre. Men dette ville nok vært en naiv reduksjon av deres oppfatning og kunnskaper om den nye troslæren, spesielt på tiden hvor *Draumkvedet* ble skrevet. Igjen er det snakk om det besværlige spørsmålet om hvem som påvirket hvem. Påfallende er det i denne sammenheng at St. Olav kommer krigere til unnsetning i Einarr Skúlasons dikt *Óláfsdrápa*.²⁸³ Dette sier ingenting om den norrøne kulturens mottakelighet for Mikaelskult omkring år 1000, men det gir oss et bilde av hvilken inspirasjon Mikael kan ha hatt i ettertid, og som igjen kan gjenspeile Erkeengelens popularitet i den tidligkristne perioden.

²⁷⁹ Luthen 1999: 288-289.

²⁸⁰ Gunnhild Røthe, ”Olav den helliges sverd: fra gravgods til relikvie”, i Hans Jacob Orning (red.), *Middelalderforedrag fra Olavsdagene 2002*, Sarpsborg 2002: 37 (33-42).

²⁸¹ *Gylvaginng* i *Den yngre edda*, oversatt ved Erik Eggen, i Ivar Mortensson-Egnund og Erik Eggen, *Edda*, Oslo 2017: 290 (265-372).

²⁸² Paasche 1914a: 33.

²⁸³ Mer om dette i *kap 4.5*.

Vi har sett hvilke eskatologiske forventninger som florerer i det kristne Europa omkring tusenårsskiftet. La oss undersøke hvordan norrøne kilder har vektlagt Erkeengelen som apokalyptisk figur i norrøn middelalder.

3.3.4. Mikael – en apokalyptisk misjonsfigur i tidens fylde?

”Björt verðr sól at svartri, sökkr fold í mar dökkvan, brestr erfiði Austra, allr glymr sær á fjöllum, áðr at Eyjum fríðri (inndröttar) Þórfinni (þeim hjalpi goð geymi) gæðingr myni fœðask”.²⁸⁴

Str. 24 i Arnórr jarlaskálds *Þórfinnsdrápa*²⁸⁵ fra midten av 1000-tallet er svært lik str. 57 i *Voluspá*, hvor en også kan lese om en svart sol og en jord som synker i havet.²⁸⁶ En regner med at *Voluspá* ble til i brytningstiden mellom hedendom og kristendom omkring år 1000, altså innenfor samme århundre som jarlaskáld levde.²⁸⁷ Likheten er derfor ikke påfallende, men kan indikere Arnórrs endetidsforventninger med en eventuell kristeliggjøring av *Voluspá*, som igjen kan vitne om at den nye troen kan ha blitt formidlet i lys av endetidsforventninger. En slik tolkning kan anvendes på den frasen hvor Mikael for første gang nevnes med navn i skaldediktingen:

Mikáll vegr þats misgort þykkir
manvitsfróðr ok alt et góða;
tyggi skiptir siðan seggjum
sólar hjalms á dæmistóli.²⁸⁸

Der dragedrepermotivet i norrøne kilder hovedsakelig er å finne i høy- og senmiddelalderske billedlige kunstuttrykk, er sjeleveiermotivet noe som forefinnes i de fleste skriftlige

²⁸⁴ Arnórr jarlaskáld, *Þórfinnsdrápa*: str. 24. Tilgjengelig ved, The Scaldic Project,

<https://skaldic.abdn.ac.uk/db.php?id=1104&if=default&table=text&val=edition>, sist lest 23.05.20.

Wellendorf oversetter strofen slik (fornorsket fra dansk): ”Den skinnende sol vil bli sort, jorden vil synke i havet, himmelen vil briste, havet vil bruse over fjeldene før en ny fyrste av Þórfinns statur vil bli født på øyene”. Jf. Wellendorf 2009: 329.

²⁸⁵ Fremført til Orknøyjarlen Torfinn Sigurdsson under et av Arnórrs mange opphold på øygruppen, men trolig nedskrevet lenge i ettertid.

²⁸⁶ *Voluspá*, i *Den eldre Edda*, oversatt ved Ivar Mortensson-Egnund og Erik Eggen, *Edda*, Oslo 2017: str. 57 (s. 28-29) (21-261).

²⁸⁷ SNL, ”Voluspá”, <https://snl.no/Voluspá>, sist lest 17.04.20.

²⁸⁸ *Vers af ubestemmelige digte, samt én lausavisa*: str. 1. Utgitt ved Finnur Jónsson, i *Den norsk-islandske skjaldedigting*, bd.1, København og Kristiania 1912: 326. Paasche oversetter strofen slik: ”Michael veier, den meget vise, misgjerninger og alt det gode. Herren over solens hjelm (himmelen) paa sin dommerstol skiller siden menneskene ad”. Jf. Paasche 1914a: 43.

Mikaelskilder gjennom hele middelalderen, som sett her – helt fra Arnór's tid. Det bør nevnes at strofen fremkommer i *Snorre-Edda*, mellom 100-200 år etter Arnór.²⁸⁹ På denne tiden var enkeltindividets sjel sentralt, og sjeleveiermotivet må derfor ha vært viktig. Når det er sagt: selv om ikke Mikael har denne funksjonen i den bibelske kanon, kan det argumenteres for at også denne rollen, slik som dragedrepermotivet, er av apokalyptisk art, og dermed ikke noe Snorre nødvendigvis har manipulert i ettertid. Samme motiv fremkommer i *Njáls saga*, som Haugfos siterer: ”(...) hann skal meta alt þat sem þú gerir bæði ‘gott ok ilt – ok er hann svá miskunnsamr, at ‘hann metr alt þat meira, som vel er gørt’”.²⁹⁰ Her nevnes Mikael i forbindelse med Tanbrands misjonsverk på Island. Utover dette kan hovedvekten av norrøne Mikaelskilder plasseres i den apokalyptiske sjangertradisjonen.²⁹¹ Særlig visjonsdiktene *Páls leiðsla*, *Niðrstigningar saga* og *Draumkvedet*. Førstnevnte er den norrøne versjon av *Paulsapokalypsen*. Mattias Tveitane hevder at visjonsdiktet kan spores tilbake til 1100-tallet. Her veier ikke Mikael bare sjelene, men fremtrer også som psykopomp der han henter en sjel til Paradis, mens djevlene tar en annen med til inferno for evig pine. Siden *Michaels saga* trolig er skrevet før *Páls leiðsla* foreslår Haugfos at dette må ha vært inspirasjonen bak. *Niðrstigningar saga* dateres til 1100-tallet og fokuserer på det lyse og det mørke hvor englene fremstilles som menneskenes beskyttere.²⁹²

Når vi er inne på *Michaels saga* bør det nevnes at denne ikke er viktig for undersøkelsens anliggende. Den forteller både om Lucifers fall og Mikael kamp mot ham ved dommedag, mens Mikael fremstilles som sjeleveier. Så hvorfor ikke vektlegge sagaen i større grad i en oppgave om Mikaelkulten? Den er skrevet av den islandske munken Bergr Sokkason i første halvdel av 1300-tallet,²⁹³ og er kun et vitnesbyrd om Mikaelkultens posisjon i høymiddelalderen og begynnelsen av senmiddelalderen. Selv om den ikke har førkristne trekk eller indikasjoner om Mikaelkulten i misjonstid og tidligkristen tid, underbygger den kultens generelle popularitet i norsk middelalder.

Draumkvedet har alt fått oppmerksomhet og fremstiller Mikael både i kamp mot djevelen, med en hvit hest, og som en helbredende og sjelebærende engel.²⁹⁴ I *Sólarljóð*, et

²⁸⁹ Wellendorf 2009: 330

²⁹⁰ Haugfos 2009: 46. Med Paasches oversettelse: Han skal veie alt det som du gjør – både det gode og det onde – og han er så miskundelig, at han lar alt det veie mere, som er velgjort”. Jf. Paasche 1914a: 43-44.

²⁹¹ Haugfos 2009: 29.

²⁹² Ibid.: 2009: 27-29.

²⁹³ Gad: 1966: 619.

²⁹⁴ Ibid.: 619.

fjerde visjonsdikt, trolig fra 1100-1200-tallet blir englene nevnt som psykopomper uten at Mikael nevnes med navn.²⁹⁵

At Norge ble kristnet i en tid hvor det eskatologiske verdensdramaet opptok europeiske fyrsters interesse er et argument for at Mikael også skulle bli viktig i Norge. Et internt argument er at det førkristne kosmiske verdensbildet også hadde oppfatninger om verdens ende. *Ragnarok*, så vel som disse sjeleveierorienterte kildene, og *Apokalypsen* er nokså forskjellige. Men de er alle bærere av universelle roller, personifisert i religiøse/mytologiske skikkelser. Så når misjonskongene skulle kristne landet, er det grunn til å tro at de vektla det som allerede var kjent – endetidsforventninger, *bare nå i ny drakt*.

3.3.5. Mikael's underholdningsverdi

”No saint is more frequently depicted, for, being a fighter, and clad in armour and vanquishing a dragon”.²⁹⁶

Mennesker har alltid verdsatt gode fortellinger. Et viktig aspekt ved en god fortelling er dens underholdningsverdi, og det er nettopp dette som er Francis Bonds hovedtese i sitt arbeid med engelske kirkededikasjoner; en forutsetning for en helgens popularitet ligger i den litterære kvaliteten tilknyttet helgenene.²⁹⁷ Så når fortellingen om Mikael, bæreren av universelle apokalyptiske roller, nådde Norge, ble nordboerne presentert en episk skikkelse som hentet ut fra Ragnarok og med høy underholdningsverdi.

Om en kobler hjemlig mottakelighet for Mikaelskult og kristne kongers iver etter å bekjempe hedendommen til europeiske endetidsforventninger, er det nærliggende å tro at samtlige misjonskonger var opptatt av Erkeengelen. La oss i det følgende undersøke hvordan og hvorfor disse nå kristne lederne trolig innlemmet Mikaelskulten, i form av et europeisk fyrsteideal, inn i deres egen kongeideologi.

²⁹⁵ Haugfos 2009: 32.

²⁹⁶ Francis Bond, *Dedications and Patron Saints of English Churches: Ecclesiastical Symbolism; Saints and Their Emblems*, Oxford 1914: 39. Sitatet er hentet fra en sammenheng hvor Bond beskriver Mikael i billedkunst.

²⁹⁷ Magnus Ruud, *Helgendedikasjoner i Oslo bispedømme. En undersøkelse av helgener dedikert til kirkene i Oslo bispedømme fra misjonstid til reformasjon*, Universitetet i Tromsø 2007: s. 6.

3.4. Fra hedenske vikinghøvdinger til kristne konger

”Vas fyr Míkjálmessu malmgrimm háíð rimma”.²⁹⁸

I skaldediktningen blir Mikkelsmesse for første gang nevnt i norske kilder i sammenheng med tidsangivelse for et slag i Oddr kikinaskálds dikt om Magnus den gode fra ca. 1047. Her kommer det frem at Mikaelmesse skulle feires med ”nonhelg” og ”faste”, som ifølge Wellendorf innebærer tidsrommet fra kl.15 dagen i forveien (28. september) av Mikaelssdag (29.)²⁹⁹ og til dagen etter (30.).³⁰⁰ Dette skal ha vært slaget hvor Magnus dør, og er den eneste norrøne Mikaelsskilden som nevner Erkeengelen i samme akt som krigføring. Høyst sannsynlig er det at slaget tilfeldigvis ble utkjempet under Mikaelmesse. Men det er fristende å spekulere i om slaget enten var planlagt til krigsengelens høytid, eller at Oddr i ettertid har tatt seg den poetiske friheten å tidfeste slaget som han selv ønsket. Det er i så fall ikke første gang en monark kjemper et skjebnesvangert slag ved en kristen høytid. Skalden Sigvatr hadde alt ført i pennen Magnus’ fars siste steg i å bli konge, hvor han i *Nesjavísur* skriver om hvordan Olav Haraldsson kjempet i slaget ved Nesjar mot Svein Håkonsson på selveste Palmesøndag.³⁰¹ Bandlien ser også en likhet med Æthelred II og Wulfstan av Yorks Mikaelmesse før vikingangrepet i 1009.³⁰²

Når det gjelder den verdslige elitens mottakelighet for Mikaelsskulten, må vi rette fokuset mot maktstrukturene i samfunnet ved å undersøke eventuell kontinuitet fra førkristen til kristen kultdyrkelsen.

3.4.1. Helgenkult og maktlegitimering

Et fellestrekk ved flere av de norske Mikaelsskirkenes kirkeanlegg er, ifølge Johnson (1972), at det har blitt funnet beinrester der. Her foreslår Johnson en bro fra hedensk fedre/dødskult til helgenkult, og tenker seg at dette kan ha vært årsaken til at noen av kirkene ble viet til Mikael.³⁰³ Han går ikke mer i dybden på spørsmålet enn det, men undertegnede stiller seg på samme side. Det kan nemlig tenkes at flere kirker ble bygget ved gamle haller. Arkeolog

²⁹⁸ Oddr kikinaskáld. *Dikt om Magnús góði*: str. 1. Tilgjengelig ved, The Scaldic Project <https://skaldic.abdn.ac.uk/db.php?id=1318&if=default&table=text&val=edition>, sist lest 23.05.20. Norsk oversettelse av den engelske fra The Scaldic Project: ”En våpenhard kamp ble utkjempet før Mikaelssdag”.

²⁹⁹ St. Mikaelss dag er *egentlig* 8. mai, men Mikaelssmesse feires 29. september som jubileum for Mikaelss apparisjon ved Monte Gargano. Jf. Bond 1914: 40.

³⁰⁰ Wellendorf 2009: 336.

³⁰¹ Bandlien under publisering: 2-3.

³⁰² Ibid.: 17-18.

³⁰³ Johnson 1972: 68.

Terje Gansum påpeker at de aristokratiske residensene mistet betydning i 1050 i lys av kristningsprosessen. Et eksempel er foreslått av Thomas Ekman i forbindelse med den gamle hallen på Huseby i Glanshammar med sine 13 skjelettgraver. Dette kan ha vært en tidlig kirkegård fra 1000-tallet, og det kan tenkes at kultutøvelsen ble praktisert i disse residensene, og at slike haller er eksempler på kultstedskontinuitet.³⁰⁴ Gansum påpeker at en rekke stormannskirker er bygget på bygda, hvilket kan vitne om at de gamle hallene forfalt, og at eliten ønsket å drive lokal kultus på skikkelig kristent vis. Han ser også en arkitektonisk kontinuitet fra hallene til de første kirkebygningene, blant annet ved at hallene, slik som trekirkene, hadde hatt hevet midtskip.³⁰⁵

Møretrø leser tematikken i lys av overgangen fra hedendom til kristendom, nærmere bestemt fra fedrekult til helgenkult. Hun argumenterer for at helgenkult på ulike måter trolig ble brukt i elitens maktlegitimering. Argumentene er forankret i en problematisering av brudd og kontinuitet i samfunnsstrukturer fra hedensk til kristen tid, med fokus på fedrekult og gaveutveksling.³⁰⁶ Den hedenske gravkulten er knyttet til overføring av makt og posisjon gjennom arv. Likevel var vennskap, allianser og gaveutveksling vel så viktig. 200 år etter kristningen av landet eksisterte disse mekanismene i maktkampen mellom kongearvinger, helt frem til den endelige innføringen av arvekongedømmet på 1200-tallet.³⁰⁷ Forholdet til de døde var nemlig annerledes i hedensk tid. Selv om menneskene var biologisk døde, var de fremdeles sosialt levende.³⁰⁸ Tidligere kunne en klatre opp rangstigen med et godt forhold til mektige forfedre, hvilket forhåpentligvis ble synliggjort gjennom gården og slektas fruktbarhet. Nå når den gamle gravskikken ble forbudt, ble dette, ifølge Møretrø, overført til helgenkult. Siden helgener gikk i forbønn for mennesker, kunne fremgang og velstand forklares av et godt forhold til helgenene. Vennskap med helgener er forøvrig også et gjennomgående tema i prekenene, slik som i *GNH* hvor helgenene omtales som Guds høvdinger og kjæreste venner.³⁰⁹

Det var, ifølge Møretrø, to forutsetninger for å få et godt forhold til en helgen: gaveutveksling og troen på at de døde var sosialt levende, og som hadde innvirkning på de levendes verden.³¹⁰ Selv om alle kunne dyrke helgenene, hadde eliten et økonomisk fortrinn

³⁰⁴ Gansum 2008: 205.

³⁰⁵ Ibid.: 208-209.

³⁰⁶ Møretrø 2010: 103.

³⁰⁷ Ibid.: 43.

³⁰⁸ Sigurdsson 1999: 37.

³⁰⁹ Møretrø 2010: 43-44. Her er det dog snakk om de "(...) som hadde slik kjærlighet til den allmektige Gud at de underkastet seg jern og egg og lot seg drepe for Hans skyld". Jf. *GNH*: 111. Men Mikael er også en av Guds høvdinger og kjæreste venner.

³¹⁰ Møretrø.: 43.

hvor de kunne bygge høyreiste kirker og forseggjorte altre som kunne øke helgenenes anseelse. Slik som med de hedenske gravhaugene og deres rikelige gravgods, økte elitemedlemmenes status med kirkebygging. Det var fremdeles viktig at gavegivingen skjedde offentlig i form av trekantrelasjonene: giver, mottaker og observatør, slik at giveren kunne oppnå makt.³¹¹ Elitens gode vennskap med helgenene, som jo var bindeleddet mellom dem og Gud, skjedde også gjennom offentlige sjelemesser.³¹²

Møretro legger stor vekt på at slik maktlegitimering viste seg i at avdøde konger ble forsøkt helgenkåret, hvor kongearvinger forsøkte å styrke sitt maktgrunnlag med ”vennskap” til den avdøde. Historiker David Rollason foreslår at både kong Æthelred og Knut den mektige promoterte Edvardskulten³¹³ for å styrke sin egen prestisje ved å fremheve forgjengerens hellighet. Han kobler dette videre til at Æthelred var under innflytelse av de som støttet reformerte benediktinerklostre, og at en slik helgenpromotering bare styrket religionen i samfunnet og kongens posisjon under Gud.³¹⁴ Andre eksempler er Olav i Norge, Stefan i Ungarn og Venceslas i Böhmen.³¹⁵

Kanonisering var altså en del av hellig kongeideologi og, ifølge Møretro, i størst grad viktig for kongen, og i noe mindre grad hos eliten etter demokratiseringen av religionen. I overgang fra fedrekulten til helgenkulten, ble virkeområdet innskrenket fra både høvdingstanden og kongemakten, til å kun gjelde sistnevnte.³¹⁶ Hun legger dog ikke skjul på at stormenne hadde godt nytte av kirkebygging. Kanskje på eget initiativ eller på oppfordring fra kongen som et tegn på vennsallianser, var det til fordel for byggherren å plassere kirken på hans gård, og at det er derfor arkeologer har funnet så mange hedenske graver under middelalderkirkegårder.³¹⁷

Når det gjelder Mikael, var han ikke en norrøn forfader som hadde oppnådd verdslig status i det levende, og som elitemedlemmer kunne hevde seg med etter hans død. Men han var absolutt en helgen makteliten trolig ønsket å knytte vennsallianser til.

La oss i det følgende sannsynliggjøre Mikaelskultens plass i den norske kongeideologien ved å diskutere hvordan de tre misjonskongene trolig har kommet i møte

³¹¹ Møretro 2010: 90-91.

³¹² Ibid.: 103.

³¹³ Æthelreds eldre halvbror som led martyrdøden.

³¹⁴ David Rollason, *Saints and Relics in Anglo-Saxon England*, Oxford 1989: 144. Noen betviler denne helgenpromoteringen da det har blitt spekulert i at Æthelred skal ha stått bak drapet på Edvard. For Knuts vedkommende kan denne kongelige helgendyrkelsen ha blitt bragt tilbake til Skandinavia. Vi vet jo hvilken storkristner hans bestefar Harald Blåtann var.

³¹⁵ Bagge 2004: 103.

³¹⁶ Møretro 2010: 104-106.

³¹⁷ Ibid.: 46.

med Mikaelkulten.

3.4.2. Håkon Adelsteinsfostre – Mikael fra England

”Kong Håkon var en god kristen da han kom til Norge. Men hele landet var hedensk, og det var mye bloting og mange stormenn”.³¹⁸

Sigurðsson og Synnøve Veinan Hellerud foreslår at et av Harald Hårfagres motiver bak å sende sønnen til oppfostring hos kong Æthelstan var å ”utdanne” Håkon til å bli en dannet kristen som kunne bruke den nye troen som et grunnlag i en ny administrativ og ideologisk styreform. Han gav gaver til Kirken og var fortrolig med makt- og konsolideringsfordelene ved kristen lovgivning.³¹⁹ Håkon var ikke en hedning som *besøkte* England. Han ble oppfostret ved et kristen-indoktrinert hoff, var først og fremst kristen når han kom tilbake til Norge, og forble en vestlandskonge gjennom hele sin regjeringsperiode.³²⁰ Her fikk han konsolidert sin makt og innførte kristne lover med angelsaksisk påvirkning. Han bygde en stat rundt Kirken, som engelske konger før ham, og noen av hans viktigste støttespillere var lærde prester og biskoper fra England.³²¹ Han skal også, ifølge Snorre, ha reist de første kirkene og fått satt prester til dem.³²² Dette kan til en viss grad bekreftes av arkeologiske undersøkelser som indikerer at en bedrev kristne gravskikker på Vestlandet på Håkons tid.³²³ Vi vet at flertallet av folket fremdeles var hedninger, men kristendommen var kommet for å bli.

Med 687 kjente Mikaelstededikasjoner i England,³²⁴ er det ikke noe spørsmål om Mikaelkulten var populær her. I lys av at Mikaelkulten allerede var godt etablert i England og Håkons angelsaksiske oppdragelse, kan det tenkes at Mikaelkulten var i hans bevissthet og at han *kanskje* forsøkte å reise én eller flere Mikaelkirker i Norge. Om kristendommen var kommet for å bli, var kanskje også Mikaelkulten det.

Håkons etterfølger Harald Gråfell var ingen misjonskonge. Men i *Erikssønnes saga* opplyses det om at Gunnhildssønnene ble kristnet i England, og brøt videre ned hovene og ødela blotssteder.³²⁵ Gråfell, som var gift med Gunnhild Gormsson, var derfor også svoger til

³¹⁸ Håkon den gode saga, kap. 13, *Heimskringla*, overs. Holtmark og Seip, s.84.

³¹⁹ Sigurðsson og Hellerud 2012: 22-26.

³²⁰ Ødegaard 2015: 85.

³²¹ Ibid.: 35-36.

³²² Håkon den godes saga, kap. 12, *Heimskringla*, s.84.

³²³ Sigurðsson og Hellerud 2012: 106.

³²⁴ Bond 1914: 36. Bond hevder at Mikaelkirker er ”extraordinary common”. Men Mikaelstededikasjonene kan ikke måles med Virgin Marys, All Hallows og St. Peters henholdsvis 2335, 1255 og 1255 kirker. Jf. Bond 1914: 218.

³²⁵ Erikssønnes saga, kap. 2, *Heimskringla*, s. 100.

Harald Blåtann – en svært aktiv kristner. Når det gjelder ladejarlen Håkon Sigurdsson, kjennetegnes han som en konservativ tviholder av hedendommen. Men denne svartmalingen ser ut til falme, og det kan tenkes at også Håkon var mildere mot kristendommen enn tradisjonelt antatt.³²⁶ Men den trolig første vellykede Mikaelkirkebygger må ha vært Olav Tryggvason.

3.4.3. Olav Tryggvason – Den første Mikaelkirkebygger

Olav Tryggvason avskaffet blot og blotsdrikking i bytte mot høytidsdrikking, hvor det blant annet skulle drikkes ved Mikkelsmesse.³²⁷ Men hvordan kom Olav først i kontakt med St. Mikael?

Olav oppholdt seg i England, dog ikke like lenge som Håkon den gode og Olav Haraldsson, grunnet sin russiske oppvekst. Men ser en på de lærde som kristningskongene tok med seg hjem, er Sigfrid (Sigurd) én av dem – en benediktinermunk ved Glastonbury. Han skal visstnok ha blitt sendt av kong Æthelred II til Norge på oppfordring av Olav Tryggvason og blitt utnevnt til misjonsbiskop.³²⁸ I lys av de europeiske endetidsforventningene, er det nettopp Æthelred II, som tydelig uttrykker Mikaelinteresse, som i 995 fikk Olav omvendt til kristendom.³²⁹

Klostervesenet, med deres ekspertise, spilte en viktig rolle i kristningen av landet. De første permanente benediktinerklostrene var *klosteret* på Selje, *Munkeliv* i Bergen og *Munkholmen* utenfor Trondheim; alle grunnlagt av benediktinerordenen på begynnelsen av 1100-tallet.³³⁰ Det var faktisk i benediktinerårhundrene vi ser en voksende popularitet i Mikaelkulten, og ordenen skal selv ha spilt en viktig rolle i utviklingen. Slik som Mikael, ”kjempet” de også mot Satan, og for *dem* var dommedag en sentral del av deres eksistens.³³¹

Påfallende er det at benediktinerbygg ofte blir viet til Mikael eller plassert i nærheten av Mikaelkirker. Ifølge historiker Terje Bratberg, er nemlig Mikael benediktinerordenens skytshelgen. Han hevder i tillegg at *Trondheim Mikaelkirke* samsvarer med benedikterkirken som nevnes i Magnus Lagabøtes bylov.³³² I eksempelet over ser vi at benediktinerklosteret på Selje er bygget like ved den legendariske Mikael- og Sunnivahulen, mens Munkeliv kloster

³²⁶ Kanskje som et politisk middel i alliansen med Harald Blåtann.

³²⁷ Magnus Rindal, ”Frå hedendom til kristendom”, i Magnus Rindal (red.), *Fra hedendom til kristendom: perspektiver på religionsskiftet i Norge*, Oslo 1996b: 10 (9-19).

³²⁸ Per Einar Odden, ”Den hellige Sigfrid av Växjö”, (kompilasjon og oversettelse), <http://www.katolsk.no/biografier/historisk/svaxjo>, sist lest 29.04.20.

³²⁹ Torggrim Titlestad, *Sagakongene: Olav den hellige*, Hafslund og Oslo 2013: 35.

³³⁰ Moseng m.f. 2007: 96.

³³¹ Callahan 2003: 193.

³³² Se katalog. En annen teori er at den er identisk med Jonskirken en kan lese om i *Magnus Erlingssons saga*.

skal tilhøre Mikaelkirken, begge bygget av kong Øystein Magnusson. En parallell kan trekkes til Skien hvor høvding Dag Eilivsson på samme tid angivelig skal ha stått bak et benediktinerkloster og en Mikaelkirke like ved. Vi vet også at benediktinerne fikk kontroll over *Mont-Saint-Michel* i 966, og står bak anleggets kryptlignende hellgidom *Notre-Dame-Sous-Terre*.³³³ Som kjent står Henrik II og biskop Eberhard bak benediktinerklosteret viet til Mikael i Bamberg, mens Otto III's biskop Bernward skal ha bygget en Mikaelkirke ved benediktinerklosteret i Hildesheim. Og i Sigfrids tilholdssted, Glastonbury, skal det ha stått en Mikaelkirke på toppen av åsen *Glastonbury Tor*. Bond påpeker at kirkededikasjoner ofte assosieres med naboklostere. Det ble for eksempel dedisert en kirke til St. Benedict i Glastonbury.³³⁴ Men kanskje også Mikaelkirken på Glastonbury-høyden kan kobles til benediktinerklosteret? Det ser nemlig ut til at Mikael var populær i Sørvest-England.

De to fylkene i England med flest dedikasjoner er Yorkshire og Somersset (Glastonburys fylke) med henholdsvis 41 og 40 Mikaelkirker, hvorav Erkeengelen er rangert som nr. 4 i dedikasjonspopularitet i begge fylkene. Mikael er også den nest mest populære helgenen i Shropshire og Northumberland-Durham med henholdsvis 28 og 13 dedikasjoner. Mikael's popularitet i *Jórvik*³³⁵ og naboområdet kan indikere at nordmenn (og dansker) her kom i møte med Mikaelkulten. For Sørvest-Englands tilfelle kan en legge til at Devon har 28 Mikaeldedikasjoner, hvor Erkeengelen rangeres som nr. 3 i popularitet. Bond finner det kuriøst at det er få keltiske helgendedikasjoner her i motsetning til nabofylket Cornwall, som har betraktelig flere.³³⁶ Det er nettopp i Cornwall vi finner *Mont-Saint-Michels* datterkirke, *Saint Michael's Mount*, som begynte å få oppmerksomhet rundt tusenårsskiftet.³³⁷ I Norge har det også blitt funnet et fragment som inneholder spor av Mikaelmesse: "IIIa OKT Dedicat(io) basilice michahelis archangeli".³³⁸ Om den ikke ble til på kontinentet på

³³³ Arnold 2013: 114.

³³⁴ Bond 1914: 66.

³³⁵ Det norrøne navnet på York.

³³⁶ Bond 1914: 203-216. Men i Devon, rett ved Somersset, er Mikael rangert nr. 3, med 28 kirker. Basert på rangering, er Mikael nest populær i Shropshire med 28 og i Northumberland og Durham med 13.

Konsentrasjonen virker nokså spredt, med unntak av Sørvest-England hvor det er mange Mikaelkirker, og kan kanskje bidra til å støtte påstanden om benediktinernes forhold til Mikael. Men slikt kan avvike fra sannheten da Bond kun har talt med de nevnte fylkene i tillegg til Kent, Wiltshire, Nottinghamshire og Lincolnshire.

³³⁷ Callahan 2003: 181. Dette var den Mikaelshelligdommen i England som kunne måle seg med de kontinentale på denne tiden.

³³⁸ Gjerløw 1971: 490.

angelsaksisk oppdrag, stammer den trolig tilbake til England, med dateringsforslag helt fra 930-tallet,³³⁹ til 1050.³⁴⁰

En av de viktigste kristningsimpulsene i England kom fra Irland, hvor Mikael var svært populær. Historikeren William av Malmesbury mente at Glastonburys historie er nært tilknyttet helgener som var populære i Irland, og særlig St. Patrick som trolig skal ha kommet tilbake til Cornwall og senere blitt abbed ved Glastonbury.³⁴¹ Kanskje den ”keltiske” Mikael var viktig for munkene ved Glastonbury? I så fall er det nærliggende å tenke at dette kan ha hatt innflytelse på hvilke helgener Sigfrid presenterte for Olav, og at kongen derfor trolig dediserte kirke(r) til Erkeengelen. Det må jo tross alt tenkes, hevder historiker Else Mundal, at misjonærene må ha tatt med den helgenkulten som de var vandt med fra hjemlandet, og dyrket dem videre i Norge.³⁴²

Ifølge Fredriksen har det blitt foreslått at kulten rundt Sunniva og seljemennene var politisk motivert, en kult etablert av Olav Tryggvason og hans benediktinermunk Sigfrid;³⁴³ en kult som peker mot Irland og benediktinerne, som igjen peker mot St. Mikael, en helgen hvis dedikasjoner ofte er bygget ved norske benediktinerklostre.

Olav kobles også til Mikael ved at han skal ha møtt en eneboer på *Skyllingene*, som spådde at Olav skulle bli konge, omvende mange mennesker til kristendommen og døpes.³⁴⁴ Det kan tenkes at ”Skyllingene” samsvarer med *Skellig Michael*. Kanskje det nettopp er her Olav kom i møte med Mikaelkulten?

Bandlien tenker seg at skandinaviske, tyske og polske relasjoner i år 1000, gjør at Otto III’s reiser til Gniezno og Aachen trolig har vært kjent i Norge, særlig når sagaskriverne plasserer Olav i Polen før slaget ved Svolder.³⁴⁵ Siden Otto skal ha vært opptatt av endetiden, og derfor også Mikael, styrker dette argumentet om norske kongers kjennskap til samtidige regenters bedrifter og symbolske handlinger. Olav har også kommet i kontakt med Mikael i forbindelse med Svein Tjugeskjegg’s gjestebud, hvor det skal ha blitt drukket arveøl til den avdøde Harald Blåtann, hvor det også skal ha blitt skålet til Mikael.³⁴⁶ Dette indikerer ikke bare nok et Mikaelmøte for Olav, men også at Erkeengelen, ifølge Snorre vel å merke, ble

³³⁹ K.D. Hartzell, ”An early Missal Fragment in Riksarkivet, Oslo”, i Espen Karlsen (red.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway: Studies in memory of Lilli Gjerløw*, Oslo 2013: 83-90 (83-101).

³⁴⁰ Michael Gullick, Åslaug Ommundsen, Gisela Attinger og Johanne-Berit Revheim, ”Mi 11”, https://fragments.app.uib.no/apex/f?p=657:34:4703863379333:::P34_CODEX_ID,P34_START,P34_ANTALL,P34_TYPE:385,1,1,2, sist lest 12.05.20.

³⁴¹ Rollason 1989: 203.

³⁴² Mundal 1996: 106.

³⁴³ Fredriksen 2004: 118.

³⁴⁴ Olav Tryggvasons saga, kap. 31, *Heimskringla*, s. 30-131.

³⁴⁵ Bandlien under publisering: 7.

³⁴⁶ Olav Tryggvasons saga, kap. 35, *Heimskringla*, s. 135-136.

brukt i forbindelse med å ære en avdød konge. Utover dette nevnes, som nevnt, Mikael i forbindelse med prekenene til misjonspresten Tangbrand,³⁴⁷ det er rimelig å tro at Tangbrands forkynnelse på Island kan ha vært den samme i Norge.³⁴⁸

At Olav bygget de første kirkene har hatt konsensus siden Keyzers tid.³⁴⁹ Det er altfor risikabelt å hevde at 900-1000-tallsforgjengere til 1100-tallets Mikaelkirker er oppført av Olav Tryggvasson. Men hypotetisk kan både *Tjølling*, *Mikaelshulen ved Nordsjø*, *hulehelligdommen på Selja* og *Siljan* potensielt ha vært bygget av Olav, dersom teorien om overføring av dedikasjon holder mål. Kanskje også *Moster* var en Mikaelkirke? Dette kan vi ikke vite, men det er ikke umulig; Olav bygget nok kirker – og Mikaelskulten må åpenbart ha nådd hans bevissthet. *Men han regjerte ikke lenge.*

3.4.4. Olav Haraldsson – Mikaelstyrker i det timelige, rex perpeetus Norvegiae i det evige.

Om *Hedrum* fra begynnelsen av 1000-tallet var en Mikaelkirke, slik som steinkirken, er Olav Haraldsson en åpenbar kandidat i byggherrespørsmålet. Men, som for de to forrige misjonskongenes tilfelle, skal vi sannsynliggjøre hvordan Olav trolig *kom i kontakt* med Mikaelskulten.

Mont-Saint-Michel, der den hviler på en klippe i all sin prakt, er i dag et storslått syn, og mer storslått må det ha vært for tidligmiddelaldersk beskuelse, grunnet sin arkitektoniske og dimensjonale art. Selv om Olav som ung gutt hadde blitt døpt på stefaren Sigurd Syrs gård i forbindelse med Olav Tryggvassons kristningsferd til Opplandene,³⁵⁰ skulle han formelt godta dåpen senere. Like ved *Mont Tombe*, i Rouen, overvintret vikinghøvdingen Olav i 1012 og 1013 i tjeneste under hertug Rikard II av Normandie – og det var her Olav lot seg døpe.³⁵¹

I motsetning til løse norrøne institusjoner, hadde Rikard, ifølge historiker Torgrim Titlestad, en sterk kontroll over Kirken, hvor han med fordel kunne bruke institusjonen til sine politiske formål, hvilket Olav uten tvil må ha observert.³⁵² Det er dermed stor sannsynlighet for at Olav ble eksponert for Mikaelshelligdommen på *Mont Tombe*, og at han spilte en rolle i Mikaelskultens spredning til Norge, trolig anglo-normannisk inspirert. Den storslåtte oppgraderingen av *Mont-Saint-Michel* vi ser i dag, ble ikke påbegynt før noen år etter Olavs opphold, men det var heller ikke snakk om klosteret som Childebert III og Aubert av

³⁴⁷ Når det gjelder Odd munks skildring av Mikael som viste seg for Olav og bønderne på *Moster*, henvises det til debatten mellom Paasche og Bull, hvor sistnevnte hevder at dette er konstruert av Munks 1100-tallssamtid.

³⁴⁸ Fredriksen 2004: 30.

³⁴⁹ Keyser 1856: 91.

³⁵⁰ Titlestad 2013: 23.

³⁵¹ Moseng m.f. 2007: 73

³⁵² Titlestad 2013: 34-36.

Avaranches etablerte på begynnelsen av 700-tallet som møtte Olav, da det på 900-tallet allerede var påbegynt bebyggelser. Uansett må det ha vært et storslått syn for høvdingen fra nord. Det er også sannsynlig at Olav fikk kjennskap til hvilken betydning St. Mikael må ha hatt for tidligere frankiske herskere gjennom sin vert Rikard. I 1016 møtte en gruppe normanniske pilegrimere langobarden Melus av Bari ved Monte Gargano, som rekrutterte normannerne til å kjempe mot bysantinerne i Puglia. Bandlien foreslår at Olav kan ha vært med i en slik gruppe hvor pilegrimsferd ble kombinert med militært engasjement.³⁵³

Det er også indikasjoner på, ifølge Bandlien, at Olav kan ha assosiert seg med legenden om ”the Last Emperor” og Karl den store.³⁵⁴ Om dette ikke var tilfelle, har Bandlien uansett, ved å se klare indikasjoner og Jerusalemsymbolisme under Olavs virke, sannsynliggjort at religiøs symbolisme, fortellinger og ritualer kan ha vært mer komplekst i det tidligkristne Norge enn tidligere antatt.³⁵⁵

Normandie var bare én av flere destinasjoner som Olav besøkte i sin ungdom i perioden 1007-1015. På reisene oppholdt han seg hos ulike europeiske regenter, hvor han, ifølge Bandlien, må ha fått en smak av idéer om Jerusalem, som videre kan ha preget Olavs legitimering av autoritet i Norge.³⁵⁶ Selv om Olav aldri drog til Jerusalem, tilbrakte han tid på steder tilknyttet Det hellige land, og hvor eskatologiske forventninger var høye.³⁵⁷

Æthelred II, som var gift med en normannisk prinsesse, skal ha tilbudt Olav verv i de engleske styrkene. Slik fikk Olav også, ifølge Titlestad, en tettere allianse med normanniske fyrster.³⁵⁸ Med Kirken kunne Olav, slik som Rikard og Æthelred, nå mål som var umulig for Harald Hårfagre på 800-tallet.³⁵⁹ Dessuten hadde Olavs viktigste misjonsbiskop, Grimkjell, bakgrunn fra Winchester og/eller Canterbury, og kan ha bidratt til formidling av kristen kultus.³⁶⁰

Så hvilket forhold til Mikael tok Olav med seg hjem? Det kanskje tydeligste vitnesbyrd om Olavs interesse for Mikaelkulten er gjennom lovverket som Olav og biskop Grimkjell igangsatte på Mostertinget. Som vi kan se i *Eldre Gulatingsloven* (§17), ble Mikkelsmesse fastsatt i lovverket. Det samme gjelder *Eldre Frostatingslov* (II§24), *Eldre Borgartingslov* (§14) og *Eldre Eidsivatingslø* (§9),³⁶¹ Som Olav Tryggvason, bygget nok

³⁵³ Bandlien under publisering: 17.

³⁵⁴ Dette kobles i artikkelen til at *Den tiburtinske sibylle* var kjent i Skandinavia på 1000-tallet.

³⁵⁵ *Ibid.*: 22-23.

³⁵⁶ *Ibid.*: 2.

³⁵⁷ *Ibid.*: 19.

³⁵⁸ Titlestad 2013: 32.

³⁵⁹ *Ibid.*: 2013: 53.

³⁶⁰ Bandlien under publisering: 8.

³⁶¹ Wellendorf 2009: 336.

sannsynligvis Olav Haraldson Mikaelkirker. Vi kjenner bare ikke til disses virkelige dedikasjon eller eksistens.

Norske konger, etter Håkon og Olavene, reiste også rundt i verden og fikk nye impulser. Nå i en tid hvor kristendommen skapte fordeler for utenrikspolitisk spill og kommunikasjon.³⁶² Det kan derfor hende at Sigurd Jorsalfare, om han bygde Mikaelkirker, fikk slike impulser fra sine korstogsreiser på 1100-tallet, og ikke nødvendigvis fra en etablert kongeideologi. Går vi austervegen, har det blitt funnet et blysegl fra Bysants hvor en bevinget Mikael er avbildet på den ene siden, mens væringøksen er avbildet på den andre sammen med innskriften ”Stortolk for væringene”.³⁶³ Den noe usikre kilden, kan naturligvis siktes til Erkeengelen, som kan ha fungert som en skytshelgen for væringene. Men blyseglet kan like gjerne være rettet mot en av de mange keiserne med navn Mikael.

3.4.5. Hvorfor Mikael?

”For på mange steder i Den hellige skrift finner vi at han har en høyere rang hos Gud enn de andre englene, og at han er innsatt som høvding over de andre”³⁶⁴

Mikael, som vi blant annet ser i utdraget fra *GNH*, er sentral i det kristne verdensbildet, og en stor Mikaelinteresse i Norge var uungåelig. Men den verdslige elitens Mikaelkirker kan forklares på andre måter også, og kanskje også politisk, slik vi ser ved flere andre aspekter ved den nye troen. Skandinaviske hedninger lot seg døpe og markerte seg med kristne kors for å kunne gå blant kristne og drive handel lettere. Kristnings-Olavene skal også trolig ha latt seg døpe av politiske grunner. Bagge og Nordeide foreslår at Olav Tryggvason døpte seg i England for fredens skyld, mens Haraldsson døpte seg i Normandie for å skape en allianse med den engelske kongen (på denne tiden i eksil).³⁶⁵ Noe liknende kan ha vært tilfellet hos Harald Blåtann i lys av det tysk-romerske presset sørfra. De påpeker også at det er vanskelig å skille mellom religiøse og sekulære motiver i kampen mot hedendommen, men at begge var viktig for å få gjennomslag for kristningen.³⁶⁶

Slik som Mikael hadde en opphøyet posisjon hos Gud i forhold til de andre englene, legitimerte den kristne herskerideologien kongemaktens opphøyede posisjon i forhold til

³⁶² Bagge 2003: 103.

³⁶³ Eivind Luthen, *Pilegrimsbyen Tønsberg*, Tønsberg 1996: 14-15. Dette er et svært usikkert funn, og blir dessuten i det meste av litteratur presentert som nokså sen.

³⁶⁴ *GNH* 1971: 122.

³⁶⁵ Bagge og Nordeide 2007: 129.

³⁶⁶ *Ibid.*: 141.

konkurrentene. Det var *kongen* som var utvalgt av Gud, og ingen andre.³⁶⁷ Ved å godta dåpen ble ikke kongen bare formelt landets enerådige hersker. Han ble medlem av et europeisk og kristent fyrstefellskap, forankret i kristendom. Slik var en symbiose av kongemakt og kristentro skapt. For som religionshistoriker Gro Steinsland så fint sier det: ”Middelalderens monarkiske gudsbilde passet som hånd i hanske til den jordiske monarkens bestrebelser på å sentralisere land og makt”³⁶⁸ – enten man trodde på Gud eller ei.

Bond foreslår at de mange kirkededikasjonene i England er et resultat av at folk lettere ble bevisst på helgenenes forbederrolle, enn hos treenigheten.³⁶⁹ Noe liknende anvender Haugfos på norske Mikaelkirker, og foreslår at Mikaelstedikasjonene var et resultat av byggherrens ønsket om at Mikael skulle være deres beskytter. Utover dette konkluderer hun med at vi ikke vet hvorfor den enkelte kirke er viet til Mikael.³⁷⁰ I diskusjonene ovenfor har vi i det minste en inngang til *hvorfor*.

Som vi har sett, har andre europeiske kongehus og Kirken fått kanonisert avdøde fyrster som symbol på ledende og beskyttende skikkelser, hvilket appellerte til både verdslighet og religiøsitet. I Norge er St. Olav prakteksempelet på dette. Men *før* Olav ble folkelig kanonisert, var det relativt få helgener her til lands, og den eneste som kunne fylle disse ledende og beskyttende skoene, og som samtidig var i stand til å fornedre de gamle gudene, kan en tenke seg, var St. Mikael.

Sagaene fremstiller konger som fagre, høye, gavmilde, dyktige, og ikke minst, heldige i strid. Dette *gæfa/hamingja/gipta* (hellet) var forbeholdt Ladeætten og Hårfagreætten, og førte ifølge Sigurðsson til en avsakralisering av høvdingfamliene under rikssamlingsprosessen med det sakrale kongedømmet på toppen.³⁷¹ Og om det var noen som kunne sørge for dette hellet, og samtidig gi en hersker gode år og avlinger, kan det nok tenkes å ha vært Mikael, og derfor en av grunnene til å bygge Mikaelkirker. Argumentet styrkes når vi vet at Mikael (og englene) i *Missale Romanum*³⁷² er rangert rett etter den evigmoderlige Maria som er på toppen. Også i Norge har vi runesteinen *Jomfru Marias synål* i Avdalsnes hvor en kan lese følgende: ”Mikael nærmest etter Maria”.³⁷³

³⁶⁷ Bagge 2003: 103.

³⁶⁸ Gro Steinsland, ”Fra Yggdrasils ask til korsets tre – tanker om trosskiftet”, i Magnus Rindal (red.), *Fra hedendom til kristendom: Perspektiver på religionsskiftet i Norge*, Oslo 1996: 29 (20-30).

³⁶⁹ Bond 1914: 12.

³⁷⁰ Haugfos 2009: 68.

³⁷¹ Sigurðsson 1999: 95.

³⁷² Også kalt *Messeboken*, en av den vestlige katolske kirkes liturgiske bøker, som blant annet inneholder en kvantitativ rangering av helgenene.

³⁷³ Fredriksen 2004: 29.

Men hvorfor har ikke for eksempel St. Gabriel fått denne populariteten? Det er jo nettopp han som i Luk 1:26 utfører en av bibelens viktigste funksjoner ved å fortelle Maria at hennes barn er Guds sønn, ikke Mikael. Mye av populariteten til Mikael må som nevnt ha ligget i hans underholdningsverdi. Gad, blant mange, mener at grunnet den evige og universelle symbolismen om kampen mellom det gode og det onde, som knyttes til Mikael og Lucifer, må Mikael ha vært den vanligste helgenene under misjoneringen av nye områder.³⁷⁴ Ifølge Rindal lyktes Olav Tryggvason og Olav Haraldsson av den enkle grunn at de hadde større militær makt enn Håkon.³⁷⁵ Disse kongene må ha kjent på, som historiker Kåre Lunden kaller det, kløyvinga i en situasjon hvor religionene var konkurrerende meningsystemer, og hvor det var *vi* mot *dem*. For en fullstendig monopolisering av *sin* religion måtte en ta til våpen.³⁷⁶ Det var naturligvis snakk om fysisk vold og trusler. Men kanskje Mikael som militant skytshelgen nettopp kan ha spilt en rolle her? Et eksempel er kong Æthelred II's ønske om støtte fra Mikael i kamp mot nordboerne. Om dette var vanlig i England, et sted hvor alle misjonskongene oppholdt seg, er det grunn til å tro at Mikael "var med dem" i det de skulle legge ned hov, bekjempe hedendom, kristne landet og bygge kirker. Dette siste er viktigst i vår sammenheng. Steinsland fremstiller misjonstidens forkynnelse ved at den kristne Gud og de norrøne gudene er i kamp med hverandre, og hvor Gud seirer.³⁷⁷ Flere av Mikaelkirkene i denne undersøkelsen kan spores tilbake til gamle hedenske kultplasser. Yngvar Nielsen har foreslått at Mikaelkulten avløste disse plassene, nettopp fordi en sterk og stridende krigsengel kunne ta opp kampen mot de gamle gudene. Mikael kan derfor ha fungert som en formidler av overgang fra hedendom til kristendom.³⁷⁸ Samtlige av de europeiske herskerne som blir forbundet med Mikael har jo nettopp bekjempet hedendommen i sine respektive hjemområder eller på andre steder gjennom ekspansjon.

Enda mer sannsynlig er det at Mikael var viktig for kongemakten når vi vet om endetidsforventningene i Europa rundt tusenårsskiftet. Både mengden av kilder og disses fokus på Mikael i kampen mot det onde er vitnesbyrd om oppmerksomhet rundt det eskatologiske dramaet over hele Europa.³⁷⁹ En frykt, eller i det minste en bevissthet til disse forventningene har Roach tydeligst påvist gjennom Otto III's virke. Det er derfor også naturlig at den apokalyptiske skikkelsen Mikael, med sine sjelevevende og dragedrepende

³⁷⁴ Tue Gad, *Helgener. Legender fortalt i nordnorden*, København 1971: 207.

³⁷⁵ Rindal 1996b: 15.

³⁷⁶ Kåre Lunden, "Religionsskiftet – kva handla det egentleg om?", i Magnus Rindal, *Fra hedendom til kristendom: perspektiver på religionsskiftet i Norge*, Oslo 1996: 151-153 (150-158).

³⁷⁷ Møretro 2010: 31.

³⁷⁸ Fredriksen 2004: 29.

³⁷⁹ Callahan 2003: 184.

roller, er sentralt her. At Mikael hadde betydning for europeiske fyrster i apokalypsetida er et argument som tydeligst kan begrunnes ut fra de mange Mikaelkirkene reist i de områdene hvor kongemakten stod sterkt. Mange av fyrstene som kobles til idéen om "the Last Emperor" har vist tegn til Mikaelinteresse. Dersom Olavene kan kobles til denne idéen, hvilket Bandlien har sannsynliggjort, kan de i samme akt like gjerne kobles til Mikael.

Alle trådene peker i retning av at Mikael, mer eller mindre uunngåelig, ville ha betydning for kongemakten og den fyrsteideologien som skulle utøves. Men omkring 200 år inn i det kristne Norge, skulle også andre enn kongemakten reise kirker til St. Mikael.

3.5. Som konge, så høvding

Å bryte ned hedensk kultus var sentralt i rikssamlingen, samtidig som kongemakten var kirkeorganisasjonens reelle overhode.³⁸⁰ Men kongemakten var ikke suveren i kristningsverket. *Borgartingslovas* kristendomsbolk opplyser om at befolkningen nå skulle be mot øst.³⁸¹ Høvdinggården, det tradisjonelle religiøse senteret, ble byttet ut mot Det hellige land i det fjerne Østen.³⁸² Men et rituel kultsted var fremdeles en leders anliggende. Og på skikkelig kristent vis var det nå behov for kirker.

Høvdinge og storbønder tok også del i å skifte ut hedendommen, kultusen som var noe av grunnlaget i deres maktposisjon, med en ny religion hvor rommet for maktlegitimering i prinsippet var begrenset. Men det var fordeler også for stormenn i kristendommen, nettopp gjennom kirkebygging på lokalt og regionalt nivå.

3.5.1. Stormennenes Mikaelkirker

Empirien vitner om at *minst* 12 Mikaelkirker er bygget av stormenn, hvilket er flere enn kongemaktens 7. Kriteriene for å identifisere kongen og den øvrige eliten som kirkebyggere er svært like, og det kan også hende at gruppene samarbeidet i kirkebygging. Skre viser at stormenns kirkebygging kan knyttes til deres nære forhold til kongen. Et eksempel er da Torgeir Gamle på Garmo bygget *Lom* kirke etter å ha fått et godt fiskevann av Olav Haraldsson.³⁸³ Det er så vidt meg bekjent ingen slike historier knyttet til Mikaelkirker; men det er ikke usannsynlig. Kanskje noen av stormennene bygget en kirke for å vise lojalitet til kongen? Om Mikael hadde betydning i overgangen fra fedrekult til helgenkult, og i

³⁸⁰ Bagge 2003: 103.

³⁸¹ *Borgartings eldre kristenrett, versjon 1, etter AM 78 4°*: kap. 1.1.

³⁸² Bandlien under publisering: 1.

³⁸³ Skre 1995: 171-172.

maktlegitimering i form av gaveutveksling, ville en Mikaelkirke vært et ypperlig sjakktrekk for at en stormann skulle opprettholde eller etablere lojalitet til kongen eller omvendt, i en tid hvor vennskap var materialistisk.

Dessuten kan disse privatkirkene, som vi ser i undersøkelsens kildemateriale, ofte spores tilbake til gamle kultsteder. Dette indikerer at prestisjekonstruksjoner som maktlegitimeringsmiddel ble overført fra hedensk til kristen drakt, og viser nettopp hvilken maktposisjon de gamle høvdingslektene hadde og ønsket å ha. Kirkene kan ha blitt brukt for å styrke eller opprettholde deres posisjon på lokalt eller regionalt nivå, og kanskje også som sammenlikning eller konkurranse med kongemakten.

Av de 12 Mikaelkirkene som er bygget av stormenn, er det *Kapitelberget* i Skien som har størst analytisk verdi. *For Kapitelbergets høvding var mektig.*

3.5.2. Kapitelbergets høvding

I en episode fra *Magnussønnes saga* kan vi lese om hvordan Sigurd Jorsalfare drog en islending under vann gang etter gang da han og hans menn svømte i solskinnet, fordi slik hadde islendingen moret seg med mennene som ikke var gode til å svømme. Lendmannen Sigurd Sigurdsson spurte de andre mennene om de skulle la kongen drepe mannen. Da ingen torde å gripe inn, svarte Sigurd: ”Det hadde nok vært en mann som torde om Dag Eilivsson hadde vært her”.³⁸⁴

Dag Eilivsson, ifølge sagaene, ser ut til å være en høyst rik, mektig og respektert person. Dette kan blant annet forklares gjennom giftemålet med Ragnhild. (...) som var datter til Skofte Ogmundsson,³⁸⁵ som også skal ha vært ”(...) en gjæv lendmann” fra Giske på Sunnmøre,³⁸⁶ og som hadde et nært vennskap med kong Magnus Berrføtt.³⁸⁷ Maktposisjon kan forklares gjennom at de tilhørte Arnmødlingætten, og dermed Giskeætten, en av de fremste stormannsættene i landet.³⁸⁸ Dag var med andre ord en del av toppeliten i Norge, og hadde sin maktbase i Skien. Slik som Skofte, og mange andre i Giskeætten, hadde Dag en nær tilknytning til kongemakten. Han skal blant annet ha vært med Magnus Berrføtt vestover, som en del av: ”(...) den vakreste hær som til var i Norge”.³⁸⁹ Han har trolig fungert som lendmann

³⁸⁴ Magnussønnes saga, kap. 28, *Heimskringla*, s. 565.

³⁸⁵ Inges saga, kap. 28, *Heimskringla*, s. 605.

³⁸⁶ Magnus Berrføtt saga, kap. 11, *Heimskringla*, s. 539.

³⁸⁷ Ibid.: kap. 17, s. 542.

³⁸⁸ SNL, ”Giskeætten”, <https://snl.no/Giske%C3%A6tten>, sist lest 11.05.20.

³⁸⁹ Magnus Berrføtt saga, kap. 23. *Heimskringla*, s. 543.

på Bratsberg under Magnus Berrføtt.³⁹⁰ Det antas også at Dag seilte med Magnus' sønn, Sigurd, på Jorsalferden i 1108-1111.³⁹¹ Thor Gundersen foreslår dermed, grunnet maktgrunnlaget og kongeforbindelsen, at Dag på sine reiser må ha vært en "(...) selvskreven leder for kontingenten fra Vestmar". Dags sønn, Gregorius, nevnes forøvrig også flere ganger i sagaene – en dugelig mann som var rik på gods, samt kong Inges viktigste støttespiller og formann for landsstyringen sammen med kongen. Dessuten fikk han lov til å ta av kongens eiendommer så mye han ville.³⁹²

Da Dag kom hjem fra korstog i 1111 skal han ha bygget to religiøse bygg. Et benediktinerkloster, som tiltrakk seg mennesker fra den internasjonale ordenen, og kryptkirken på *Kapitelberget*. Sistnevnte skal ha vært den første steinkirken i distriktet, kanskje med unntak av *Skeide kirke* i Bamble.³⁹³ Kryptkirken, med grotteformemmelser liknende det vi kjenner til fra Monte Gargano, og dens plasseringen på *kapitelberget* indikerer at dette kan ha vært en Mikaelkirke. De sosiale forholdene kan også underbygge påstanden. For det første, dersom Mikaelkirker var et maktlegitimeringsmiddel, er det en svært passende dedikasjonshelgen for den mektige Dagsætten, som var støttespillere og lendmenn for kongemakten. For det andre ser vi en kobling til benediktinerordenen.³⁹⁴ Om dette er en Mikaelkirke, kan det i henhold til undersøkelsens hypotese tenkes at Dag Eilivsson bygget kirken nettopp for å opprettholde sin posisjon i distriktet, som en lokal og regional stormann, fordi han visste, grunnet sine nære forbindelser med kongemakten, at Mikael var et maktlegitimeringsmiddel for kongemakten. Kanskje også Dags kirkes tilblivelse var for å uttrykke lojalitet til Sigurd Jorsalfare? På grunnlag av Dags ætt, makt og kongeforbindelser, er det nærliggende å tenke seg at han må ha vært en svært viktig støttespiller for korsfarerkongen i Viken, hvilket bringer oss over til Sigurd.

3.6. En gang korsfarer, alltid korsfarer

Det er alt nevnt at den stridende engelen hadde betydning for korsfarerne; på flere måter var Mikael en del av deres identitet. Men var det slik at de som bygde kirker i ettertid hjemme i Norge primært viet dem til Mikael? En ting er iallfall sikkert: det er nok frem til dette punkt i undersøkelsen risset inn i stein at byggherrenes valg av kirke dedikasjoner, sammen med ulike

³⁹⁰ Thor W. Gundersen, "1100-tallet – Gimsøy kloster reises", i Tor Kjetil Gardåsen, Thor W. Gundersen, Magne Kortner og Ragnar Olsen (red.), *Summa Summarum – Skien i 1000 år*, 2000: 10 (17-26).

³⁹¹ *Ibid.*: 24.

³⁹² Inges saga, kap. 21, *Heimskringla*, s. 605.

³⁹³ Gundersen 2000: 22-24.

³⁹⁴ Se *kap 3.4.3.* for diskusjon om benediktinernes forhold til Mikael og ordenens fotfeste i Norge.

kirke-karakteristiske trekk, ikke var vilkårlig. I det følgende vil det bli forsøkt avdekket om andre fenomener, annet enn endetidsforventningene omkring tusenårsskiftet, kan ha spilt en rolle for elitens Mikaelssedikasjoner. Nærmere bestemt om norske Mikaelskirkene kan kobles til korsfarermentalitet.

3.6.1. Korsfarerne og St. Mikael

Det er neppe en tilfeldighet at Mikaelskirken i Tønsberg er plassert på byens høyeste punkt, likeledes ser vi at hulehelligdommene med sin utsikt ut over havet er viet til Mikael og at de fleste kryptkirkene i Norge kan kobles til Erkeengelen, hvorav kryptkirken på Kapitelberget, bygget på lendmannsaristokratisk nivå, er en av dem. På den andre siden av landet bygde også Sigurd Jorsalfares bror og rival, kong Øystein Magnusson, en kryptkirke som en del av Munkelivanlegget viet til St. Mikael. Men hva med Sigurd?

I denne undersøkelsen har det blitt foreslått at *Tjølling* og *Hedrum* er bygget i regi av kongemakten. Med Hedrum kan dette begrunnes ut fra fylkeskirkefunksjonen, og ikke minst dens særegenheter. Det samme gjelder basilikaen, og trolig tingstedkirken Tjølling. Siden steinkirkene kan være fra Sigurds tid, og at han trolig har vært aktiv i området på denne tiden, kan det hypotetisk tenkes, selv om det er nokså prekært,³⁹⁵ at korsfarerkongen var byggherren bak disse kirkene. Det samme gjelder fylkeskirken *Sem*, viet til St. Olav.³⁹⁶ Det kan også tenkes at *Siljan* valfartskirke fra tidligst 1150 skal ha blitt bygget av en lokal slemdsaling som reiste i korstog med Sigurd. I den forstand, kan Mikaelkirkebyggingen på 1100-tallet kobles, ikke bare til maktlegitimering, men også i tillegg til et korsfarerfenomen. Men dette passer ikke inn med *Munkeliv*. Øystein drog nemlig ikke i korstog; han ble igjen. Dessuten er det ikke påvist noen kirkepatron for Sigurds kirker i Rygge og Konghelle, bare Olavskirken i Sem. Som vi skal se i det følgende, kan det også argumenteres for at Mikael slettes *ikke* var interessert i å bruke Mikael som kirkepatron.

3.6.2. Et minne om Jerusalem og korsfarerkongens egen vei

I Kjartan Hauglids artikkel om *Rygge* kirke, viser han til dendrokronologiske analyser som daterer kirken til 1121³⁹⁷ og dermed til Sigurds tid.³⁹⁸ Av flere grunner leser Hauglid dette i

³⁹⁵ I den forstand at slingrinsmonnet for dateringer strekker seg over flere kongers regjeringstid og bedrifter i Vestfold.

³⁹⁶ Dietrichson 1888: 132.

³⁹⁷ Som også sammenfaller med Rygge kirkes stilistiske paralleller til Danmark.

³⁹⁸ Kjartan Hauglid, "Fra Jerusalem til Rygge – Rygge kirkes alder og opphav", i *Arvegull: Rygge kirke*, Oslo (Forlaget Press) 2019: 116 (108-119).

sammenheng med korsfarernes sanseintrykk fra Jerusalem, og refererer til kunsthistorikeren Jerrilynn D. Dodds som argumenterer for at et av de mange visuelle uttrykkene korsfarerne tok med seg hjem fra Jerusalem var rød og hvit bustein og polykromt murverk, og at *Klippemoskeen*³⁹⁹ i Jerusalem fra 600-tallet må ha vært et viktig forbilde.⁴⁰⁰ Hauglid trekker også frem kunsthistorikeren Nurith Kenaan-Kedar som hevder at *Tempulum Domini* både var en spirituell og bokstavelig prototype for korsfarernes egen kirkebygging i sine respektive hjemland. Siden *Rygge* har flere arkitektoniske likheter med *Klippemoskeen*, kan det tenkes at kirken var et resultat av Sigurds sanseintrykk fra Jerusalem.⁴⁰¹

Rygges dedikasjonshelgen vites ikke. Det samme gjelder kastellet Sigurd anla ved residensen i Konghelle.⁴⁰² Hvis teorien om at steinkirker som avløste tidligere kirker ”arvet” dedikasjonshelgen har verdi, er det sannsynlig at Sigurd, om han står bak steinkirkene *Hedrum* og *Tjølling*, ikke dediserte en ny helgen til disse kirkene. I *Sems* tilfelle, er det også naturlig at Sigurd ønsket å dedisere en kirke til martyrkongen Olav, som han også hadde slektskap til.⁴⁰³ Et annet argument er at Sigurd, av det som er kjent, ikke står bak noen kryptkirker eller kryptliknende kirker, i den forstand at den kryptliknende *Hedrum* ikke opprinnelig ble bygget av Sigurd.⁴⁰⁴

Kapitelberget er én av fire kjente kryptkirker i Norge. De to andre er en kirkeruin i Søndre Gate 4 i Trondheim, hvis dedikasjonshelgen ikke er kjent, og Stavanger domkirke hvor et alter er dedisert til Mikael. På den andre siden av landet har Sigurds rival og bror, kong Øystein, bygget en kryptkirke som en del av sitt Mikael-dediserte Munkeliv-anlegg. Dette bekrefter ikke bare hvor lite vilkårlig kirkebygging er, eller hvor godt kjennskap byggherrene må ha hatt til ulike kirkerelaterte stilpreg som samsvarer med kirkepatroner; dette underbygger hypotesen om den verdslige elitens, i dette tilfellet Dag Eilivssons, konkurranse med- eller etterlikning av kongemakten for å styrke sin posisjon. Nettopp i den form høvdinger alltid har gjort det – gjennom prestisjefylte materialistiske, men symboltunge, stadfestninger av makt. Kirkebygging er jo på denne tiden et relativt eksklusivt fenomen, som i utgangspunktet var forbeholdt et egalitært samfunnsjikt. Det har i den sammenheng også blitt foreslått av religionshistorikere at åsatroen angikk overklassen i sen vikingtid, mens

³⁹⁹ *Klippemoskeen* er plassert på Tempelhøyden i Jerusalem, og ble umiddelbart konvertert til kirke ved korsfarernes gjenerobring av Jerusalem i 1099 med navnet *Tempulum Domini*.

⁴⁰⁰ Hauglid 2019: 114.

⁴⁰¹ Ibid.: 114-117 Erling Skakke, som skal ha besøkt både Jerusalem, Konstantinopel, Roma og Puglia skal ha fortsatt Sigurds byggeprosjekt på 1160-tallet.

⁴⁰² Magnussønnes saga, kap. 19, *Heimskringla*, s. 557.

⁴⁰³ Olav II Haraldsson var broren til Sigurds oldefar, Harald III Hardråde (far til Olav Kyrre og farfar til Magnus III Berrføtt).

⁴⁰⁴ Mikaelkirken i Voss (*Vossevangen*) har også et kryptliknende rom. Se katalog.

vetter og troll opptok resten av folkets oppmerksomhet.⁴⁰⁵ Slik som storbønder og høvdinger stod bak de første kirkene på et kongeløst Island,⁴⁰⁶ kan Dag Ellivsson ha stått bak den første kirken i Skien, og den var viet til elitehelgenen Mikael. En parallell herfra er at *Tjollings* korportal er hogd i kalksteins som trolig stammer fra *Kapitelberget*.⁴⁰⁷

Om en kobler disse kryptkirkene og Sigurds Mikaelkirkebygging, kan det brukes som et argument om hvorfor korsfarerkongen *ikke* bygde Mikaelkirker. Ingen av Sigurds *ny-bebyggede* kirker hadde krypt. Om kryptkirkene var et resultat av konkurranse, var det nok ikke noe Sigurd var involvert i. Leser en dette i lys av at Norge, fra 1104, hadde ligget under erkebispedømmet i Lund,⁴⁰⁸ var den nye domkirken her trolig den mest presisjefylte i hele Skandinavia, som også hadde krypt. I den sammenheng kan det tenkes at Sigurd signaliserte selvstendighet, ikke bare mot sin rival av en bror eller sammen med Kapitelbergets høvding; men også i kirkepolitiske forhold ovenfor erkebispesetet i Lund.

Om vi kun hadde undersøkt Magnussønnes kirkebygging, kunne en sagt at Mikael ble viktigere for de som *ble igjen* enn de som *drog*. Dessuten kan det tenkes at Mikaelssedikasjonen i Siljan er fra trekirken på slutten av 900-tallet. Men med Dag Eilivsson og Kapitelberget, holder ikke en slik teori mål. Tilfellet må heller ha vært at Sigurd avviker fra normen om Mikaelkirkebygging ved å stadfeste noe eget – og fokusere på Jerusalemsymbolikk.

Som vi ser med *Sem*, kan det også hende at Sigurd fokuserte på Olav, fordi han så hvilket maktpotensiale som lå i å dedisere kirker til forbildet og martyrkongen. Når det er sagt, er de fleste elite-Mikaelskirkene fra 1100-tallet. Slik som misjonskongene gikk innover landet, som gode krigere i kamp mot det onde (det som ikke var den rette troen), hadde også korsfarerne samme mål for øyet – bare utover. Den verdslige eliten, med kjennskap til den rikdom Mikaelshelligdommene rundt om i Europa oppnådde gjennom valfart, gjør jo Mikael nettopp til en ideell kirkepatron – enten det var i lys av endetidsforventninger omkring tusenårsskiftet, korsfarersymbolikk eller andre impulser. Det er neppe en tilfeldighet at Mikaelkirker er å finne i både byer og langs naturlige pilegrimsveier på bygda, gjerne på en storgård. Vi ser nemlig at helgener ofte blir koblet til ulike samfunnsgrupper, yrker, livssituasjoner og steder. St. Nikolas, for eksempel, er sjømenneskets skytshelgen, og ser ut til å være mer populær på steder hvor skipsfart står høyt. Ifølge Bond er Nikolas svært populær i

⁴⁰⁵ Lidén 1995: 135.

⁴⁰⁶ Sigurðsson 2003: 51.

⁴⁰⁷ Se katalog.

⁴⁰⁸ Moseng m.f. 2007: 117.

Brighton, Harwich, Liverpool, Lynn, Newcastle og Yarmouth, mens innlandsfylket Derbyshire ikke har en eneste helgendedikasjon til Nikolas.⁴⁰⁹ Maria med sine kvinnelige dyder som omsorg, barmhjertighet og ydmykhet er den mest populære og kan knyttes til alles liv, og ikke minst kvinner over hele den katolske verden.⁴¹⁰ For Mikael ser det ut til at han ble brukt som dedikasjonshelgen hos samfunnsgrupper som ønsket makt. Derfor er det også nærliggende å tenke at Mikaelkirker har sin naturlige plass i områder hvor det var politisk uro fra flere hold. Et slikt område, som vi i det følgende vil tillegge stort fokus, er Viken.

⁴⁰⁹ Bond 1914: 66.

⁴¹⁰ Fredriksen 2004: 29.

Kapittel IV. Da Mikael kom til Viken

Selv om de fire lagtingene kan spores tilbake til Olav Haraldsson, er de avvikende i innhold, og vi kan ikke snakke om et helhetlig juridisk rike på denne tiden.⁴¹¹ Selv om rikssamlingen var godt på vei på 1000-tallet, må vi ikke glorifisere den samlede effekten. Det norske kongedømmet var svakt, og fikk motstand fra både europeiske motstandere og rivaliserende stormenn. Grunnet innbyrdes kamper og ulik ekstern påvirkning på ulike regioner, er det grunn til å tro at Mikael fikk ulik oppmerksomhet i forskjellige områder, til tross for at Mikaelkirker og Mikkelsmesse ble henholdsvis bygget og feiret landet over. For vårt anliggende kan den store konsentrasjonen av Mikaelkirker i Viken nettopp vitne om et noe mindre helhetlig juridisk og sterkt rike enn det mange gjerne har forestilt seg, og ikke minst en underbyggende forklaring på Vikens selvstendighet.

Nøyaktig hva Viken omfatter, kan diskuteres. Grovt sett er det snakk om begge sidene av Oslofjorden. Ifølge arkeolog Bjørn Myhre strekker Viken-området seg fra ”Rygjarbit, den gamle grensen mellom Agder og Telemark, til Götaelv ved Göteborg”.⁴¹² Dette innbefatter mer eller mindre de Mikaelkirkene som ligger under OB i denne sammenheng. Undertegnede vil derfor heller benytte termen *Viken*, men i en noe løs forstand.⁴¹³

Spørsmålet vi sitter igjen med i dette anliggende er hvorfor 26 av 36 Mikaelkirker er bygget på Østlandet, hvorav 21 er i Viken.⁴¹⁴ Dette er ikke første gang denne konsentrasjonen blir tildelt oppmerksomhet. Med Dietrichsons tall, påpeker Gad at: ”Det er symptomatisk for den tidlige utbredelse af M.kulten, at i No. Har det ældste kristne landskab, Viken, de fleste M.kirke; i dette og tilgrænsende områder findes over 20, i hele No. 28 M.kirker”.⁴¹⁵ Enhver som har undersøkt Mikaelkirkene må også ha kommet over denne kuriositeten, blant dem Johnson (1972).⁴¹⁶ Men her stopper oppmerksomheten.

⁴¹¹ Magnus Rindal, ”Liv og død i kyrkjias lover: Dei eldste norske kristenrettane”, i Magnus Rindal (red.), *Fra hedendom til kristendom: perspektiver på religionsskiftet i Norge*, Oslo 1996: 142 (141-149). Dette ser vi ikke før med Magnus Lagabøtes landslov i 1274.

⁴¹² Bjørn Myhre, *Før Viken ble Norge: Borregravfeltet som religiøs og politisk arena*. Norske oldfunn, bd. XXXI, Tønsberg 2015:148.

⁴¹³ En regner med at OB strakk seg helt ned til Konghelle, mens Viken innbefattet begge sider av Oslofjorden. I den forstand er det usikkert om *Myckleby* og *Bäve* bør inkluderes. Det bør også nevnes at Viken-området endres i løpet av middelalderen, og dessuten har ikke disse kirkene mye verdi i det følgende kapitlet.

⁴¹⁴ Vikenkirkerne er følgende: *Norsjø, Bäve, Fon, Kapitelberget, Hedenstad, Fen, Siljan, Øymark, Gudleifs-Asak, Tjølling, Hedrum, Tønsberg, Undrumsdal, Kjos, Røyken, Bjørke, Tranby, Heni, Hovin, Svinndal* og *Myckleby*. Se katalog for mer informasjon.

⁴¹⁵ Gad 1966: 618.

⁴¹⁶ Johnson 1972: 68.

I det følgende reises et knippe teorier som forhåpentligvis kan gi oss en forklaring på denne konsentrasjonen.⁴¹⁷

4.1. Hva forteller kirkene?

Av de 21 foreslåtte Mikaelkirkene i Viken-området, er 12 bygget før 1200-tallet,⁴¹⁸ mens 9 er bygget etter. Av de som er bygget etter, står stormenn bak tre 3 av dem, mens resten er *usikre*. Det vil si at ikke én eneste av kirkene i OB er bygget av Kirken. Det er naturligvis stort sannsynlig, hvis ikke helt sikkert, at noen av stormannskirkene eller de usikre er bygget i regi av Kirkemakten. Men med grunnlag i denne undersøkelsens funn, hvis forbehold ikke utelukkes, er det påfallende å se en så sterk verdslig elitisk Mikaelinteresse i det området hvor Erkeengelen var mest populær. Av de 12 tidligmiddelalderiske kirkene, står stormenn bak 8 av dem, mens kongemakten trolig har bygget 4.⁴¹⁹ Av disse, utenom *Bäve* som er uvisst og *Nordsjø* som er ei hule, er alle kirkene steinkirker, hvilket underbygger elitepreget på kirkene, og den høye statusen til lokale stormenn i Viken. Dette forteller at det var mer populært å bygge Mikaelkirker i Viken før etableringen av erkesetet virkelig fikk konsekvenser. Herfra dukker det opp noen problemer. For hvilken tid skal vi iakta? 10 av kirkene dateres til omkring 1100-tallet⁴²⁰. Påfallende er det at både *Hedrum*, *Tjølling*, *Tønsberg*, *Siljan* og *Hedenstad* trolig skal ha avløst kirker fra 900-1000-tallet.⁴²¹ Spørsmålet da blir om en skal undersøke Viken-konsentrasjonen på grunnlag av 1100-talls-kirkene, eller om vi skal forestille oss at disse førstegenerasjonskirkene, hvorav noen kan spores tilbake til slutten av 900-tallet, er dedisert til St. Mikael. De mest fruktbare konklusjonen vil antakeligvis utfoldes dersom vi behandler hele perioden frem til 1200. Om ikke disse kirkene ble bygget ved tusenårsskiftet og utover på 1000-tallet, er det ikke usannsynlig at fyrsteideologien i Viken ble befruktet Mikaelinteresse allerede i misjonstida. La oss i det følgende undersøke hvor impulsene kom fra.

⁴¹⁷ I en slik undersøkelse kan en potensielt også underbygge et større spørsmål i norgeshistorisk sammenheng om hvem som hadde innflytelse på området fra ca. 950- ca. 1200.

⁴¹⁸ Om en regner med den opprinnelige kirken på Myckleby fra 1100-tallet er det i så fall 14.

⁴¹⁹ Analysen er også åpen for allianser, hvorav disse gruppene kan gå på tvers av hverandre.

⁴²⁰ Med unntak av *Norsjø* og *Bäve*.

⁴²¹ I tillegg til *Norsjø* og *Bäve* som allerede er datert til 1000-tallet.

4.2. Hvor kom impulsene fra?

4.2.1. Tallene

Ruud har sammenliknet mange kirkededikasjoner i Oslo bispedømme med resten av Norge, England, Danmark og Niedersachsen. Her kommer det frem at Mikaelkirker utgjør 8,6% av alle dedikasjoner i Viken, mens det i Norge er noe mindre med 7,9%. I England er det noe mindre med 5,9%, mens i Niedersachsen og Danmark er det betraktelig mindre med henholdsvis 1,5% og 2,7% Mikaelkirker. Dette er nokså påfallende. I Niedersachsen, hvor en kjenner til sju ganger så mange dedikasjoner, er tallet bare 27 Mikaelkirker – kun en håndfull flere enn i Viken. Og i hele Danmark kjenner en bare til 22.⁴²² Nå rommer naturligvis Det tysk-romerske riket flere områder enn Niedersachsen, men tallene kan likevel peke i retning av at Vikens fascinasjon for Erkeengelen må ha kommet fra vest, og ikke sør. Min umiddelbare teori i den forstand er at misjonskongene tok med seg kulten fra angelsaksiske og keltiske områder. Trolig indirekte via misjonskongene, som kan ha påvirket Viken-eliten. Herfra kan en forestille seg at høvdingen eller stormannen bak *Norsjø* er inspirert av Olav Tryggvasons *Selja*, eller at *Vossevangen* kan ha inspirert *Siljan*. Kanskje også en av Olavene står bak *Tjølling* og *Hedrum*, eller i beste fall *Tønsberg*? Slike konklusjoner vil være nokså intrikate. Men at Mikaelkirkebyggingen kan ha kommet til stormennene innenfra, er sannsynlig. Makten på Østlandet var jo tross alt fordelt på høvdinge, stormenn og småkonger, i motsetning til Vestlandet med Hårfagreætten og ladejarlene i Trøndelag.⁴²³

Ser en på Mikaeldedikasjoner i forhold til alle kjente dedikasjoner i OB (244), er både Maria og Olav betraktelig med populære med henholdsvis 62 (25%) og 42 (17,2%). Like under Mikael finner vi Laurentius og Margaretha med 18 (7,3%), Peter med 17 (6,9%), Paulus med 14 (5,7%), Johannes døperen 11 (4,5%), Nikolas 10 (4%) og Hallvard med 6 (2,5%), i tillegg til 17 andre helgener.⁴²⁴ Mikael var dermed ikke den mest populære helgenen i Viken, og det var også et par som var nokså nære. For Marias vedkommende er hun også mer populær i Viken enn i Oslo med 25% mot 19,6%. Det samme gjelder England, Niedersachsen og Danmark hvor tallene er henholdsvis 19,7, 14,5 og 17%. I den forstand kunne en umiddelbart ha avkreftet oppgavens hovedhypotese og foreslått at balansen mellom kirkededikasjoner i Norge og i Viken kun er et resultat av de ulike helgenenes universelle popularitet. Men det endrer ikke interessante diskusjoner rundt hvor innflytelsen kom fra, og hvorfor en dediserte kirker til Mikael i Viken.

⁴²² Ruud 2007: 58.

⁴²³ Ødegaard 82.

⁴²⁴ Ruud 2007: 26.

Når vi vet at 70% middelalderkirkene i Vestfold, hvorav flere var Mikaelkirker, var av stein,⁴²⁵ og dermed et høytstående område, har vi et faktum som kan underbygge hypotesen om at Mikael hadde betydning for kongemakt og aristokrati. Det kan i den sammenheng tenkes at Dag Eilivsson *ikke* bygde kirken på *Kapitelberget* som konkurranse mot Øystein Magnusson, men at kanskje *Munkeliv*, den mest presistjefylte bygningen utenfor Viken, nettopp var i konkurranse med Viken-elitiske byggherrer, som var opptatt av Erkeengelen.

4.2.2. Historiene

”Den var i virkeligheten og i strengeste Betydning en Datter af den engelske Kirke”. I spørsmålet om hvorfra den norske kristenheten hadde sin innflytelse, har Keyser påstand mer eller mindre stått urørt siden. Dens fremste belegg er kristningskongenes opphold på Britannia, hvorav både Håkon og Olavene samarbeidet med biskoper fra Wessex.⁴²⁶ Spørsmålet om tysk-dansk innflytelse derimot mente han var ubetydelig.⁴²⁷ Og dette er nok mer eller mindre sannsynlig – for størsteparten av landet. Men Viken, et knutepunkt mellom andre sentraliserende riker, strategisk beliggenhet og fruktbar jord, var gjenstand for dansk kontroll med jevne mellomrom. Historiker P. A. Munch går i den forstand imot Keyser og hevder at kristningsimpulsene i Viken var tysk-dansk, grunnet danskenes kontroll på 900-tallet.⁴²⁸

Men vi vet at kristningsimpulser allerede kan ha kommet så tidlig som på 600-tallet via treller, handel, skatter og nordmenn som bosatte seg på kristne plasser. I *Landnåmsboka* kan vi lese om nordmenn som giftet seg med keltisk-kristne fra blant annet Hebridene og Irland. Disse kan, tenker Fredriksen seg, ha tatt med seg kristendommen til Island og videre til Norge.⁴²⁹ Men noe som gjør Viken helt spesielt, og som vi ikke kommer utenom, er dansk innflytelse. Dessuten var Kaupang i Vestfold et viktig handelssenter fra ca. 800- ca. 960, hvor en rekke kulturer må ha imøtekommet hverandre. Viken på det politiske plan kan også forklare Mikaelskirkene. Ikke bare hevder flere historikere at Sørøst-Norge skal ha vært Olav Haraldssons politiske utgangspunkt;⁴³⁰ området var et viktig knutepunkt fra alle kanter.

⁴²⁵ Som nevnt i *kap. 2.5.2*.

⁴²⁶ Keyser 1856: s. 99. Når det er sagt, var Tangbrand, Olav Tryggvasons misjonsprest, flamsk.

⁴²⁷ *Ibid.*: 33.

⁴²⁸ Ødegaard 2015: 31.

⁴²⁹ Fredriksen 2004: 24-25.

⁴³⁰ Bagge og Nordeide 2007: 131-141.

4.3. Da Viken var dansk

4.3.1. Fra Jelling til Viken

”(...) Den Harald der vandt sig Danmark al og Norge gjorde danerne kristne.”⁴³¹

Den berømte runeskriften på Jelling-stenen i Jylland fra 965 er en del av en lengre skrift som ifølge Anne Pedersen har blitt kalt for ”Danmarks dåpsattest”, og er reist av Harald Blåtann selv,⁴³² og representerer derfor den offisielle kristningen av Danmark.⁴³³ Når den kristne herskeren her skriver om ”Norge”, er det i realiteten snakk om Viken, et område hvor danske overkonger hadde et sterkt fotfeste på 800-tallet og utover på 900-tallet. Den kraftige nedgangen av hedenske gravfunn i sør og vest på 900-tallet, som ble erstattet av kristne steinkors og runesteiner med kristne symboler, tyder på at Viken var et av de første områdene hvor den nye religionen slo rot.⁴³⁴ Her finner vi også noen av de tidligste sporene av kristen kultus. Blant dem graver ved St. Clemens i Oslo (980-1020), St. Peterskirken i Tønsberg (950-1080), en grav i Skien (980-990; 990-1030) og Bø (950-1080).⁴³⁵ Men maktforholdene i Viken har vært gjenstand for diskusjon i lang tid.

Snorres *Heimskringla* og *Fagerskrinna* vil ha det til at Olav Tryggvason kristnet Viken, mens Odd munk hevder han kristnet hele Norgesveldet. Til felles har de tre kongesagaene at Harald Blåtann (i Odds tilfelle Otto av Tyskland) først kristnet området før 995, før det ble avkristnet av Håkon Jarl og på ny kristnet av Olav.⁴³⁶ Fra sagaforfatternes synspunkt, 200 år etter hendelsene, ble de norske kristningskongene feiret i samme akt som danskemakten ble forringet. Det er ifølge middelalderhistoriker Claus Krag en kjensgjerning at ”(...) norsk-islandsk historieskrivning utviklet seg synspunkter som måtte svekke legitimiteten i danske krav”.⁴³⁷ Vi må ikke glemme at mye av Norge, særlig Viken, var under danskekongene med få avbrytelser fra Blåtanns regjeringstid og frem til rundt 1035. At sydlige herskere fremdeles har sin plass i de ulike versjonene av historien, beviser ifølge

⁴³¹ Sigurðsson 2003: 32.

⁴³² Anne Pedersen, ”Harald Blåtann og Jelling”, i Jan Ingar Hansen og Knut G. Bjerva (red.), *Fra hammer til kors: 1000 år med kristendom. Brytningstid i Viken*, Oslo 1994: 33.

⁴³³ Else Roesdahl. ”The Emergence of Denmark and the Reign of Harald Bluetooth”, i Stefan Brink og Neil Price (red.), *The Viking World*, London og New York 2008: 656 (652-664).

⁴³⁴ Lunden 1996: 151.

⁴³⁵ Nordeide 2011: 324.

⁴³⁶ Rindal 1996b: 11-12.

⁴³⁷ Claus Krag, ”Vestfold som utgangspunkt for den norske rikssamlingen”, i *Collegium Medievale*, vol. 3, Oslo 1990: 192 (179-195).

Rindal hvilken kristningspåvirkning Danmark og/eller Det tysk-romerske riket må ha hatt.⁴³⁸ Krag mener den sterke Vestfold-tilknytningen i historieskrivningen begrunnes i at Ynglingeætten har oppstått med Vestfoldkongen Olav Geirstadalv, hvis far var Gudrød Gøfuglāti, som ble identifisert med Gudrød Veidøkonge, Harald Svartes far – og dermed Olavs halvbror. Om dette var politisk opportune fra sagaskrivernes side, tenker Krag seg at det kan forklares av danske krav; dermed ble norske kongers svar at de stammet fra Hårfagre med Vestfold som opprinnelig slektsland. Dette bildet kan ha rot i Valdemars tronekrav på 1160-tallet, med det historiske presedens at både Harald Blåtann, Svein Tjugeskjegg og Knut den mektige⁴³⁹ skal ha vært norske konger. Derfor kan det ha vært naturlig for sagaskriverne å tillegge Halvdan Svarte kontroll over indre Østland med utgangspunkt i Vestfold og en videre erobring av Viken, som en dynastisk prototype for Hårfagres samling.⁴⁴⁰ I dag er Hårfagreætten og den vedrørende samlede effekten kraftig nedtonet, til fordel for å se Sørøstlandet som et mer åpent landskap, i sterk grad med danskekongenes intervensjoner.⁴⁴¹

Et interessant fenomen som ikke bare underbygger danskekongenes innflytelse og makt i Vikenområdet, men som også bidrar til denne undersøkelsen, er såkalte *husebyer*. I artikkelen *Husebyene i Norden* (2004) foretar Christer Westerdahl og Frans-Arne Stylegar en dyptpløyende undersøkelse av Huseby-gårdene, og tolker fenomenets meningsinnhold fra ulike vinkler. Det konkluderes med at det Asgaut Steinnes en gang kalte ”Huseby-skipnaden” hadde sitt utgangspunkt i danskekongenes maktsentrum på Jylland, særlig konsentrert rundt Jelling, og har derfra blitt spredt til resten av Norden med både maktpolitisk, strategisk og økonomisk funksjon.⁴⁴² I overgangen fra ekstern til intern eksploatering, det vil si fra plyndringsøkonomi og tributter i utlandet til kongemaktens skattepålegging på rikets egne innbyggere gjennom tvang, ble det behov for *husebyer*. Skattesystemet på denne tiden var avhengig av kongens fysiske nærvær, der aristokratiet kunne kontrolleres og undertvinges gjennom våpenbruk og trusler, og da konfiskering av regionale og lokale stormenns jordegods. Med det var husebyene et middel i kongemaktens maktlegitimering og aristokratiets makt-tap. Den ambulerende kongemakten kunne bruke Huseby-gårdene som støttepunkter innenfor et område. Konfiskasjonen gir oss et symbolsk uttrykk for maktovertakelse. Husebyene kobles blant annet også til leidangen og militære funksjoner,

⁴³⁸ Rindal 1996b: 12-13.

⁴³⁹ Valdemar var nemlig Knuts sønnesønns sønnesønn.

⁴⁴⁰ Krag 1990: 185-193.

⁴⁴¹ Bagge og Nordeide 2007: 129.

⁴⁴² Westerdahl og Stylegar 2004: 124-125.

samt losji for andre reisende enn konger og kongsmenn.⁴⁴³ Oscar Amgren (1920), Sune Lindkvist (1936) og Åke Hyenstrand (1974) har påpekt det slående faktum at flere husebyer ligger ved store gravhauger – et annet jernalder-fenomen der ”jo større haug, jo mektigere/viktigere var den avdøde” er konsensus. Særlig Østlandets Huseby-gårder ligger i mange tilfeller ved sentrale fornminnemiljøer og funn-komplekser, blant dem *Huseby* i Tjølling ved den åpenbare vikingkaupangen. Et fellestrekk mellom blant annet *Skåner* i Vestby, *Heggen* i Eidsberg, *Tesalir* i Råde, *Odinssalr* i Onsøy og *Skíringssalr* i Tjølling er at de alle har fått den sekundære betegnelsen *Huseby*.⁴⁴⁴ Sistnevnte er i denne sammenheng viktig. Det er alt sannsynliggjort at *Tjølling*, uavhengig av *Huseby* var bygget i regi av kongemakten.

Et annet tilfelle, hvor det er mer utfordrende å identifisere byggherre, er Mikaelkirken *Undrumsdal*. I nærheten er det etablert en *huseby*. Om Westerdahl og Stylegars, samt andre forskeres, argumentasjon om *husebyer* som gjenstand for kongemaktens legitimering av herskermakt stemmer, kan kanskje *Undrumsdal* falle i rekken av kongens Mikaelkirker i Viken, sammen med tingstedskirken i Tjølling, fylksekirken i Hedrum og det kongelige kapellet i Tønsberg. Et av Hauglids argumenter for at den allerede nevnte *Rygge* er kongelig, begrunnes i dens beliggenhet i nærheten av kongsgården *Husaby*.⁴⁴⁵

Før vi går videre, rettes en siste kuriositet til husebyene. I Danmark er den største konsentrasjonen av slike bebyggelser nærmest Jelling, det danske utgangspunktet for rikssamling. I Norge og Sverige derimot, er de henholdsvis sjeldnere på Vestlandet og Vargöts, som tradisjonelt har vært utgangspunkt for de respektive rikssamlinger. I Norge er det nemlig på Sørøst-landet, sammen med Trøndelag, hvor disse i størst grad er konsentrert. En årsak til dette kan nettopp være danskekongenes grep om Viken, hvor husebyene har fungert som seter for kongens lendmenn for å hindre regionalt opprør.⁴⁴⁶

Selve misjonsvirksomheten skal ha startet allerede i 840 da Viken ble lagt under erkebispedømmet Hamburg- Bremen.⁴⁴⁷ Ansgar var den første erkebiskopen Norge skulle være underlagt. Vi vet imidlertid lite om misjonsvirksomheten fra Hamburg-Bremen, da Ansgar aldri kom så langt. Han må ha kommet til Viken og stoppet prosjektet der.

⁴⁴³ Westedahl og Stylegar hevder at man i dette før-statlige Norden, med et konglomerat av mindre riker, kunne ha ekstern og intern eksploatering side om side (ofte ekstern i sekundært integrerte områder, og internt i tidlige deler av overherredømmet).

⁴⁴⁴ Westerdahl og Stylegar 2004: 106-109.

⁴⁴⁵ Hauglid 2019: 117.

⁴⁴⁶ Westerdahl og Stylegar 2004: 114-117.

⁴⁴⁷ Ruud 2007: s. 19.

4.3.2. Danmark, den tysk-romerske Mikaelkulten vei inn i Viken?

Viken må leses i lys av danekonger; likeledes må Danmark leses i lys av tyske keisere, som i lang tid hadde presset danskene sørfra. Arkeolog Else Roesdahl foreslår at det nettopp er Otto I's misjonerende ekspansjonspolitik som kan ha gjort at Harald Blåtann godtok dåpen.⁴⁴⁸

I perioden Harald Blåtann styrte Viken og Håkon Jarl styrte resten av landet, hadde danekongen en nær forbindelse til Hamburg-Bremen. De engelske misjonsbiskopene var viktige for kristningen, men ser vi på Olav Haraldssons regjeringstid, må forholdet til England ha vært noe hemmet eller helt brutt grunnet motstanden fra Knut den mektige som regjerte her. Knut regjerte imidlertid også i Danmark, en viktig forbindelse til det nordtyske området. Middelalderhistoriker Charles Joys foreslår at det ikke var noe større fordel for Olav "(...) å søke til Hamburg-Bremen fremfor til Canterbury eller York".⁴⁴⁹

På Jellingsteinen står det at Harald kristnet *danene*, men ikke *nordmennene*. Kanskje et arkeologisk bevis for tysk kristningspåvirkning nettopp ligger i denne arkeologiske kilden? I et verk om Hamburgs bispedømme fra 1070 skriver Adam av Bremen at "Våre menn har arbeidd, medan engelskmennene har fått lønna for strevet vårt".⁴⁵⁰ Det kan selvfølgelig diskuteres at en tysk kirkehistoriker vektla tysk-dansk påvirkning. Nå har det blitt bevist at Mikaelkirker var betraktelig mer populær i England. Men disse forbindelsene til Hamburg-Bremen, samt Otto III' og Henrik II's vektlegging av Mikaelkulten og deres forbindelse til Mikaelkirkene i Hildesheim og Bamberg, kan vitne om at det var sterke Mikaelimpulser sørfra, iallfall ved tusenårsskiftet hvor vi ser disse keiserens tydelige endetidsforventninger.⁴⁵¹

Vi må også huske at tre av de biskopene vi har kjennskap til har vært i Bremen: Grimkjell var Olavs representant hos erkebiskop Unwan, Rodulf og Sigurd innfant seg hos Libentius, og Sigurd var igjen i Bremen på Adelberts tid. Olavs biskoper må altså personlig ha anerkjent Hamburg-Bremens overhøyhet. Deres nære tilknytning til deres konger blir synlig når de forlater landet etter kongenes død, således med Johannes som reiser bort etter Olav Tryggvasons død, Rudolf og Sigurd som flykter etter Olav Haraldssons død, og senere Bjarnhard som flykter etter Magnus den godes død.⁴⁵²

Det er ikke lett å konkludere nøyaktig *hvor* Mikaelinspirasjonen kom fra. Var det fra tyske milleniaristisk orienterte keisere? Var det fra England som i resten av landet? Hadde Mikael fått et visst fotfeste allerede gjennom vikingenes reiser til England? Hvilken rolle

⁴⁴⁸ Roesdahl 2008: 654-657.

⁴⁴⁹ Joys 1948: 19-24.

⁴⁵⁰ Rindal 1996b: 13.

⁴⁵¹ Dessuten er disse, som Otto I og Henrik I, opptatt av Mikael i en militær sammenheng.

⁴⁵² Joys 1948: 28-29.

spilte benediktinerne? Kanskje impulsene må ha kommet fra både sør og vest? Kanskje det nettopp er Viken, som et politisk knutepunkt, som kan forklare de mange Mikaelkirkerne?

4.3.3. Med politisk uro følger Mikael?

”His place was where the danger was greatest; therefore you find him here” skrev Adams om Mikael. Opp gjennom historien fra Konstantin til Æthelred II, var Mikael ved fyrstenes side når hedendommen skulle bekjempes. Kan det hende at kongene, og tydeligvis også stormennene, ønsket å bygge Mikaelkirker her nettopp på grunn av denne ”overtroen” om at Mikael kunne hjelpe, eller at det i det minste hadde en symbolsk verdi?

Det er nærliggende å tro at presset fra alle kanter, det turbulente politiske landskapet, og Viken som et velstående område kan forklare de mange Mikaelkirkerne. For, som vi har sett, var Mikael høyst sannsynlig en elitisk helgen – et statussymbol for alle som ville hevde seg i Vikens politiske landskap.

4.4. Ikke bare Mikael

Helgenkult varierer fra helgen til helgen. Noen omfattet hele det katolske Europa i århundrer; andre hadde særegne lokale kulturer som fort døde ut. Noen ble opprettet for kirkens vilje; andre imot. Som vi har sett med Mikael, påskyndte diverse helgener ulike samfunnsgrupperinger.⁴⁵³ Vi kan med andre ord si at enhver helgen må analyseres på sine egne premisser, slik som vi her har sett med Mikael og alle hans funksjoner. Det er her undersøkt kongemakten og den øvrige elites interesse for Mikaelkult, men det bør bemerkes at Erkeengelen bare var én av mange helgener som fikk fotfeste i norrøn middelalder.

Mikael er heller ikke den eneste helgenen som kan kobles til kongemakten. Den mest åpenbare, og som muligens tok over for Mikael's roller, er Olav den hellige. Den andre er St. Hallvard, som Munch mente hadde en forbindelse med kongerekken, først gjennom Harald Hardråde som skal ha brukt Hallvardskulten til å styrke kongemaktens fotfeste på Østlandet og byutviklingen i Viken.⁴⁵⁴ Mundal påpeker at Hallvard ikke faller under det normale helgenmønsteret, da han verken var kongelig eller geistlig. Han ble spiddet av piler og druknet da han skulle redde en gravid kvinne. Hun påpeker imidlertid at kulten ble populær siden Vestlandet allerede hadde Selja og seljumennene og Nidaros hadde Olavskulten.

⁴⁵³ Mundal 1996: 125.

⁴⁵⁴ P. A. Munch, *Det norske Folks Historie, anden hovedafdeling: unionsperioden*, Christiania: 1862-1863: 196-200.

Hallvard, grunnet sitt slektskap med Olav Haraldsson, var en god kandidat for Østlandet.⁴⁵⁵ Slik som St. Olav, St. Hallvard og St.a. Sunniva, blir aldri Mikael nevnt av Adam av Bremen i norsk tidligkristen sammenheng. Men det forteller neppe at det var fravær av Mikaelkult; han var bare universell.⁴⁵⁶

Ruud påpeker at slektskapet mellom Hallvard og Olav kan ha styrket førstnevntes posisjon som helgen. Men den fromme Hallvard vitner i større grad om en hverdagshelt og et moralsk forbilde for mannen i gata enn det sterke kongeidealet som St. Olav representerte. Med andre ord, Hallvardkulten bærer preg av lokal art, mens Olavs ekstraordinære posisjon må ha vært viktig for hele landet,⁴⁵⁷ og dermed en større ”utfordrer” til St. Mikael.

Jan Erik Rekdal leser valg av misjonshelgen på grunnlag av kjønn og gammel kultus. Siden kvinner spilte en betydelig rolle i førkristen kultus, mener han at det ville vært klokt å promotere kvinnelige forbilder. Dette ville vært et mer forsiktig og ”(...) fromt forsøk på å nå hjertene”. Han mener at Sunniva, som ikke fikk særlig innpass i skriftlig og geistlig tradisjon, var en slik helgen som kunne hatt mer betydning i misjonstiden enn militante, og at bruk av militante misjonsframstøt bare ville tvinge folk til underkastelse og at kristendommen dermed ville være et middel i en ny maktpolitikk.⁴⁵⁸ Dette er ikke et argument mot Olavens voldelige kristning, men heller en sannsynliggjørelse av hvilke helgener som kunne tale til et hedensk folk. Det utfordrer delvis argumentet om Mikaelens betydning i misjonstiden, fordi de nå kristne vikinghøvdingene må ha vært bekjent med kristendommens reduksjon av kvinners juridiske rettigheter og rituelle rolle. På den annen side, er det lite sannsynlig at dette skulle redusere kongemakten og den øvrige elites Mikaelinteresse.

4.5. Fra St. Mikael til St. Olav.

I verket *Historia Norvegiæ*, som kanskje går tilbake til 1170, blir Olav Haraldsson erklært *rex perpetuus Norvegiae* (Norges evige konge) og overtar noen av Mikaelens roller, og ikke minst, popularitet. Kanskje Olavs forhold til Mikael i sin levetid nettopp er en årsak til dette?

I 1153 fremførte prest og skald Einarr Skúlason diktet *Óláfsdrápnar*⁴⁵⁹ i Nidarosdomen ved etableringen av erkesetet. Ifølge Gerd Wolfgang Weber, en innflytelsesrik stemme i norrøn filologi- og litteraturforskning, markerer dette diktet et skille i norsk-islandsk

⁴⁵⁵ Mundal 1996: 123.

⁴⁵⁶ Bagge og Nordeide 2007: 138.

⁴⁵⁷ Ruud 2007: 80-83.

⁴⁵⁸ Jan Erik Rekdal, ”Jomfruen fra vest”, i Magnus Rindal (red.), *Fra hedendom til kristendom: Perspektiver på religionsskiftet i Norge*, Oslo 1996: 110 (105-111).

⁴⁵⁹ Også kjent *Geisli*, et dikt i drápastilen, en sjanger vi kjenner til fra perioden 800-1300-tallet.

skaldediktning; for første gang blir hagiografien introdusert i skaldediktningen, mens Olav i større grad blir fremhevet som en helgen enn som en konge.⁴⁶⁰ Men hvilke konsekvenser fikk dette for kongemaktens Mikaelstyrkelse? La oss i det følgende undersøke hvordan Olav blir fremstilt i *Geisli* og lese det i lys av Mikael.

4.5.1. Fra vikinghøvding til helgen

I diktet forteller Einarr blant annet om to mirakuløse hendelser fra Bysants, som ble overlevert hjem til Norge av Eindriði på 1100-tallet. Det ene mirakelet omhandler St. Olavs sverd *Hneitir*, (Bæsing/Neite)⁴⁶¹ og om hvordan en svensk soldat plukket opp sverdet under slaget ved Stiklestad. Sverdet ble videre overført fra far til sønn i flere generasjoner, inntil en slektning tok med seg sverdet til Konstantinopel i sin tjeneste i væringgarden. Etter at soldaten mistet sverdet og at det plutselig dukket opp tre dager senere, ble det overlevert til keiseren og videre som relikvie ved alteret i Olavskirken.

Det andre mirakelet omhandler slaget ved *Stara Zagora* i 1222, der keiserens greske, frankiske og flamske styrker flyktet fra slaget, og hvor 300 modige væringer stod igjen i mindretall (60:1) mot en overlegen fiende. I kampens hete kalte væringene på St. Olav, og helgenkongen sikret dem en stor seier mot hedningene.⁴⁶²

For Weber har *Geisli*, som diktet også kalles, særlig stor betydning da det ikke plasserer norrøn mytologi i en kristen kontekst. På Einarrs tid hadde en nemlig ikke, ifølge Weber, utviklet en teori som kunne sette de gamle gudene i nytt lys eller i en ny funksjon i kristen forståelseshorisont. Dessuten var det lite rom for dette når Olavene demoniserte hedenske guder og gikk hardt ut mot synkretisme, hedensk overtro og *fjölkyngi* (gammel praksis). Einar ble dermed den første som behandlet den gamle mytologien innenfor en euhemeristisk forståelse av de gamle gudene som helter, og en historisert reduksjon av den gamle mytologien. Det som før var ekte "lore", var nå redusert til en del av menneskenes historie og forfedrenes overtro. I diktet transformeres Fenrisulvens tenner til djevelens klør, og fungerer som en slags legitimering og rettferdiggjørelse av korstogene i kampen mot "hedninger". Weber mener at sverdet kan symboliseres både Kirkens spirituelle sverd og keiseren og riket.⁴⁶³

⁴⁶⁰ Gerd Wolfgang Weber, "Saint Óláfr's sword: Einarr Skúlason's *Geisli* and Its Trondheim Performance AD 1153 – a Turning Point in Norweco-Icelandic Scaldic Poetry", i Jan Ragnar Hagland (red.), *Sagas and the Norwegian Experience / Sagaene og Noreg: 10th International Saga Conference*, Trondheim 1997: 655-658.

⁴⁶¹ Røthe 2002: 33.

⁴⁶² Weber 1997: 655-656. Disse miraklene nevnes også som appendiks i Snorres *Haraldsons saga* og *Hákonar saga herðibreids*.

⁴⁶³ Ibid.: 658-660.

Dette bildet, skapt på 1100-tallet av Olav på sin hvite hest som kommer væringene til unnsetning ved Stara Zagora, som en hellig godhet i kamp mot de hedenske kaoskreftene, vekker umiddelbart assosiasjoner til Erkeengelen. Tidligere har vi forsøkt å undersøke kongemakten og elitens forhold til Mikael i lys av misjonstiden, men med *Geisli* vekkes en kuriositet hvor en kan stille et prekärt spørsmål: Var dette bildet av Olav fra 1100-tallet, som jo var fremført i en politisk kontekst for å fremme kongemakten, et vitnesbyrd om at Mikael var viktig for kongemakten i tidlig middelalder? Et svar kan kun sannsynliggjøres i ydmykelse. Interessant er det iallfall at samme funksjoner opprinnelig tilhørte Mikael, og at Mikaelkirker bygget av kongemakt og verdslig elite sakte, men sikkert stagnerer – i samme akt som Olavskulten blomstrer.

4.5.2. Erkeengelen i skyggen av Norges evige konge

Som manifestert i kongemakten og elitens kirkebygging, har Mikael trolig vært en viktig dedikasjonshelgen for den verdslige eliten fra apokalypsetiden og frem mot siste halvdel av 1100-tallet. Men hvorfor minker verdslig Mikaelkirkebygging i perioden som følger? 1100-tallet representeres jo tross alt av korstogstida, og det er nærliggende å tenke at krigshelgener ville hatt stor betydning på denne tiden. Noen av Mikaelkirkene var trolig bygget av korsfarere, og kongemakten bygde Mikaelkirker frem til 1200-tallet. Men de verdslige elitekirkene blir færre – på en tid hvor alt lå i kortene for at Mikael nå, kanskje i enda større grad enn i apokalypsetida, skulle bli norske kongers viktigste helgen. Alt utenom et kort: Norges egen nasjonale korstogshelgen, St. Olav.

Glælognskviða fra 1032 og *Erfidrápa* fra rundt 1040 er de første skaldediktene som setter Olav i helgen-lys. Ifølge Bagge og Nordeide har det blitt foreslått at helgenfremstillingen av Olav kan ha fungert som enten et våpen mot danskekongene, etterlikning av angelsaksisk kongelig helgendyrkelse, eller som en videreføring av den hedenske forbindelsen mellom konge og guder.⁴⁶⁴ I 1031 (1170 av Kurien) ble St. Olav proklamert helgen, og i 1153 forteller Einarr at helgenkongen kommer væringene til unnsetning. Weber leser dette i lys av striden mellom europeisk Kirke- og kongemakt på denne tiden, og hevder en slik bruk av Olav Haraldsson er av politisk art, en hyllest til den gamle og sterke kongemakten.⁴⁶⁵ Det kan virke som om det her skjer et ”helgenrolleskifte”.

⁴⁶⁴ Bagge og Nordeide 2007: 137.

⁴⁶⁵ Weber 1997: 655. Weber leser dette i lys av striden mellom paven i Roma og europeiske monarker på denne tiden.

Rytteren på den hvite hest i bibelen er Kristus, i *Draumkvedet* er det St. Såle-Mikkjel, og her i *Geisli* er det Olav som rir. Dessuten heter det hos Snorre at: ”*Heimdallr heitir einn* (...) *Hestr hans heitir Gulltoppr*”.⁴⁶⁶ Her er det riktignok gull som går igjen og ikke hvit, men som vi vet, er Heimdall den lyseste av alle gudene. Det viktigste her er ikke hvem som har inspirert hvem, men at motiver går igjen. Påfallende er det at det er på denne tiden hvor Olav som dragedreper ser ut til å spille en viktig rolle i skriftlige og billedlige kilder, mens geistlige skriftlige kilder eksklusivt fremstiller Mikael som en from sjelveier og psykopomp. Som nevnt kan billedlige fremstillinger av Mikael i dragedrepermotivet symbolisere hans kamp for den enkeltes sjel, og at St. Olav der han står på hodet til en drage, hvis hode skal representere hans eget, kan tolkes som Olavs kamp mot sitt hedenske jeg.

Når det gjelder den hellige krigeren som kommer de kristne soldatene til unnsetning, er det fristende å tro at Einarr bevisst har plassert Olav i Mikaelssko, men dette kan ikke bevises. Enten om Olav overtok Mikaelss militante roller eller ikke, ser vi en nedgang i kongelige Mikaelsskirker og en voksende Olavskult i overgangen til høymiddelalder. Kanskje vi er nærmere en sannhet enn det som kan bevises når vi varsomt postulerer at St. Olav overtar Mikaelss militante roller, og at det nettopp er derfor Mikaelss militante roller sjeldent gjenfinnes i norrøn litteratur skrevet i tiden etter oppblomstringen av Olavskulten? Det kan nemlig tenkes at sagaskrivningens overveiende fokus på Olavs legendarium, naturlig nok, har fått et større fokus i kongesagaene enn et bruddstykke av kristningen, som jo Mikaelsskulten representerte.

Men Mikael var ikke i skyggen av Norges evige konge i tidlig middelalder. Og særlig i Viken, som dette kapittelet er viet til, var helt spesielt. Den politiske uroen og det strategiske knutepunktet mellom dansker, svenske, og engelskmenn var kanskje nettopp grunnen til at det var så mange Mikaelsskirker her. Denne hypotesen styrkes om det stemmer at det kan ha vært Mikaelsskirker her helt fra 900- og tidlig 1000-tallet. Da kan en kanskje gå så langt som å si at Harald Blåtann, gjennom vasallen Harald Grenske, en lojal underkonge i Viken⁴⁶⁷, bygde Mikaelsskirker her, nettopp for kristning og kontroll, som fulgte med kirkebygging. Grenske var ikke bare faren til den senere helgenkongen, men har også historisk betydning med sin maktbase i Vestfold og Grenland.⁴⁶⁸ Kanskje Mikael fungerte som en beskyttelse mot framstøt på alle kanter? Kanskje Olav Tryggvason stod bak? Eller kanskje Olav den hellige,

⁴⁶⁶ *Gylvaganning* i *Den yngre edda*, 2017: 300. Eggens oversettelse: ”Heimdallr heitir ein (...) Hesten hans heitir Gulltoppr”.

⁴⁶⁷ Titlestad 2013: 30-31.

⁴⁶⁸ Ibid.: 16.

før han selv ble hellig? Om Viken-kirkene først ble bygget på 1100-tallet, peker flere av disse i retning av korstogsfarere, hvor Mikael skal ha vært viktig. Og kanskje nettopp disse, som hadde brukt ham som skytshelgen, var mer bevisst rundt hvilken maktlegitimering en Mikaelkirke kunne bringe, enten man var konge eller stormann.

Det er ingen tvil i at Olav den hellige representerer både en viktig politisk og en sterkt symbolsk rolle i kristningen, blant annet, ifølge Røthe, gjennom hans legendariske sverds reise fra den hedenske gravhaugen⁴⁶⁹ til Konstantinopel.⁴⁷⁰ Sverdet *Bæsing* er et motiv fra norrøn heltetradisjon forbundet med overgang fra barn til voksen. Etter heltebragdene får sverdet navnet *Hneitir* (den uslåelig, uovervinnelige), et misjonssverd og symboliserer en overgang fra det hedenske liv til å samle Norge og kristne det, og derfor et tveegget symbol for kongens verdslige og åndelige makt.⁴⁷¹

4.5.3. Hvor ble det av Mikael?

Mikael drog ingen steder; den himmelske hærfører forlot domene i takt med kirkeorganiseringen og Olavskulten. Som både Haugfos og Johnson (1972) viser gjennom vektleggingen av høy- og senmiddelalderske skriftlige og billedlige kilder, var det faktisk på tiden etter 1200 hvor Mikaelkulten virkelig fikk et fotfeste i norrøn kultur. Det er tross alt her overvekten av norrøne Mikaelskilder dateres tilbake til, enten det er sagaer, hagiografi eller liturgi. I disse kildene blir Mikael nesten eksklusivt forbundet med sjeleveiermotivet, psykopomprollen og hans funksjon for de enkelte sjelen. Med andre ord ble Erkeengelen viktigere for geistligheten enn tidligere hvor Mikaelkulten først og fremst på det symbolske plan *kan ha vært* skytshelgen for kongen som ønsket å verne sitt folk fra det onde, eller kanskje viktigs – å legitimere makt.

⁴⁶⁹ Slik det fortelles om i *Tåtten om Olav Geirstadalv*, jf. *Flateyjarbók*

⁴⁷⁰ Røthe 2002: 33.

⁴⁷¹ *Ibid.*: 36-41.

Kapittel V. Avslutning

5.1. Konklusjon

Det har hittil eksistert et tomrom som ikke har fått den oppmerksomhet det fortjener; Mikaelkulten mangler en tilstrekkelig diskusjon i politiske sammenhenger, og har i tidlig middelalder kun blitt problematisert på overflaten uten grundigere kontekstuell substans. Følgende problemstilling ble derfor reist:

”Var Mikael viktig for å legitimere kongemakt og aristokratiets posisjon i perioden 950- ca. 1200 i Norge?”

I motsetning til tidligere forskningsbidrag,⁴⁷² hvor Mikael først og fremst er diskutert på grunnlag av høy- og senmiddelalderske norrøne kilder, har Mikaelkirkene i denne undersøkelsen utgjort forskningsobjektets empiriske grunnmateriale. Kirkedateringer og befesting av byggherrer har vært problematisk, men kirkeanalysen har ikke vært forgjeves.

Hovedhypotesen er betinget av samfunnsmessige maktstrukturer og kirkeorganisatorisk utvikling. Med reformbevegelsen, etablering av erkesetet i Nidaros i 1153 og etterhvert *Sættargjerden* i 1277, ble kirkebygging et domene dominert og etterhvert fullstendig kontrollert av en selvstendig Kirke. Når Mikaelkirkene her kobles til den verdslige elitens maktlegitimering, dreier det seg følgelig om *de kristne kongers storhetstid* fra 950- ca. 1200, hvor kirkeorganisering utelukkende var et kongelig og aristokratisk anliggende. Problemstillingen, den vedrørende hypotesen og kirkeanalysefunnene har fordret fire underproblemstillinger.

Første underproblemstilling var: ”Hvor mange Mikaelkirker ble bygget i perioden 950-ca. 1200, og i hvilken grad stod den verdslige eliten bak?”. Dette forutsatte først en klargjøring av arbeidsanantall for hvor mange Mikaelkirker som eksisterte i norsk middelalder. Undersøkelsen er ikke forskningshistoriens første forsøk på å telle Mikaelkirkene; den bygger på tidligere forslag, som har blitt vurdert, sammenliknet og endret i henhold til undersøkelsens geografiske rammer. Tidligere kirketellinger står i uoverensstemmelse med hverandre, og noen kan også oppfattes som ukorrekte. Etter å ha

⁴⁷² Se Haugfos 2009 og Johnson 1972, som begge skriver om Mikael i norrøn kultur med hovedvekt på høy- og senmiddelalder. Andre forskningsbidrag har også inkludert Mikaelkirkene, men ingen har frem til nå gått under overflaten på Mikaelkirkene som helhetlig fenomen, og slettes ikke lest dem i politiske sammenhenger.

løsnet opp i knutene, havnet undertegnede på 36 kjente Mikaelkirker.⁴⁷³ At flere av kirkene følger legendariske mønstre og blir plassert på høyder eller i huler, gjør ikke bare kirkene lettere identifiserbare; det indikerer byggherrenes bevissthet tilknyttet kjennetrekke ved Mikaelkirker, og avkrefter umiddelbart dedikasjonsvalgets vilkårlighet.

For å identifisere byggherrene ble det etablert et analyseverktøy, basert på tidligere forskning, som kunne anvendes innenfor forskningsobjektets avgrensninger. Basert på analysens kategorier, ble hver kirke tildelt en analytisk verdi (*sikker, sannsynlig og usikker*). Noen kirker er presist datert med sikker byggherre, og støttes av flere skriftlige kilder; andre dedikasjoner er belagt på én beskjeden kilde hvor en kun har et *før-årstall* på kirkens byggeår. Med forbehold i usikkerheten, er trolig 19 av 36 kirker bygget i perioden 950- ca. 1200.⁴⁷⁴ Med unntak av *Byneset* og den sene *Vågsbunnen*, samt den usikre *Mikaelkirken i Trondheim*, som er bygget av Kirken, er alle kirkene fra før 1200 bygget av den verdslige eliten, hvorav 9 trolig er bygget av stormenn, mens kongemakten skal ha stått bak 7. Et betydelig flertall av kirkene dateres til 1100-tallet, men dersom steinkirkenes dedikasjonshelgen har blitt overført fra førstegenerasjonskirkene som stod på samme sted, kan 9 Mikaelkirker stamme tilbake til det første kristne århundret. På grunnlag av dette, var det fruktbart å både iakttå Mikaelkirkebygging i misjonstiden, videre inn i det første kristne århundret og senere i korstogstida og frem til de siste tiårene av borgerkrigstiden. Innsikt i politisk orientert norsk Mikaeldyrkelse i tidlig middelalder forutsatte internasjonal kontekstualisering, sentrert rundt undersøkelsens andre underproblemstilling: ”Hvilken betydning hadde Mikael for europeiske politiske ledere omkring tusenårsskiftet, og hvorvidt var Erkeengelen en del av et felleseuropeisk fyrsteideal?”.

En rød tråd fra Konstantin til fyrstene omkring tusenårsskiftet er at politiske ledere har assosiert seg med Erkeengelen. Det som i bysantinsk tradisjon var en kult tilknyttet helbredelse, fikk gjennom kultmigrasjonen til Vest-Europa et noe mer militaristisk preg. Konstantin, langobardene, karolingerne, samt tysk-romerske, frankiske og angelsaksiske monarker har enten søkt om Mikael støtte i krigføring, dedisert kirker til Erkeengelen, tatt til seg Mikael som dynastisk skytshelgen eller avbildet ham på bannere i ekspansiv krigføring. Det er nettopp rundt 950-1050 hvor kirkebygging og andre kilder vitner om en eskalering i Mikael popularitet i form av eskatologiske forventninger. Sammen med idéen om ”the Last Emperor” hadde Erkeengelen en milleniaristisk symbolsk verdi for verdslige regenter i en tid hvor de måtte svare for sitt folks sjeler. Likheten mellom samtlige herskeres bruk av

⁴⁷³ Om analysefunnene er troverdige, er dette nå et oppdatert antall Mikaelkirker i norsk Mikaelforskning.

⁴⁷⁴ Det er også stor sannsynlighet for at noen av de resterende 18 kirkene etter ca. 1200 er bygget i perioden før.

Mikaelskulten vitner om at Erkeengelen tok del i et felleseuropeisk fyrsteideal i tidlig middelalder, i form av militær hjelp ovenfra, som misjonsfigur i kampen mot hedendom, dynastisk skytshelgen og ikke minst som eskatologisk skikkelse i tidens fylde. Når en anvender denne kunnskapen på norske forhold, reises tredje underproblemstillinger: ”Hvor sannsynlig er det at et slikt fyrsteideal nådde Norge, og hvilken funksjon hadde i så fall Mikael for kongemakten og stormenn?”.

Både Paasche og Bull mente at Mikael må ha vært viktig fra den første kristne tid. Når det gjelder deres trosskiftedebatt, veier denne undersøkelse mer i retning av Bulls gradvise mentalitetsendring, hvorav helgendyrkelse må ha lettet kommunikasjonen fra hedensk til kristen tro, og hvor Erkeengelen kanskje kan ha fylt allerede eksisterende mønstre. Men trolig avløste han ikke én bestemt skikkelse fra åsatru; Mikael's brede og universelle rollespekter, samt hans underholdningsverdi, har nok heller fylt flere gamle trosmønstre. Spesielt må rollen som den gode hærføreren i kampen mot kaoskreftene ved verdens ende ha hatt betydning. Han kan med andre ord ha fungert som en misjonsfigur i fremstillingen av *nyr siðr* som den sanne religionen og hedendommen som djevelens verk.

Når det gjelder eksisterende maktstrukturer, opprettholdt eller etablerte den verdslige eliten status tradisjonelt ved gavegivning og vennskapsbånd til avdøde forfedre. Tilsvarende oppmerksomhet ble nå rettet mot helgener. Statussymbol og vennskap med forfedre, manifestert i monumentale gravhauger og arrangering av høytidelige drikkegilder, ble nå overført til kirkebygging, kirkededikasjoner og messer. Selv om Mikael ikke var en forfader, var han et asomatisk vesen og et felleseuropeisk forbilde for politiske ledere, som det ville vært fordelaktig å knytte vennskapsbånd til.

Leser en de hjemlige forholdene i lys av den europeiske konteksten, sannsynliggjøres muligheten for at det felleseuropeiske fyrsteidealet nådde Norge, trolig først via misjonskongene, som alle hadde oppholdt seg hos andre europeiske fyrster, blant annet i England med sine nesten 700 Mikaelkirker. Det kan tenkes at Håkon Adelsteinsfostre, som vokste opp i England, forsøkte å innføre Mikael'skulten i Norge. Som kjent var kristningsverket hans mislykket, men frøene var sådd. Olav Tryggvason skal ha blitt døpt i England, mens Olav Haraldsson skal ha døpt seg i Rouen og trolig besøkt *Mont-Saint-Michel* i et tidlig stadium. Olav Tryggvason stod sannsynligvis bak Norges første Mikaelshelligdom på Selja, og kan potensielt ha stått bak flere Mikaelkirker langs kysten. Han har dessuten, ifølge sagaene, erfart Mikael'smesse flere ganger. Når det gjelder Olav Haraldsson, kom Mikael'skulten inn i lovverket med kristenrettene, og han kan ha stått bak Mikaelkirker på Østlandet. Det kan trekkes mange paralleller mellom Mikaelkirker og benediktinerordenen i

Europa, også i Norge som vi ser med biskop Sigfrid på Olavens tid. Det ville vært påfallende om ikke misjonskongene også fikk høre om endetidsforventningene og andre fyrsters bruk av Mikael. Kobler en dette til Mikael som misjonsfigur og kontinuiteten mellom fedre- og helgenkult, er det nærliggende å tro at de uttrykket Mikaelinteresse gjennom statussymbolet *kirkebygging*. Ut på 1100-tallet kobles også korsfarere til Mikaelkirker. Mikael var jo tross alt korsfarernes skytshelgen. Eksempler på dette er høvding Dag Eilivsson med *Kapitelberget* og slemdalingen bak *Siljan*. En skulle tenkt seg at Mikael hadde betydning for Sigurd Jorsalfare, kongen som mest sannsynligvis skal ha stått bak *Hedrum* og *Tjølling* på 1100-tallet. Men disse dedikasjonene stammer trolig fra det første kristne århundret. Jorsalfare var nok mer opptatt av Jerusalemsymbolikk og Olavskulten. Dessuten dediserte også de *som ble igjen* kirker til Mikael, blant annet Sigurds bror Øystein med *Munkeliv* i Bergen.

Mikaelkirker som legitimeringsmiddel for aristokratiets posisjon, leses i lys av datidens maktstrukturer, hvor stormenn fremdeles måtte benytte seg av ethvert middel i konkurranse med-, i etterlikning av- eller i vennsallianse med kongemakten. Her må Mikaelkirker som et europeisk statussymbol ha vært et sjakktrekk. Som vi ser med Dag Eilivsson, kunne stormenn tross alt fremdeles måle seg med kongemakten.

Kirkeanalysen gjorde det uunngåelig å ignorere den store konsentrasjonen av Mikaelkirker i Viken med hele 21 av 36 kirker, og fjerde underproblemstilling ble derfor reist: ”Hvorfor er det så mange Mikaelkirker i Viken?”. Av disse var 12 bygget før 1200-tallet, hvorav stormenn stod bak 3 og kongen 4, eller flere. 10 av kirkene i Viken er bygget på 1100-tallet, men påfallende er det at *minst* 5 av disse, i tillegg til *Bäve* og *Norsjø*, kan ha avløst gamle kirker fra 900- og 1000-tallet. Om førstegenerasjonskirkene også var dedisert til St. Mikael, må Erkeengelen ha vært svært viktig her i løpet av det første kristne århundret. Denne regionale variasjonen kan underbygge de overordnede teoriene om Mikaelkirker som maktlegitimering. Kirkene ble bygget i en tid hvor Viken var gjenstand for hyppig maktveksling fra ulike hold. Undertegnede har kommet til den konklusjon at Mikaelkirkene i Viken ikke kan forklares på grunnlag av impulser fra ett område, men som et resultat av at Viken var et strategisk knutepunkt fra flere kanter. Dette underbygger nettopp hvorfor Mikael var viktig for konger og stormenn; Mikael var der hvor faren var høyest. Når vi vet at kirker ble brukt som sentraliseringsmiddel, er det nærliggende å tro at Mikaeldedikasjoner ville gjøre kirken til et enda sterkere maktgrunnlag.

I slutten av undersøkelsen ble Mikael satt ned fra sin høye hest og alminneliggjort som én av mange helgener. En undersøkelse av Mikael hvor han ikke ville blitt sammenliknet med andre helgener ville, etter undertegnades vurdering, ha vært en naiv glorifisering av

Erkeengelen. Her ble det vist at Mikael i popularitet kommer bak både St.a. Maria og St. Olav, i både Norge og i Viken. Vi ser at også flere andre helgener skal ha vært viktig for kongemakten. Og det er nettopp Norges evige konge som kan være grunnen til at vi ikke kan lese om Mikael i politiske sammenhenger i kildene. St. Olav ser nemlig ut til å ta over Mikael's roller som militant strateg og hellig forbilde ut på 1100-tallet.

Summa summarum kan en, på grunnlag av konklusjonene ovenfor, bekrefte hovedhypotesen og konkludere med at *Mikael var viktig for å legitimere kongemakt og aristokratiets posisjon i perioden 950- ca. 1200 i Norge*. I den forstand menes ikke ”viktig” som noe altoppslukende, men heller som et bruddstykke av primært kongeideologi, og sekundært høvdingideologi.

Erkeengelen var forevige forbundet med det universelle motivet om godt mot ondt. Dette ser vi på avhandlingens forsideillustrasjon: Slik som Mikael's kamp mot sin eskatologiske fiende, har en ny-kristnet konge sin egen kamp å utkjempe, med Erkeengelen i ryggen. Kanskje er det heller ikke en konge vi ser, men en stormann? Kanskje drog han på korstog til Det hellige land under Erkeengelens vinger? Hvem han nå er, må det ha vært en motivasjon bak kirkededikasjonen. Og om undertegnede har spilt på de riktige strengene, behandlet kildematerialet med respekt og i ydmykelse trukket historiefaglig fruktbare slutninger, kan det tenkes at denne motivasjonen er forankret i et århundrer-etablert kristent fyrsteideal, som ved anvendelse på norrøne samfunnsstrukturer fungerte som et maktlegitimeringsmiddel. Enten det var for å konsolidere makt og kontroll på nasjonalt, regionalt eller lokalt nivå, kan det bekreftes at St. Mikael hørte den verdslige eliten til – i en tid da Kirke var kongemakt. Den gang da aristokratiet brukte kirkebygging i sine bestrebelse etter å opprettholde maktposisjon. Den gang da St. Olav enda ikke var fullstendig etablert som nasjonalhelgen. Den gang – da Mikael kom til Norge.

5.2. Epilog: Avsluttende betraktninger og videre forskning

Avhandlingen tar utgangspunkt i Mikael'skulden i perioden 950- ca. 1200, og er i første rekke redusert til politiske sammenhenger. Når det er sagt, var hovedformålet i begynnelsen av dette prosjektet å undersøke Mikael'skulden i to faser. Første fase skulle omhandle Mikael'skirkerne frem til 1150-tallet, med fokus på verdslig elite. Andre fase skulle vært fra etableringen av erkesetetet i Nidaros i 1152-53 til 1300-tallet hvor det ble bygget nesten like mange Mikael'skirker. I et slikt scenario skulle hovedhypotesen satt Mikael som en ”tapende” helgen, etterhvert som lovgiveren og nasjonalhelgenen St. Olav overtok Erkeengelens militante roller,

og hvor Mikael's mer fromme roller ble viktigere for den videre kultdyrkelsen og kirkebyggingen. Dette funksjonsskiftet skulle ha underbygget at Mikael'sinteresse er forankret i samfunnsmessige endringer og den organisatoriske utviklingen mellom kongemakten og Kirken. Hypotesen ville i samme akt rommet en mentalitetsendring der en gikk fra et kollektivt paradigme, hvor kongen og regionale stormenn skulle sørge for å frelse hele kollektivet, til en mer individualisert kristendom ledet av Kirken. Mye av dette er her belyst, men dessverre ville en grundigere undersøkelse av dette rommet en tidsavgrensning på 500 år, hvilket hadde fordret befesting av store og langsiktige samfunnsmessige forutsetninger, som igjen ville svekket dybdeforskningen og den historiefaglige fruktbarheten. Men om en setter sin lit til funnene som her er gjort vedrørende Mikael's plass i et felleseuropeisk fyrsteideal og verdslig elitisk kirkebygging, vil en hypotetisk overgang fra denne undersøkelsen til en studie av perioden etter 1200 være interessant. Det vil si en studie hvor en går bort fra dette kollektive paradigme med fokus på politiske ledere, og heller gå kronologisk til verks i en studie med et lengre tidsspenn.

Hva angår funnene i denne undersøkelsen, ville sikrere dateringer spilt en elementær rolle, slik at en kunne avdekket et mer presist bilde av byggherrene. Det er vanligere å forske på kirker i byene, men hva om kirkene på landsbygda hadde fått like høvelig med oppmerksomhet? Da kunne kirkene med slindringsmonn på flere århundrer ha fått større analytisk verdi. Om det hadde vært mulig å presist datere kirken på Slottsfjellet, og i beste fall påvist at den avløste en eldre trekirke, ville vi trolig vært ett skritt nærmere å kunne tillegge én bestemt konge æren for både Mikael'skirken og bygrunnleggelsen. Det ville potensielt også plassert Tønsberg Mikael'skirke som en grunnpilar i en studie som innbefatter Mikael'skultens bemerkelsesverdige popularitet i Viken, og da særlig Vestfold, i tidlig middelalder.

Bibliografi

Fortkortelser

BJN = Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseerindringer 1574-1597

DN = Diplomatarium Norvegicum

GT = Det gamle testamentet

NIKU = Norsk institutt for kulturminneforskning

NT = Det nye testamentet

OB = Oslo bispedømme.

RB = Biskop Eysteins Jordebog (Rødeboka)

SNL = Store Norske Leksikon

Kilder

Arnórr jarlaskald. *Þórfinnsdrápa*. Tilgjengelig ved, The Scaldic Project,

<https://skaldic.abdn.ac.uk/db.php?id=1104&if=default&table=text&val=edition>, sist lest 23.05.20.

Arnórr jarlaskald. *Vers af ubestemmelige digte, samt én lausavísa*. Utgitt ved Finnur Jónsson, i *Den norsk-islandske skjaldedigtning*, bd. 1., 326. København og Kristiania, 1912.

Bibelen. Oslo: Det Norske Bibelselskap, 1978.

Biskop Eysteins Jordebog (Den røde Bog): Fortegnelse over det geistlige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400. Utgitt ved H. J. Huitfeldt. Christiania: Gundersens bogtrykkeri, 1879.

Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseerindringer 1574-1597. Utgitt ved Yngvar Nielsen. Kristiania: A. W. Brøgers bogtrykkeri, 1885.

Borgartings eldre kristenrett, versjon 1 etter AM 78 4°. I *De eldste østlandske kristenrettene. Tekst etter håndskriftene, med oversettelser*. Utgitt og oversatt av Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal, 121-159. *Norrøne tekster*, 7. Oslo: Riksarkivet, 2008.

Gammelnorsk homiliebok. Utgitt ved Astrid Salvesen (oversettelse) og Erik Gunnes (innledning og kommentarer). Oslo: Universitetsforlaget, 1971.

Den eldre Edda (Edda-kvede). Oversatt ved Ivar Mortensson-Egnund, i Ivar Mortensson-Egnund og Erik Eggen, *Edda*. 3. utg., 21-261. Oslo: Det Norske Samlaget, 2017.

Den yngre Edda (Snorre-Edda). Oversatt ved Erik Eggen, i Ivar Mortensson-Egnund og Erik Eggen, *Edda*. 3. utg., 265-372. Oslo: Det Norske Samlaget, 2017.

Diplomatarium Norvegicum. Bind I-XXIII, Utg. Chr. C. A. Lange, Carl R. Unger, m.fl. Kristiania/Oslo, 1849-2011, Digital utgave ved Dokumentasjonsprosjektet: <https://www.dokpro.uio.no>

Frostatingslova. Utgitt og oversatt ved Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes. Oslo: Samlaget, 1994.

Heimskringla – Snorre Sturlasons kongesagaer ”Stormutgaven”, utgitt ved Finn Hødnebo (red.), oversatt ved Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Oslo: J. M. Stenersens Forlag, 2012.

Michaels saga, i *Heilagra manna sögur: fortællinger om hellige mænd og kvinder efter gamle haandskrifter*, bd. 1, 676-713. Utgitt ved C. R. Unger, Christiania, 1877.

Oddr kikinaskáld. *Dikt om Magnús góði*. Tilgjengelig ved, The Scaldic Project, <https://skaldic.abdn.ac.uk/db.php?id=1318&if=default&table=text&val=edition>, sist lest 23.05.20.

Sverres saga; En tale mot biskopene, utgitt og oversatt ved Anne Holtsmark. Oslo: H. Aschehoug (W. Nygaard), 1961.

Publisert litteratur:

Adams, Henry. *Mont Saint Michel and Chartres*. London: Penguin Books, 1986.

Amadou, Christine. *Vestens idéhistorie: antikken og middelalderen ca. 750 f. kr. – 1350*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2012.

Andersen, Per Sveaas. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1300*. Oslo: Universitetsforlaget, 1977.

Arnold, John Charles. *The Footprints of Michael the Archangel: The Formation and Diffusion of a Sainly Cult, c. 300 – c. 800*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.

Aspen, Aslaug Holten. *Sortland tettsted – en historikk 1900-1940*. Sortland: A. Holten Aspen, 1995.

Bagge, Sverre. *Europa tar form - år 300 til 1350*. 3. utg. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 2004.

Bagge, Sverre. *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*. Berkeley: University of California Press, 1991.

Bagge, Sverre og Sæbjørg Walaker Nordeide. ”The kingdom of Norway”, i Nora Berend (red.), *Christianization and the Rise of Christian Monarchy*, 121-165. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Berg, Arne. *Voss kyrkje: Vangkyrkjo på Voss*. Voss: Voss kommune, 1977.

Bond, Francis. *Dedications & Patron Saints of English Churches: Ecclesiastical Symbolism; Saints and Their Emblems*. Oxford: Humphrey Milford, Oxford University Press, 1914.

Bratberg, Terje. *Trondheim byleksikon*. Oslo: Kunnskapsforlaget, 1996.

- Brendalsmo, Jan. ”Fylkeskirken i Hedrum”, i Odd Bjerke (red.), *Hedrum kirke: 950-årsjubileum 2010*, 27-35. Larvik: Hedrum kirke, 2010.
- Brendalsmo, Jan. ”Fylkeskirker i Trøndelag, Nordmøre og Romsdal”, i Morten Stige og Kjell Erik Petterson (red.), *Værnes kirke – en kulturskatt i stein og tre*, 66-99. Stjørdal: Stjørdal historielag, 2016.
- Brendalsmo, Jan. *Kirkebygg og kirkebyggere: Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Oslo: Unipub Forlag, 2006.
- Brendalsmo, Jan. ”Tjølling kirke. Om en basilika, en kaupang og en storgård”, i Ingvar Skarvang (red.), *Tjølling kirke: veien, sannheten og livet i bygda gjennom 850 år*, 22-38. Tjodalyn: Tjølling kirke, 2003.
- Brendalsmo, Jan og Ann Catherine Bonnier. ”Steinkirkebyggingen i Jämtland: Hvor kom middelalderens kirkebyggere ifra?”, i Elisabeth Iregren, Verner Alexandersen og Lars Redin (red.), *Västerhus: kapell, kyrkogård och befolkning*, 92-129. Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien, 2009.
- Brendalsmo, Jan og Jan-Erik G. Eriksson. *Kildegjennomgang: Middelalderske kirkesteder i Akershus fylke*. Oslo: Riksantikvaren, 2015a.
- Brendalsmo, Jan og Jan-Erik G. Eriksson. *Kildegjennomgang: Middelalderske kirkesteder i Buskerud fylke*. Oslo: Riksantikvaren, 2015b.
- Brendalsmo, Jan og Jan-Erik G. Eriksson. *Kildegjennomgang: Middelalderske kirkesteder i Hedmark fylke*. Oslo: Riksantikvaren, 2015c.
- Brendalsmo, Jan og Jan-Erik G. Eriksson. *Kildegjennomgang: Middelalderske kirkesteder i Nordland fylke*. Oslo: Riksantikvaren, 2016a.
- Brendalsmo, Jan og Jan-Erik G. Eriksson. *Kildegjennomgang: Middelalderske kirkesteder i Nord-Trøndelag fylke*. Oslo: Riksantikvaren, 2016b.
- Brendalsmo, Jan og Jan-Erik G. Eriksson. *Kirkegjennomgang: Middelalderske kirkesteder i Oppland fylke*. Oslo: Riksantikvaren, 2015d.
- Brendalsmo, Jan og Petter B. Molaug. ”To norske byer i middelalderen – Oslo og Tønsberg før ca. 1300”, i *Collegium Medievale: Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning*, vol. 27, 136-202. Oslo: Collegium Medievale. Society for Medieval Studies, 2014.
- Bugge, Anders. ”Fra Monte Gargano og Mont Saint Michel til Sankt Mikkels hule og Sankt Mikkels fjell: Litt om skueplassene for feiringen av Mikkelsmess i middelalderen”, *Aftenposten*, Lørdag, 01.10.1932.
- Bull, Edvard. *Folk og kirke: studier til Norges historie*. Kristiania og København: Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag, 1912.

- Bull, Edvard og Fredrik Paasche. "Kristendom og kvad – Fra Paasche doktordisputas", i Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.), *Rikssamling og kristendom. Norske historikere i utvalg I*, 422-429. Oslo: Universitetsforlaget, 1967.
- Callahan, Daniel F. "The Cult of St. Michael the Archangel and the "Terrors of the Year 1000"", i Richard Landes, Andrew Row, David C. Van Meter (red.), *The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, 181-204. New York: Oxford University Press, 2003.
- Dietrichson, Lorentz. *Sammenlignende Fortegnelse over Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden*. Kristiania: P. T. Mallings Boghandel, 1888.
- Djupedal, Reidar. *Selja i Tusen år: eit minneskrift om kloster og kyrkjer*. Selje: Selje, 1966.
- Dybdahl, Audun. *Helgener i tiden*. Trondheim: Tapir, 1999.
- Ekroll, Øystein. *Med kleber og kalk – norsk steinbygging i mellomalderen*. Oslo: Det Norske Samlaget, 1997.
- Ekroll, Øystein. *Moster: trygg hamn i 1000 år*. Oslo: Boksenteret Forlag. Fortidsminneforeningen, 1995.
- Fredriksen, Pernille H. *Helgener og kirkededikasjoner i Norge i middelalderen*. Hovedfagsoppgave. Universitetet i Oslo, høst 2004.
- Fugelsøy, Maurits. *Byneset*, bd. 1. Trondheim: F. Bruns Bokhandels Forlag, 1983.
- Gad, Tue. *Helgener. Legender fortalt i Norden*. København: Rhodos, 1971.
- Gad, Tue. "Mikael", i Finn Hødnebo (red.), *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 11., 616-620. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1966.
- Gansum, Terje. "Hallene og stavkirkene – kulturbygninger i en overgangstid", i Konstantinos Chilidis, Julie Lund og Christopher Prescott (red.), *Facets of Archeology: Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th Birthday (Oslo Archeological Series 10)*, 199-213. Oslo: Unipub Forlag, 2008.
- Gjerløw, Lilli. "Le culte de Saint Michel en Norvège", i Baudot Marcel (red.), *Millenaire monastique du Mont Saint-Michel*, bd. III, 489-493. Paris: P. Lethielleux Éditeur, 1971.
- Gundersen, Thor W. "1100-tallet – Gimsøy kloster reises", i Tor Kjetil Gardåsen, Thor W. Gundersen, Magne Kortner og Ragnar Olsen (red.), *Summa Summarum – Skien i 1000 år*, 17-26. Skien: Forlaget Grenland, 2000.
- Hartzell, K. D. "An early Missal Fragment in Riksarkivet, Oslo", i Espen Karlsen (red.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway: Studies in memory of Lilli Gjerløw*, 83-101. Oslo: Novus Press: 2013.

- Haugfos, Maren. *Michael Suscipe Animam. En undersøkelse av erkeengelen Mikaelstilstedeværelse i den norrøne middelalderkulturen*. Masteroppgave. Universitetet i Oslo, vår 2017.
- Hauglid, Kjartan. ”Fra Jerusalem til Rygge – Rygge kirkes alder og opphav”, i Bjørn Bandlien (red.), *Arvegull: Rygge kirkre*, 108-119. Oslo: Forlaget Press, 2019.
- Hauglid, Kjartan. ”Hedrum kirke – kirkebygning og inventar”, i Odd Bjerke (red.), *Hedrum kirke: 950-årsjubileum*, 44-59. Larvik: Hedrum kirke, 2010.
- Helle, Knut. ”Tiden frem til 1536”, i Rolf Danielsen, Ståle Dyrvik, Tore Grønlie, Knut Helle og Edgard Hovland, *Grunntrekk i norsk historie: fra vikingtid til våre dager*, 13-106. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.
- Henriksveen, Herman. *Kirker i Telemark*. Stathelle: Flora Forlag, 1986.
- Hommedal, Alf Tore. ”Frå heller til pilegrimskyrkje. Heilagstaden på Selja”, i Magnus Rindal (red.), *Fra hedendom til kristendom: perspektiver på religionsskiftet i Norge*, 9-19. Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1996.
- Iversen, Frode. *Eiendom, makt og statsdannelse. Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Bergen, 2004.
- Johnsen, Arne Odd. *Tønsberg gjennom tidene*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1971.
- Johnson, Jon Geir. *Erkeengelen Mikael i norrøn tradisjon*. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo: 1972.
- Johnson, Robert F. *Saint Michael the Archangel in medieval English legend*. Woodbridge: The Boydell Press, 2005.
- Joys, Charles. *Biskop og konge: bispevalg i Norge 1000-1350*. Oslo: Aschehoug, 1948.
- Keyser, Rudolf. *Den norske kirkes historie under katholicismen*, bd. 1, Christiania: Tønsberg Forlag, 1856.
- Koht, Halvdan. *Innhogg og utsyn i norsk historie*. Kristiania: Forlagt av H. Aschehoug & co. (W. Nygaard), 1921.
- Koht, Halvdan. *Sagalitteraturen: populære førelesningar*. Oslo: Det Norske Samlaget, 1974.
- Krag, Claus. ”Vestfold som utgangspunkt for den norske rikssamlingen”, i *Collegium Medievale: Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning*, vol. 3, 179-195. Oslo: Collegium Medievale. Society for Medieval Studies, 1990.
- Krohn-Holm, Jan W. *Tjølling bygdebok*, bd. 1, Tjølling: Tjølling kommune, 1974.
- Lidén, Hans-Emil. ”De tidlige kirkene. Hvem bygget dem, hvem brukte dem og hvordan?”, i Hans-Emil Lidén (red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, 129-141, Oslo: Universitetsforlaget, 1995.

- Lidén, Hans-Emil og Ellen Marie Magerøy. *Norges kirker: Bergen*, bd. 1, Oslo: Gyldendal, 1980.
- Lidén, Hans-Emil og Ellen Marie Magerøy. *Norges kirker: Bergen*, bd. 3, Oslo: Gyldendal, 1990.
- Lunden, Kåre. ”Religionsskiftet – kva handla det eigentleg om?”, i Magnus Rindal (red.), *Fra hedendom til kristendom: perspektiver på religionsskiftet i Norge*, 150-158. Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1996.
- Luthen, Eivind. *Pilegrimsbyen Tønsberg*. Tønsberg: Stiftelsen Gamle Tønsberg, 1996.
- Luthen, Eivind. *Tusenårsengelen Mikael - fra endetids- til vendetidsfigur*. Oslo: Genesis Forlag, 1999.
- Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo. *Norsk historie: 750-1537*. 2.utg. Oslo: Universitetsforlaget, 2007.
- Munch, P. A. *Det norske folks historie, anden hovedafdeling: unionsperioden*. Christiania: Tønsberg forlag, 1862-1863.
- Mundal, Else. ”Heiden kult som kan knytast til holer og hellerar”, i Magnus Rindal (red.), *Selja – heilag stad i 1000 år*, 34-42. Oslo: Universitetsforlaget, 1997a.
- Mundal, Else. ”Helgenkult og norske helgenar”, i *Collegium Medievale: Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning*, vol. 8, 105-125. Oslo: Collegium Medievale. Society for Medieval Studies, 1996.
- Mundal, Else. ”Legender, helgenkult og misjonsstrategi i kristningstida”, i Magnus Rindal (red.), *Selja – heilag stad i 1000 år*, 77-101. Oslo: Universitetsforlaget, 1997b.
- Muren, Lars Olav Lyngstad. *Hvem var kirkenes byggherrer i Norge i middelalderen? En historiografisk undersøkelse av byggherreproblemet i norsk forskning fra Rudolf Keyser til Vidar Trædal*. Mastergradsavhandling. Universitetet i Oslo, høsten 2010.
- Myhre, Bjørn. *Før Viken ble Norge: Borregravfeltet som religiøs og politisk arena*. *Norske oldfunn*, bd. XXXI, Tønsberg: Vestfold Fylkeskommune, 2015.
- Møretrø, Hanna. *Den tidlige helgenkulten i Norge som elitens maktlegitimeringsmiddel*. Masteroppgave. Universitetet i Oslo, våren 2010.
- Nicolaysen, Nicolay, *Norske Fornlevninger – en oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger ældre end Reformationen og henførte til hver sit Sted*. Kristiania: Foreningen til Norske fortidsminnesmerkes bevaring, 1866.
- Nordeide, Sæbjørg Walaker. ”Where did All the People Go? Looking for Eleventh-Century Graves in Southern Norway”, i Svavar Sigmundsson (red.), *Proceedings from the 16th Viking Congress*, 320-332. Reykjavik: Hið íslenska fornleifafélag og University of Iceland Press, 2011.

- Paasche, Fredrik. *Kristendom og kvad: en studie i norrøn middelalder*. Kristiania: Forlaget av H. Aschehoug & co. (W. Nygaard), 1914a
- Paasche, Fredrik. ”St. Michael og hans engle – En studie over den ældre katolske skaldedigtning, Draumkvædet, og særlig Sólarljóð”, i *Edda: Nordisk tidsskrift for litteraturforskning*, vol. 1, 33-74. Kristiania: I kommission hos H. Aschehoug & co. (W. Nygaard), 1914b.
- Pedersen, Anne. ”Harald Blåtann og Jelling”, i Jan Ingar Hansen og Knut G. Bjerva (red.), *Fra hammer til kors: 1000 år med kristendom. Brytningstid i Viken*, 33-43. Oslo: Chr. Schibsted Forlag, 1994.
- Pedersen, Einar J. *Våler bygdebok. 1: Gårdshistorie for Svindal Gnr. 88-110, 122 og 125*. Våler: Våler kommune 1990.
- Rekdal, Jan Erik. ”Jomfruen fra vest”, i Magnus Rindal (red.), *Fra hedendom til kristendom: perspektiver på religionsskiftet i Norge*, 105-111. Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1996.
- Rindal, Magnus. ”Frå hedendom til kristendom”, i Magnus Rindal (red.), *Fra hedendom til kristendom: perspektiver på religionsskiftet i Norge*, 9-19. Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1996b.
- Rindal, Magnus. ”Innleiing”, i Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal, *De eldste østlandske kristenrettene. Tekst etter håndskriftene, med oversettelser*, xxi-xxxiv. *Norrøne tekster*, 7. Oslo: Riksarkivet, 2008.
- Rindal, Magnus. ”Liv og død i kyrkjjas lover: Dei eldste norske kristenrettane”, i Magnus Rindal (red.), *Fra hedendom til kristendom: perspektiver på religionsskiftet i Norge*, 141-149. Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1996a.
- Roach, Levi. ”Emperor Otto III and the End of Time (The Alexander Prize Essay)”, i *Transactions of the Royal Historical Society, Sixth Series*, vol. XXIII, 75-102. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Roesdahl, Else. ”The Emergence of Denmark and the Reign of Harald Bluetooth”, i Stefan Brink og Neil Price (red.), *The Viking World*, 652-664. London og New York: Routledge, 2008.
- Rollason, David. *Saints and Relics in Anglo-Saxon England*. Oxford: Basil Blackwell, 1989.
- Ruud, Magnus. *Helgendedikasjoner i Oslo bispedømme. En undersøkelse av helgener dedikert til kirkene i Oslo bispedømme fra misjonstid til reformasjon*. Mastergradsavhandling. Universitetet i Tromsø, våren 2007.
- Røhnebæk, Trond. ”Mellomalderkirker”, i Egil Enemo og Trond Røhnebæk (red.), *Kirker i Ringsaker*. Hamar: Brøttum, Furnes, Nes, Ringsaker og Veldre historielag, 1995.
- Røthe, Gunnhild. ”Olav den helliges sverd: fra gravgods til relikvie”, i Hans Jacob Orning (red.), *Middelalderforedrag fra Olavsdagene 2002*, 33-42. Sarpsborg: Borgarsyssel museum, 2002.

- Sandberg, Bjørn og Olav Flæten. *Tjølling kirke 1150-1950: Kirken og dens historie*. Larvik: Tjølling kommune, 1951.
- Sigurðsson, Jón Viðar. *Kristninga i Norden: 750-1200*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2003.
- Sigurðsson, Jón Viðar. *Norsk historie 800-1300: Frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt*. Oslo: Det Norske Samlaget, 1999.
- Sigurðsson, Jón Viðar. *Skandinavia i vikingtiden*. Oslo: Pax forlag, 2017.
- Sigurðsson, Jón Viðar og Synnøve Veinan Hellerud, *Håkon den gode*. Hafrsfjord og Oslo: Saga Bok og Spartacus, 2012.
- Skre, Dagfinn. ”Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge”, i Hans Emil Lidén (red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, 170-233. Oslo: Universitetsforlaget, 1995.
- Skre, Dagfinn. ”The Skiringssal Thing site Þjoðalyng”, i Dagfinn Skre (red.), *Kaupang in Skiringssal. Kaupang Excavation Project Publication Series*, vol 1. *Norske oldfunn*, bd. XXII, 385-406. Aarhus: Aarhus University Press, 2007.
- Sollund, May-Liss Bøe og Jan Brendalmo. ”Middelalderske kirker i hedenske gravfelt”, i Unn Pedersen (red.), *Viking: Norsk arkeologisk årbok*, vol. LXXVI, 203-218. Oslo: Norsk Arkeologisk Selskap, 2013.
- Steinsland, Gro. ”Fra Yggdrasils ask til korsets tre – tanker om trosskiftet”, i Magnus Rindal (red.), *Fra hedendom til kristendom: perspektiver på religionsskiftet i Norge*, 20-30. Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1996.
- Steinsland, Gro. ”Hvordan ble hedendommen utfordret og påvirket av kristendommen?”, i Hans-Emil Lidén (red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, 9-27. Oslo: Universitetsforlaget, 1995.
- Stubbråten, Fridjof. ”Kirkehuset – historie og arkitektur”, i Rennebu Sokneråd (red.), *Rennebu kyrkje 300 år*, 13-52. Rennebu: Rennebu sokneråd, 1969.
- Sveas Andersen, Per. *Samlingen av Norge og kristningen av landet: 800-1130*. Oslo: Universitetsforlaget, 1977.
- Thormodsæter, Sofus. ”Skedsmo fortid”, i Halvor Haavelmo (red.), *Skedsmo. Bygdens historie*, bd. 1, 11-89. Oslo: Skedsmo herredstyre, 1929
- Thorvaldsen, Bernt Øyvind. *Møgr átta móðra ok einnar: mytane om Heimdallr i lys av førestellingar om slektskap*. Hovudfagsavhandling. Universitetet i Bergen, 2002.
- Titlestad, Torgrim. *Sagakongene: Olav den hellige*. Hafrsfjord og Oslo: Saga Bok og Spartacus Forlag, 2013.

- Vauchez, André. *Sainthood in the Later Middle Ages*. Oversatt av Jean Birrell. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Weber, Gerd Wolfgang. "Saint Óláfr's sword: Einarr Skúlason's Geisli and Its Trondheim Performance AD 1153 – a Turning Point in Norwego-Icelandic Scaldic Poetry", i Jan Ragnar Hagland (red.), *Sagas and the Norwegian Experience / Sagaene og Noreg: 10th International Saga Conference, Trondheim, 3-9 August 1997: Preprints / Fortrykk*, 145-51. Trondheim: Senter for middelalderstudier, 1997.
- Weber, Max. *Wissenschaft als Beruf*. 11. utg. Berlin: Duncker & Humblot, 2011.
- Wellendorf, Jonas. *Kristelig visionslitteratur i norrøn tradition*. Oslo: Novus Forlag, 2009.
- Westerdahl, Christer og Frans-Arne Stylegar. "Husebyene i Norden", i Ellen Høigård Hofseth og Egil Mikkelsen (red.), *Viking: Norsk arkeologisk årbok*, bd. LXVII, 101-138. Oslo: Norsk Arkeologisk Selskap, 2004.
- Wærdahl, Randi Bjørshol. *Norges konges rike og hans skattland: Kongemakt og statsutvikling i den norrøne verden i middelalderen*. Doktorgradsavhandling. NTNU, mai 2006.
- Ødegaard, Anders Kristian. *Kongen som kirkebygger - kirkebygging i Norge ca. 900-1100*. Masteroppgave. Universitetet i Oslo, vår 2015.

Upublisert manuskript

- Brendalsmo, Jan. *Kirker, kirkesteder og kirkehistorie i Spydeberg*. Upublisert manuskript.

Litteratur under publisering

- Bandlien, Bjørn. "Jerusalem and the Christianization of Norway", i Kristin Aavitsland og Line Bonde (red.), *Jerusalem in the North*, vol. 1. Berlin: De Gruyter, under publisering.

Nettartikler

- Christie, Sigrid Marie og Håkon Christie, "Bjørke kirke", fra Norges kirker, http://www.norgeskirker.no/wiki/Bjørke_kirke, utgitt ved NIKU, sist lest 17.03.20.
- Christie, Sigrid Marie og Håkon Christie, "Hedenstad kirke", fra Norges kirker, http://www.norgeskirker.no/wiki/Hedenstad_kirke, utgitt ved NIKU, sist lest 17.03.20.
- Christie, Sigrid Marie og Håkon Christie, "Heni kirke", fra Norges kirker, http://www.norgeskirker.no/wiki/Heni_kirke, utgitt ved NIKU, sist lest 12.03.20.

Christie, Sigrud Marie og Håkon Christie, "Kjos (Kiosar), nedlagte kirke", fra Norges kirker, [http://www.norgeskirker.no/wiki/Kjos_\(Kiosar\),_nedlagte_kirke](http://www.norgeskirker.no/wiki/Kjos_(Kiosar),_nedlagte_kirke), utgitt ved NIKU, sist lest 16.03.20.

Christie, Sigrud Marie og Håkon Christie, "Svinndal kirke", fra Norges kirker, http://www.norgeskirker.no/wiki/Svinndal_kirke, utgitt ved NIKU, sist lest 03.05.20.

Christie, Sigrud Marie og Håkon Christie, "Tranby kirke", fra Norges kirker, http://www.norgeskirker.no/wiki/Tranby_kirke, utgitt ved NIKU, sist lest 12.03.20.

Christie, Sigrud Marie og Håkon Christie, "Øymark kirke", fra Norges kirker, http://www.norgeskirker.no/wiki/Øymark_kirke, utgitt ved NIKU, sist les 22.05.20.

Egge, Jan-Tore, "Bjørke kirke (Nannestad)", fra Norske-kirker.net, <https://www.norskekirker.net/home/akershus/bjorke-kirke-nannestad/>, sist lest 26.04.20.

Egge, Jan-Tore, "Fen stavkirke", fra Norske-kirker.net, <https://www.norskekirker.net/home/telemark/siljan-kirke/>, sist lest 17.03.20.

Egge, Jan-Tore, "Fon kirke", fra Norske-kirker.net, <https://www.norskekirker.net/home/vestfold/fon-kirke/>, sist lest 17.03.20.

Egge, Jan-Tore, "Kryptkirken på Kapitelberget", fra Norske-kirker.net, <https://www.norskekirker.net/home/telemark/kryptkirken-paa-kapitelberget/>, sist lest 12.03.20.

Egge, Jan-Tore, "Mikaelskirken", fra Norske-kirker.net, <https://www.norskekirker.net/home/vestfold/mikaelskirken/>, sist lest 22.05.20.

Egge, Jan-Tore, "Rennebu kirke", fra Norske-kirker.net, <https://www.norskekirker.net/home/trondelag/rennebu-kirke/>, sist lest 18.03.20.

Egge, Jan-Tore, "Siljan kirke", fra Norske-kirker.net, <https://www.norskekirker.net/home/telemark/siljan-kirke/>, sist lest 12.03.20.

Egge, Jan-Tore, "Stor-Elvdal kirke", fra Norske-kirker.net, <https://www.norskekirker.net/home/hedmark/stor-elvdal-kirke/>, sist lest 19.03.20.

Egge, Jan-Tore, "Undrumsdal kirke", fra Norske-kirker.net, <https://www.norskekirker.net/home/vestfold/undrumsdal-kirke/>, sist lest 27.04.20.

Eggen, Bernt, "Middelalderkirken på Hedenstad ved Kongsberg", fra Terra Buskerud, https://web.archive.org/web/20131220174951/http://www.historieboka.no/Modules/historieboke_tidsepoke_emne_artikkel.aspx?ObjectType=Article&Article.ID=2177&Category.ID=1310, sist lest 12.03.20.

Gullick, Michael, Åslaug Ommundsen, Gisela Attinger og Johanne-Berit Revheim, "Mi 11", fra Inventory of medieval manuscript fragments in Norway,

https://fragments.app.uib.no/apex/f?p=657:34:4703863379333:::P34_CODEX_ID,P34_STA RT,P34_ANTALL,P34_TYPE:385,1,1,2, sist lest 12.05.20.

Hoff, Anne Marta, ”Voss kyrkje”, fra Norges kirker,

http://www.norgeskirker.no/wiki/Voss_kyrkje, utgitt ved NIKU, sist lest 12.03.20.

Klasson, Gunnar, ”Stadsvandring med arkeologiska förtrecken”, fra uddevallare.blogspot.no,

<http://uddevallare.blogspot.com/2016/06/stadsvandring-med-arkeologiska-fortecken.html>, sist lest 17.03.20.

Knutsen, Elisabeth, ”Asak 2018”, fra Akershus fylkeskommune,

https://www.akershus.no/ansvarsomrader/kulturminner/kulturminner-i-akershus/skedsmo/?article_id=206571, sist lest 10.01.19.

Norsk lokalhistorisk institutt, ”Bybranner i Trondheim”, fra lokalhistoriewiki,

https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Bybranner_i_Trondheim, sist lest 12.03.20.

Norsk lokalhistorisk institutt, ”Gudleiv Asaker Kirkja”, fra lokalhistoriewiki,

https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Gudleiv_Asakar_Kirkja, sist lest 12.03.20.

Norsk lokalhistorisk institutt, ”Kjeldearkiv: Øymark kirke gjennom tidene”, fra lokalhistoriewiki,

https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Kjeldearkiv:Øymark_kirke_gjennom_tidene, sist lest 12.03.20.

Norsk lokalhistorisk institutt, ”Munkeliv kloster”, fra lokalhistoriewiki,

https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Munkeliv_kloster, sist lest 12.03.20.

Norsk lokalhistorisk institutt, ”Røyken kirke”, fra lokalhistoriewiki,

https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Røyken_kirke, sist lest 12.03.20.

Odden, Per Einar, ”Den hellige Sigfrid av Växjö”, fra Den katolske kirke,

<http://www.katolsk.no/biografier/historisk/svaxjo>, sist lest 29.04.20.

Re kirkelige fellesråd, ”Fon kirke”, fra Den norske kirke: Menighetene i Re,

<https://re.kirken.no/Menighetene/Artikler/Vis/ArticleId/54/Fon-kirke>, sist lest 17.03.20.

Riksantikvaren, ”Byneset kirkested”, fra Kulturminnesøk,

<https://kulturminnesok.no/minne/?queryString=https://data.kulturminne.no/askeladden/lokalitet/83980>, sist lest 12.03.20.

Riksantikvaren, ”Logtun kirkested”, fra Kulturminnesøk,

<https://kulturminnesok.no/minne/?queryString=https://data.kulturminne.no/askeladden/lokalitet/84321>, sist lest 12.03.20.

Røyken menighetsråd, ”Røyken kirkes historie”, fra Den norske kirke: Røyken menighet,

<https://kirken.no/nb->

[NO/fellesrad/askerfellesrad/menigheter/røyken%20menighet/om%20oss/om%20røyken%20kirke/historien%20om%20røyken%20kirke/](https://snl.no/fellesrad/askerfellesrad/menigheter/røyken%20menighet/om%20oss/om%20røyken%20kirke/historien%20om%20røyken%20kirke/), sist lest 23.05.20.

Store norske leksikon, ”Giskeætten”, <https://snl.no/Giskeætten>, sist lest 11.05.20.

Store norske leksikon, ”Voluspå”, <https://snl.no/Voluspå>, sist lest 17.04.20.

Appendiks

Tillegg 1: Kirkekatalog

Herunder følger en katalog over alle norske Mikaelkirker fra middelalderen. Under hver kirke presenteres opplysninger som den øvrige undersøkelsen tar utgangspunkt i. Dette innbefatter informasjon vedrørende de respektive kirkenes *sted*, *byggeår*, *innvielsesdato*, *materiale*, *gods*, *kirketype*, *byggherre*, *annen info*, *status* og *belegg for dedikasjon*. Informasjonen i kategoriene er hentet fra primærlitteratur, sekundærlitteratur og analysefunn. Selv om det er brukt sekundærlitteratur, er disses primærkilder kvalitetssjekkset så godt det har latt seg gjøre. Kirkene er, for oversiktens skyld, inndelt i de fem bispedømmene: *Oslo*, *Hamar*, *Nidaros*, *Bjørgvin* og *Stavanger*.⁴⁷⁵

Sted vil si hvor kirken er bygget. Her brukes moderne terminologi på fylker, kommuner og tettsteder. Siden fylkessammenslåingen er såpass fersk, faktisk iverksatt i løpet av dette arbeidet, vil de gamle fylkesnavnene oppføres i parentes. *Byggeår* menes som den mest presise dateringen som er mulig, men det vil også bli foreslått når en eventuell førstegenerasjonskirke skal ha blitt bygget på samme sted. *Materiale* menes som kirkens byggemateriale på tiden den aktuelle kirken ble reist. Det samme gjelder *gods* og *kirkefunksjon*, det vil si funksjonen kirken trolig har hatt ved dens tilblivelse. Mange av kirkene er oppført i en tid etter at sognekirkemønsteret tok over for privatkirkene. Om vi ikke har noe grunnlag for å kunne datere kirkene innenfor perioden 950- ca. 1200, vil de beholde funksjonen som sognekirker. *Byggherre* er viktigst og avhenger av de andre kategoriene. Her vil det bli foreslått om kirken er bygget av *kongemakten*, *stormann*, *Kirken* eller et *bondefelleskap (bønder)*. Byggherrespørsmålet kan være nokså nyansert. *Annen info* vil si informasjon som kan ha nytte i kirkeanalysen og den øvrige undersøkelsen, mens *status* indikerer begrensninger/muligheter for undersøkelser av kirkene. *Belegg for dedikasjon* vil si tidligste vitnesbyrd om at den aktuelle kirken er dedisert til Mikael.

Kirkekatalogen henger tett sammen med premissene og diskusjonene fra *Kap. II*,⁴⁷⁶ og danner grunnlaget for diskusjonene i *Kap. III* og *IV*. Eventuell feilinformasjon tas på undertegnede kappe.

⁴⁷⁵ Merk: Stavanger og Hamar ble skilt ut som egne bispedømmer fra henholdsvis Bjørgvin (1125) og Oslo (1153), nokså sent. Sorteringen av kirkene innenfor bispedømmene er først og fremst for oversiktens skyld. Dessuten er kirkene i Hamar nokså usikre, mens Mikaelkirker i Stavanger er ikke-eksisterende.

⁴⁷⁶ Premissene for gruppene innenfor de ulike kategoriene er på grunnlag av *Kap. 2.3.* og *2.4.*, mens funnene presenteres i sin helhet i *Kap. 2.5.*, *3.1.*, *3.5.* og *4.1.*, så vel som i løpende diskusjoner i ulike sammenhenger.

Oslo bispedømme

1. Tjølling (med Maria)

Tjøldalyng

Sted: Vestfold og Telemark (Vestfold), Larvik, Tjødalyng (Tjøllingvollen).

Byggeår: Begynnelsen av **1100-tallet**, trolig ikke yngre enn 1150.⁴⁷⁷ Selve kirkestedet går kanskje tilbake til første halvdel av 1000-tallet eller siste halvdel av 900-tallet.⁴⁷⁸

Innvielsesdato: 17. oktober

Materiale: Stein.

Gods: Ingen arkeologiske eller skriftlige kilder vitner om at det har ligget en gård i nærheten. Kirken kan derfor tenkes å ha blitt bygget på et tingsted. Skre foreslår at tingstedsforsamlingen som må ha stått bak den første kirken her,⁴⁷⁹ og da med kongemakten i spissen, og derfor **krongods**.

Kirkefunksjon: Den romanske basilikasturkturen⁴⁸⁰ og kirkens kobling til ting- og kultstedskontinuitet indikerer at den må ha hatt omfattende inntekter og en menighet utenfor sin umiddelbare nærhet. Slike kirker ble kun bygget på viktige steder. Kirkens popularitet må imidlertid ha sunket ved etableringen av Tønsberg by og tingstedet på Haugar. Rundt 1400 drog den kun inntekter fra sitt eget sogn, i tillegg til *Istre*, et privilegium som kan forklare størrelsen. Skre konkluderer med at den må ha vært en **tingstedskirke** på 1100-tallet. Det vil si at den mest sannsynlig hadde samme inntektsrettigheter som en fylkeskirke.⁴⁸¹

Byggherre: Arkitektur og funksjon peker i retning av **kongemakt**, og kanskje Sigurd Jorsalfare kirkens datering og hans bedrifter i området på denne tiden.⁴⁸²

Annen info: Korportalen er hogd i kalkstein som stammer fra *Kapitelberget* i Skien.⁴⁸³

Status: Del av dagens kirke.

Belegg for dedikasjon: Nevnes i **RB** med Maria.⁴⁸⁴ Siden det har blitt bygget tyske Mikaelkirker på tidligere kultsteder for hedenske fjellguder, foreslår Bjørn Sandberg at navnet *Skiringssalr*, ”den strålende Ings sal”, kan vitne om kultstedskontinuitet.⁴⁸⁵ *Ing*, som ofte kobles til *Frøy*, kobles ikke direkte til fjell, men Tjøllingvollen ligger relativt høyt langs det ellers flate Ytre Raet.

2. Hedrum

Hæiðar hæimi

Sted: Vestfold og Telemark (Vestfold), Larvik, Hedrum.

Byggeår: Dagens kirke ble påbegynt på begynnelsen av **1100** og ferdigstilt i 1150. Men det har helt klart stått en trekirke ved det nåværende korets østvegg allerede fra tusenårsskiftet.⁴⁸⁶

Innvielsesdato: 14. September.⁴⁸⁷

Materiale: Stein.

⁴⁷⁷ Krohn-Holm 1974: 148.

⁴⁷⁸ Skre 2007: 390.

⁴⁷⁹ Ibid.: 394.

⁴⁸⁰ En finner kun 11 slike i Norge, hvorav 8 er bygget i Vestfold. Tjølling er den største utenfor Tønsberg.

⁴⁸¹ Skre 2007: 385-396.

⁴⁸² Krohn-Holm 1974: 148-149.

⁴⁸³ Jan Brendalsmo, ”Tjølling kirke. Om en basilika, en kaupang og en storgård”, i Ingvar Skarvang (red.),

Tjølling kirke. Veien, sannheten og livet i bygda gjennom 850 år, Tjødalyng 2003: 26 (22-38).

⁴⁸⁴ RB: 51.

⁴⁸⁵ Bjørn Sandberg og Olav Flæten, *Tjølling kirke 1150-1950: Kirken og dens historie*, Larvik 1951: 20-21.

⁴⁸⁶ Jan Brendalsmo, ”Fylkeskirken i Hedrum”, i Odd Bjerke (red.), *Hedrum kirke: 950-årsjubileum 2010*, Larvik 2010: 27 (27-35).

⁴⁸⁷ RB: 49.

Gods: Mest sannsynlig **krongods**, grunnet informasjonen fra de andre kategoriene.

Kirkefunksjon: Fylkeskirke, ifølge *Borgartings eldre kristenrett*.⁴⁸⁸

Byggherre: Fylkeskirke indikerer **kongemakten**.⁴⁸⁹

Annen info: Meget prydet portal indikerer verdslig elitisk byggeri.⁴⁹⁰

Status: Del av dagens kirke.

Belegg for dedikasjon: **RB.** Eystein skriver her om en seremoni kalt ”Korsets opphøyelse”, der kirker med korsrelikvier skulle vises frem den 14. september til minne om keiser Herakleios av Bysants, som ”(...) hadde erobret det hellige kors fra perserkongen Khosrau II i år 614”.⁴⁹¹ Det er nettopp i Bysants den vestlige Mikaelkulten har sitt opphav. Den kryptliknende kjelleren bekrefter også Mikaelstededikasjonen.⁴⁹²

3. Mikaelkirken i Tønsberg

Michaels K. i Tønsberg

Sted: Vestfold og Telemark (Vestfold), Tønsberg (Slottsfjellet).

Byggeår: Brendalsmo og Petter B. Molaug foreslår første halvdel av **1100-tallet**.⁴⁹³

Slottsfjellet er også et ideelt sted å bygge en kirke, og siden vi vet at Mikael og skikkelser rundt Kristus var de vanligste dedikasjonshelgenene i misjonstiden, er det sannsynlig at den første kirken her er bygget før 1100-tallet, og forhåpentligvis mellom 900-1100.

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Stein.

Gods: Krongods.

Kirkefunksjon: **Kongelig kapell**, iallfall på 1300-tallet som den tredje av kong Håkon V's 14 kongelige kapeller.⁴⁹⁴

Byggherre: **Kongemakten**, siden *Tønsberghus* var bygget på Slottsfjellet.⁴⁹⁵ Sagaene skriver om konger som bygrunnlegger: Olav Tryggvason stod bak Trondheim, Olav Haraldsson stod bak Sarpsborg, Harald Hardråde stod bak Oslo, og Olav Kyrre stod bak Bergen.⁴⁹⁶ Tønsberg mangler en slik kongelig grunnlegger. Siden byen kanskje er ”Norges eldste”,⁴⁹⁷ kan det tenkes at den i virkeligheten har en tilsvarende historie.

Annen info: En rik kirke og mest sannsynlig en valfartskirke.

Status: Antakelig rasert i 1503 av svenske soldater. Restene ligger på Slottsfjellet. Byen hadde også tre sognekirker i stein viet til St. Lavrans, St. Peter og St. Maria, samt en Thomaskirke og et ringformet Olavskloster.⁴⁹⁸

Belegg for dedikasjon: Første gang nevnt i 1191.⁴⁹⁹ At det nettopp er kirken på Slottsfjellet som var viet til Mikael, leses i lys av Mikaelskirkenes kjennetrekke og i sammenheng med de andre bykirkene. Den har tross alt ”alltid” blitt omtalt som ”Mikaelkirken i Tønsberg”.

4. Undrumsdal

⁴⁸⁸ *Borgartings eldre kristenrett, versjon 1, etter AM 78 4°*: kap. 8.1 (s. 133).

⁴⁸⁹ Skre 2007: 394.

⁴⁹⁰ Ibid.: 394.

⁴⁹¹ Kjartan Hauglid, ”Hedrum kirke – kirkebygning og inventar”, i Odd Bjerke (red.), *Hedrum kirke: 950-årsjubileum 2010*, Larvik 2010: 44.

⁴⁹² Se kap. 2.2.2. om blant annet Monte Gargano.

⁴⁹³ Brendalsmo og Molaug 2014: 167.

⁴⁹⁴ Arne Odd Johnsen, *Tønsberg gjennom tidene*, Oslo 1971: 53-54.

⁴⁹⁵ Brendalsmo og Molaug 2014: 167

⁴⁹⁶ Johnsen 1971: 22.

⁴⁹⁷ Om Tønsberg er ”Norge eldste by”.

⁴⁹⁸ Johnsen 1971: 60.

⁴⁹⁹ Jan-Tore Egge, ”Mikaelkirken”, <https://www.norske-kirker.net/home/vestfold/mikaelkirken/>, sist lest 22.05.20.

Undrheimsdal

Sted: Vestfold og Telemark (Vestfold), Tønsberg, Undrumsdal.

Byggeår: Nevnes for første gang i 1315,⁵⁰⁰ men man antar at det skal ha stått en kirke her siden **1120-tallet**.⁵⁰¹

Innvielsesdato: 3. Mars.⁵⁰²

Materiale: Stavkirke.

Gods: Trolig **kongogods**, se diskusjon i *kap. 4.3.* om ”Huseby-fenomenet”, hvor Undrumsdal, grunnet dens beliggenhet ved en *Huseby*, trolig kan være tilknyttet kongemakten.

Kirkefunksjon: Usikkert, men trolig en privatkirke på en av kongens mange gårder.

Byggherre: Kongemakten.

Status: Revet i 1730.⁵⁰³

Belegg for dedikasjon: RB.

5. Fon

Fones

Sted: Vestfold og Telemark (Vestfold), Tønsberg, Fon.

Byggeår: **1100-tallet**.⁵⁰⁴

Innvielsesdato: 23. Mars.⁵⁰⁵

Materiale: Stein.

Gods: Stormannsgods, se byggherre.

Kirkefunksjon: Høgendeskirke, se byggherre.

Byggherre: Storbonde (**stormann**), ifølge et sagn.⁵⁰⁶

Status: Inngår i dagens kirke.

Belegg for dedikasjon: RB.

6. Kapitelberget

Sted: Vestfold og Telemark (Telemark), Skien (Kapitelberget).

Byggeår: **1100**.⁵⁰⁷

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Stein.

Gods: Hører trolig til Bratsberg gård, eid av lendmennene Dag Eilivsson og hans sønn Gregorius Dagsøn på begynnelsen av 1100-tallet, altså **stormannsgods**.

Kirkefunksjon: Høgendeskirke.

Byggherre: **Stormann**, se *annen info*, *belegg for dedikasjon og gods*, samt *kap 3.5.2*.

Annen info: Dag Eilivsson var Magnus Berrføtts og Sigurd Jorsalfares lendmann. Dette er én av fire kjente kryptkirker i Norge.

Status: Ruinene ligger på stedet.

⁵⁰⁰ DN IV: 112.

⁵⁰¹ Jan-Tore Egge, ”Undrumsdal kirke”, <https://www.norske-kirker.net/home/vestfold/undrumsdal-kirke/>, sist lest 27.04.20.

⁵⁰² RB: 64.

⁵⁰³ Se Egges artikkel om Undrumsdal kirke.

⁵⁰⁴ Jan-Tore Egge, ”Fon kirke”, <https://www.norske-kirker.net/home/vestfold/fon-kirke/>, sist lest 17.03.20.

⁵⁰⁵ RB: 80.

⁵⁰⁶ Re kirkelige fellesråd, ”Fon kirke”, <https://re.kirken.no/Menighetene/Artikler/Vis/ArticleId/54/Fon-kirke>, sist lest 17.03.20

⁵⁰⁷ Jan-Tore Egge, ”Kryptkirken på Kapitelberget”, <https://www.norske-kirker.net/home/telemark/kryptkirken-paa-kapitelberget/>, sist lest 12.03.20.

Belegg for dedikasjon: Ingen kilder nevner den eksplisitt som Mikaelkirke, men en rekke punkter peker i retning av en Mikaelssedekasjon. Anders Bugge, blant andre, sammenlikner kryptkirken med grotten i Monte Gargano (se *kap.2.2.2.*), mens *Tjølling kirkes* korportal er hogd i kalkstein fra Kapitelberget. I *kap. 3.5.* og *3.6.* diskuteres kirken i forbindelse med den sosiopolitiske konteksten rundt Dag Eilivsson og Magnussønnene Sigurd og Øystein.

7. Mikaelshulen ved Norsjø

Kirkja i Mikjålsbergi

Sted: Vestfold og Telemark (Telemark), Nome, Ulefos, Norsjø.

Byggeår: ”Mikjålsbærgh” blir for første gang omtalt i 1341 i forbindelse med et drap som skjedde der.⁵⁰⁸ Vi vet ikke med sikkerhet når hulen ble tatt i bruk. Men, grunnet dens primitive art, og vår viten om kultstedskontinuitet, frister det å tenke seg at hulen er fra den tidligkristne tid, det vil si **900-1000-tallet**.

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Hule.

Gods: Usikkert.

Kirkefunksjon: Hulehelligdom.

Byggherre: Om den er så tidlig som det kan tenkes, kan den være bygget av både stormann og konge, men det er alt for **usikkert** å si noe om.

Status: Hulen står fremdeles.

Belegg for dedikasjon: Allment kjent, men først skriftlig i **DN I: 269** og i **RB**, som omtaler den som ”Kirkja i Mikjålsbergi”.

8. Siljan

Siljan kirkja i Sleimdalir

Sted: Vestfold og Telemark (Telemark), Siljan.

Byggeår: **1150-1250**.⁵⁰⁹ Allerede på slutten av 900-tallet erstattet en trekirke det gamle gudehovet.⁵¹⁰

Innvielsesdato: 5. November.⁵¹¹

Materiale: Stein.

Gods: Stormannsgods, se *byggherre*.

Kirkefunksjon: Trolig **høgendeskirke**, se *byggherre*.

Byggherre: Herman Henriksveen foreslår det er en korsfarerkirke bygget av en lokal slemadling som reiste på korsferd med Sigurd Jorsalfare.⁵¹² Det kan naturligvis diskuteres om Harald Gille eller Magnus Blinde bygde kirken. Men det vil neppe ha noe dramatisk utfall for konklusjonene i denne oppgaven om vi går den trygge veien og kategoriserer Siljan som en kirke bygget av en **stormann**.

Status: Restaurert en rekke ganger.

Belegg for dedikasjon: **RB**.

9. Fen

Fænæs

Sted: Vestfold og Telemark (Telemark), Nome, Fen

⁵⁰⁸ DN I: 269

⁵⁰⁹ Jan-Tore Egge, ”Siljan kirke”, <https://www.norske-kirker.net/home/telemark/siljan-kirke/>, sist lest 12.03.20.

⁵¹⁰ Herman Henriksveen, *Kirker i Telemark*, Stathelle 1986: 62.

⁵¹¹ RB: 41.

⁵¹² Henriksveen 1986: 62.

Byggeår: Først nevnt i et dokumentavskrift fra **1183**, men skal ha blitt revet ned på 1400- eller 1500-tallet.⁵¹³ En kort levetid, dersom den skulle vært bygget rundt dokumentavskriftet. Vi kan derfor anta et kirken er betraktelig eldre, men det er vanskelig å foreslå noe eksakt.

Innvielsesdato: 31. juli.⁵¹⁴

Materiale: Tre fra kirken skal ha blitt brukt til å bygge et loft på *Søndre Fen*, og indikerer at Fen kanskje var en **stavkirke**.⁵¹⁵

Gods: **Stormannsgods**, se *byggherre*.

Kirkefunksjon: **Høgendeskirke**, sannsynlig.

Byggherre: **Stormann** grunnet kultstedskontinuitet.

Annen info: Det er funnet skjelettresten i grunnen og flere gravhauger øst for kirkens plassering, hvilket indikerer kultstedskontinuitet.⁵¹⁶

Status: Se byggeår.

Belegg for dedikasjon: **RB**.

10. Myckleby

Myklabiar

Sted: Västra Götalands län, Bohuslän, Orust, Myckleby.

Byggeår: f. **1390** (RB), men står på samme plass som en 1100-tallskirke.

Innvielsesdato: 4. November.⁵¹⁷

Materiale: **Stein**.

Gods: **Usikkert**.

Kirkefunksjon: **Usikkert**.

Byggherre: **Usikkert**.

Annen info: Har to annekskirker (*Langelandz kircke* og *Torpskircke*), hvilket indikerer at Myckleby var en hovedkirke på BJN's tid.⁵¹⁸

Status: Står i dag.

Belegg for dedikasjon: **RB**.

11. Bäve

Befuia

Sted: Västra Götalands län, Bohuslän, Uddevalla, Bäve.

Byggeår: Slutten av **1000-tallet**.⁵¹⁹

Innvielsesdato: 13. September.⁵²⁰

Materiale: **Usikkert**.

Gods: Trolig **stormannsgods**.

Kirkefunksjon: **Høgendeskirke**, grunnet *byggherre*.

Byggherre: Om en støtter påstanden om at kirkebygging på 1000- og 1100-tallet var forbeholdt eliten, er *Bäve* trolig den verdslige elitens verk. For å være på den sikre siden behandles den her som kirke bygget av **stormann**.

⁵¹³ Jan-Tore Egge, "Fen stavkirke", <http://www.norske-kirker.net/home/telemark/fen-stavkirke/>, sist lest 17.03.20.

⁵¹⁴ RB: 15.

⁵¹⁵ Se Egges artikkel om Fen stavkirke.

⁵¹⁶ Ibid.

⁵¹⁷ RB: 311.

⁵¹⁸ BJN: 209.

⁵¹⁹ Gunnar Klasson, "Stadsvandring med arkeologiska förtecken", <http://uddevallare.blogspot.com/2016/06/stadsvandring-med-arkeologiska-fortecken.html>, sist lest 17.03.20.

⁵²⁰ RB: 351.

Status: I 1594 ble kirken revet på initiativ fra biskop Jens Nilssøn fordi den var falleferdig. Båves befolkning skulle sogne til Uddevalla. Den ble altså revet.⁵²¹

Belegg for dedikasjon: RB.

12. Øymark (med Maria)

Eyjarmarkar

Sted: Viken (Østfold), Marker, Ørje (Kirkehaugen).

Byggeår: Først nevnt i 1353.⁵²²

Innvielsesdato: 21. Februar.⁵²³

Materiale: Enten stein⁵²⁴ eller stavkirke erstattet av en tømmerkirke i 1725.⁵²⁵

Det vil si stormann.

Gods: Stormannsgods, se *byggherre*.

Kirkefunksjon: Høgendeskirke, se *byggherre*.

Byggherre: Arne Lystad foreslår at steinkirken avløste en eldre gårdskirke av tre, trolig bygget av en høvding/storbonde,⁵²⁶ altså stormann.

Status: Revet (2 km unna dagens Øymark kirke).

Belegg for dedikasjon: RB.

13. Svinndal (kun nevnt som Mikaelssalter)

Sviindala

Sted: Viken (Østfold), Våler, Svinndal.

Byggeår: f. 1390.⁵²⁷

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Tre (laftet tømmer).⁵²⁸

Gods: Usikkert.

Kirkefunksjon: Usikkert, men skal ha vært anneks til Våler hovedkirke i senere tid.⁵²⁹

Byggherre: Usikkert.

Status: Nedbrent i 1854 og erstattet av en ny 150 m unna.⁵³⁰

Belegg for dedikasjon: RB.

14. Hovin

Hofuina

Sted: Viken (Østfold), Spydeberg, Hovin.

Byggeår: Første gang nevnt i et brev fra 1353.⁵³¹

Innvielsesdato: 1. Oktober.⁵³²

⁵²¹ Se den nevnte bloggposten av Klasson.

⁵²² DN II: 321.

⁵²³ RB: 563.

⁵²⁴ ”Kjeldearkiv: Øymark kirke gjennom tidene”, avsnitt 2. De eldste kirkene, https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Kjeldearkiv:Øymark_kirke_gjennom_tidene#De_eldste_kirkene., sist lest 12.03.20.

⁵²⁵ Sigrid Marie Christie og Håkon Christie, ”Øymark kirke”, avsnitt 1. Bakgrunn, http://www.norgeskirker.no/wiki/Øymark_kirke#Bakgrunn, sist lest 22.05.20.

⁵²⁶ Se nevnte artikkel om Øymark kirke fra lokalhistoriewiki.no

⁵²⁷ RB: 474.

⁵²⁸ Einar J. Pedersen, *Våler bygdebok. 1: Gårdshistorie for Svindal Gnr. 88-110, 122 og 125*, Våler 1990: 440.

⁵²⁹ Sigrid Marie Christie og Håkon Christie, ”Svinndal kirke”, avsnitt 1. Bakgrunn, http://www.norgeskirker.no/wiki/Svinndal_kirke#Bakgrunn, sist lest 03.05.20.

⁵³⁰ Ibid.

⁵³¹ DN XI: 43

⁵³² RB: 140.

Materiale: Ingen kjennskap til materialet, men trolig trebygning i stavkonstruksjon.⁵³³

Gods: Gården nevnes eksplisitt som et tingsted i middelalderen, og derfor trolig **stormannsgods**.⁵³⁴

Kirkefunksjon: Trolig **hovedkirke** rundt 1400, men anneks til Spydeberg hovedkirke i 1409.⁵³⁵ Om denne funksjonen går tilbake til den tidligste kirkekonstruksjonen vites ikke, men det kan tenkes.

Byggherre: Grunnet sin tilblivelse på en gammel tingstedsgård, samt status som hovedkirke på 1400-tallet, kan den være bygget av en **stormann**.

Status: I dag en tømmerkirke

Belegg for dedikasjon: I 1353 (DN XI: 43), og senere i RB.

15. Gudleifs-Asak

Gudleifð-Asakar

Sted: Viken (Akershus), Skedsmo, Leirsund, Asak.

Byggeår: Ifølge Ekroll samsvarer restene av en portal, funnet ved kirkens vestvegg, med tilsvarende kirker i Romerike fra slutten av 1100-tallet, da portalen skal ha vært rundbuet, murt og hogd i kalkstein og hatt utvendig recess (avsats).⁵³⁶ Det er ikke mange andre som har forsøkt å datere kirken, og de fleste forholder seg til f. 1390 (RB), men Ekroll har et poeng; vi kan anta at kirken er bygget i tidsrommet **1100-1200**.

Innvielsesdato: 29. Januar.⁵³⁷

Materiale: Stein.

Gods: Stormannsgods.

Kirkefunksjon: Selv om den senere ble oppført som sognekirke, kan dens tidligere funksjon ha vært en **herredskirke** (oppført som *høgendeskirke* i tabell). Dens funksjon er uansett den samme.

Byggherre: I en arkeologisk registrering av området (Asakgravfeltet ID 80232) er det funnet 40 gravhauger,⁵³⁸ og kan vitne om at byggherren må ha vært en **stormann**.

Annen info: Navnet *Gudleiv Asak* skyldes at det på biskop Eysteins tid eksisterte en annen Asak-kirke like ved. Derfor ble de oppført med navn: *Ingiridar-Asaka kirkja* (etter Ingrid Asak) og *Gudleifs-Asak kirkja* (etter Gudleiv Asak som eide prestegården kirken ble bygget på).⁵³⁹ Kirken var trolig et pilegrimsstopp langs veien til Nidaros og Olav den helliges grav.⁵⁴⁰

Status: Delvis revet i 1673.⁵⁴¹

Belegg for dedikasjon: RB.

16. Heni (med Maria)

Heinini

Sted: Viken (Akershus), Gjerdrum, Heni.

⁵³³ Brendalsmo upublisert manuskript: 11.

⁵³⁴ Ibid.: 21.

⁵³⁵ Ibid.: 13-14.

⁵³⁶ Ekroll 1997: 201.

⁵³⁷ RB: 414.

⁵³⁸ Elisabeth Knutsen, "Asak 2018", https://www.akershus.no/ansvarsomrader/kulturminner/kulturminner-i-akershus/skedsmo/?article_id=206571, sist lest 10.01.19. Merk: Knutsen har skrevet artikkelen. Gjennom linken er det vedlagt en arkeologisk rapport ved arkeolog Anne Herstad.

⁵³⁹ Sofus Thormodsæter, "Skedsmo fortid", i Halvor Haavelmo (red.), *Skedsmo. Bygdens historie*, bd. 1, Oslo 1929: 65 (11-89).

⁵⁴⁰ "Gudleiv Asaker Kirkja", avsnitt 3. Pilegrimer,

https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Gudleiv_Asakar_Kirkja#Pilegrimer, sist lest 12.03.20.

⁵⁴¹ Jan Brendalsmo og Jan-Erik G. Eriksson, *Kildegjennomgang: Middelalderske kirkesteder i Akershus fylke*, Oslo 2015a: 41.

Byggeår: *Heinini sogn* nevnes i et brev fra **1346**, og er dermed tidligste bevis om kirkens eksistens.⁵⁴²

Innvielsesdato: 13. Juli.⁵⁴³

Materiale: Stein.⁵⁴⁴

Gods: Usikkert.

Kirkefunksjon: Sognekirke i senmiddelalderen, men uvisst (**usikkert**) funksjon ved tilblivelse.⁵⁴⁵

Byggherre: Usikkert.

Status: For lengst borte, og erstattet av en trekirke.

Belegg for dedikasjon: RB.

17. Kjos (med Agnete)

Kiosar

Sted: Viken (Akershus), Ullensaker, Kjos.

Byggeår: Nevnes for første gang i et brev fra **1317-18**.⁵⁴⁶

Innvielsesdato: 21 Januar.⁵⁴⁷

Materiale: Usikkert.

Gods: Usikkert.

Kirkefunksjon: Sognekirke i middelalderen.⁵⁴⁸

Byggherre: Usikkert.

Annen info: Må ikke forveksles med *Kjos stavkirke* i Gran kommune.

Status: Trolig nedlagt på 1600-tallet.⁵⁴⁹

Belegg for dedikasjon: RB.

18. Bjørke

Bjarka

Sted: Viken (Akershus), Nannestad, Maura.

Byggeår: *Bjerke sogn* nevnes første gang i et brev fra **1337**.⁵⁵⁰ Men selv om denne kirken er sikkert påvist, skal det like ved ha eksistert en gårdskirke fra 1000-tallet.⁵⁵¹ Med forbehold i at denne også var viet til Mikael, var dette en svært tidlig kirke. Det er imidlertid ikke nok belegg som støtter en slik påstand.

Innvielsesdato: 27. Januar.⁵⁵²

Materiale: Stavkirke.

Gods: Usikkert.

⁵⁴² DN IV: 309.

⁵⁴³ RB: 417.

⁵⁴⁴ Dietrichson 1888: 16.

⁵⁴⁵ Sigrud Marie Christie og Håkon Christie, "Heni kirke", http://www.norgeskirker.no/wiki/Heni_kirke, sist lest 12.03.20.

⁵⁴⁶ DN IX: 9.

⁵⁴⁷ RB: 428.

⁵⁴⁸ Sigrud Marie Christie og Håkon Christie, "Kjos (Kiosar), nedlagte kirke", [http://www.norgeskirker.no/wiki/Kjos_\(Kiosar\),_nedlagte_kirke](http://www.norgeskirker.no/wiki/Kjos_(Kiosar),_nedlagte_kirke), sist lest 16.03.20.

⁵⁴⁹ Brendalmo og Eriksson 2015a: 50.

⁵⁵⁰ DN I: 247.

⁵⁵¹ Jan-Tore Egge, "Bjørke kirke (Nannestad)", <https://www.norske-kirker.net/home/akershus/bjorke-kirke-nannestad/>, sist lest 26.04.20.

⁵⁵² RB: 422.

Kirkefunksjon: Fungerte som **sognekirke** i middelalderen, og siden den tidligere ble oppholdt ved gaver, og at den bare ligger et par km fra hovedkirken, foreslår Christie og Christie at den fungerte som en privat lovekirke.⁵⁵³

Byggherre: Usikkert, men lovekirke kan kanskje indikere bondelag eller private stormenn? Den forblir **usikker** i denne undersøkelsen

Status: Stavkirken ble revet i 1696 og erstattet av en tømmerkirke i 1697.⁵⁵⁴

Belegg for dedikasjon: RB.

19. Tranby

Prandabyjar

Sted: Viken (Buskerud), Lier, Tranby (på en høyde 4 km fra hovedkirken).

Byggeår: *Thrandaby sogn* blir første gang nevnt i et brev fra 1347.⁵⁵⁵

Innvielsesdato: RB.⁵⁵⁶

Materiale: Stein.

Gods: Usikkert.

Kirkefunksjon: Usikkert.

Byggherre: Siden den er bygget i stein, er det fristende å foreslå stormann, men for denne gang forblir den **usikker**.

Status: Revet i 1854, og en ny steinkirke ble innviet året etter.⁵⁵⁷

Belegg for dedikasjon: RB.

20. Røyken

Reykin

Sted: Viken (Buskerud), Asker, Røyken (på en høyderugg rett ved Røyken stasjon)

Byggeår: *Røyken sogn* nevnes i et brev fra 1335,⁵⁵⁸ men er trolig bygget i 1229.⁵⁵⁹

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Stein.

Gods: Skal ha blitt bygget på en storgård,⁵⁶⁰ det vil si **stormannsgods**.

Kirkefunksjon: Hovedkirke.⁵⁶¹

Byggherre: Grunnet dens status som hovedkirke og lokasjon på et tidligere kultsted, kan en **stormann** ha stått bak, med mindre den er bygget i regi av Kirken.

Annen informasjon: Håkon Håkonsson skal ha vernet kirken og gitt den visse rettigheter.

Solberget, stedet kirken er bygget på, skal ha vært et tidligere kultsted i hedensk tid, og vitner om kultstedskontinuitet.⁵⁶²

Status: Reparert og restaurert flere ganger, del av dagens kirke.

Belegg for dedikasjon: RB.⁵⁶³

⁵⁵³ Sigrid Marie Christie og Håkon Christie, "Bjørke kirke", avsnitt 1. Bakgrunn, http://www.norgeskirker.no/wiki/Bjorke_kirke#Bakgrunn, sist lest 17.03.20. En lovekirke er en kirkebygning som holdes ved like ved hjelp av gaver.

⁵⁵⁴ Ibid.

⁵⁵⁵ DN XI: 37.

⁵⁵⁶ RB: 98.

⁵⁵⁷ Sigrid Marie Christie og Håkon Christie, "Tranby kirke", avsnitt 1. Bakgrunn, http://www.norgeskirker.no/wiki/Tranby_kirke#Bakgrunn, sist lest 12.03.20.

⁵⁵⁸ DN III: 180.

⁵⁵⁹ "Røyken kirke", https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Royken_kirke, sist lest, 12.03.20.

⁵⁶⁰ Røyken menighetsråd, "Røyken kirkes historie", <https://kirken.no/nb-NO/fellesrad/askerfellesrad/menigheter/r%C3%B8yken%20menighet/om%20oss/om%20r%C3%B8yken%20kirke/historien%20om%20r%C3%B8yken%20kirke/>, sist lest 23.05.20.

⁵⁶¹ Brendalsmo og Eriksson 2015b: 52.

⁵⁶² Se Røyken menighetsråds artikkel om Røyken kirkes historie.

⁵⁶³ RB: 108.

21. Hedenstad

Hedinstaða

Sted: Viken (Buskerud), Kongsberg, Hedenstad.

Byggeår: Reist mellom 1110 og 1120, og skal mest sannsynlig ha avløst en tidligere stavkirke.⁵⁶⁴

Innvielsesdato: 3 Mars.⁵⁶⁵

Materiale: Stein.

Gods: Stormannsgods.

Kirkefunksjon: Anneks til hovedkirken *Efteløt*.⁵⁶⁶

Byggherre: Siden den er bygget i stein, er det grunn til å tro at dette er en stormanns verk, hvis ikke en konges.

Status: Står fremdeles.

Belegg for dedikasjon: RB.

Hamar bispedømme

22. Ingra-Mo

Kirkju moo

Sted: Innlandet (Hedmark), Nord-Odal, Mo (Stormoen).

Byggeår: f. 1400-tallet.

Innvielsesdato: 3 mars.⁵⁶⁷

Materiale: Stavkirke?

Gods: Da kirken ble bygget hørte den til opphavsgården *Mo*, som også er navnet på sognet. Likevel oppføres *Strøm* som hovedkirken på 1570-tallet.⁵⁶⁸ Men dateringen gjør godset usikkert.

Kirkefunksjon: Usikkert.

Byggherre: Usikkert.

Status: Dagens kirke står noen hundre meter unna det opprinnelige kirkestedet.⁵⁶⁹

Belegg for dedikasjon: RB.

23. Roko

Sted: Innlandet (Hedmark), Løten, Roko Vestre (Rokoberget).

Byggeår: Nevnes for første gang i et pavebrev fra 1254.⁵⁷⁰

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Stein.

Gods: Kirkegods, se *byggherre*.

Kirkefunksjon: Usikkert.

⁵⁶⁴ Bernt Eggen, "Middelalderkirken på Hedenstad ved Kongsberg",

https://web.archive.org/web/20131220174951/http://www.historieboka.no/Modules/historiebok_tidsepoke_emne_artikkel.aspx?ObjectType=Article&Article.ID=2177&Category.ID=1310, sist lest 12.03.20.

⁵⁶⁵ RB: 1.

⁵⁶⁶ Sigrud Marie Christie og Håkon Christie, "Hedenstad kirke", avsnitt 5.2. trykte kilder,

http://www.norgeskirker.no/wiki/Hedenstad_kirke, sist lest 17.03.20.

⁵⁶⁷ RB: 466.

⁵⁶⁸ Brendalsmo og Eriksson 2015c: 50.

⁵⁶⁹ Ibid.: 50.

⁵⁷⁰ DN VI: 29.

Byggherre: At den gikk under Pavens råderett i 1254 indikerer at den tidligere lå under Hamarbiskopen, og at **Kirken** derfor trolig er byggherre.

Annen info: Brendalsmo og Eriksson peker på kirkeoverføringen fra Laurentius til Theodorus, som et tegn på kirken som et meget innbringende embete, hvilket skyldtes pilegrimer som besøkte relikvier relatert til St. Mikael.⁵⁷¹

Status: Forfalt etter reformasjonen, og kun ruiner igjen.

Belegg for dedikasjon: Undertegnede har kun kommet over sekundærkilder som påstår at dette er en Mikaelkirke, dog uten referanser, for eksempel **Dietrichson (1888)**.

24. St. Mikael's kapell i Kirkeby

Sted: Innlandet (Hedmark), Hamar, Furnes, Kirkeby.

Byggeår: Siden *Vang* og *Furnes* er bygget henholdsvis f. 1334 og i 1337, kan en regne med at kapellet er fra før ca. **1330**.

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Usikkert.

Gods: Usikkert.

Kirkefunksjon: *St. Michaels Cappel* er et av to **grendkapeller** (den andre er på Mælum og kaltes *Cors Cappel*).⁵⁷²

Byggherre: Usikkert.

Status: Biskop Johannes Nicolai Almanak-Bog opplyser om at kirken lå øde i 1590.⁵⁷³

Belegg for dedikasjon: **Kapellets navn**.

25. Ås

Sted: Innlandet (Oppland), Vestre Toten, Ås.

Byggeår: Fabrica til kirken ble underlagt hovedkirken på *Hof* i **1570**.⁵⁷⁴

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Ifølge Nicolay Nicolaysen var det en **stavkirke**.⁵⁷⁵

Gods: Usikkert.

Kirkefunksjon: Usikkert.

Byggherre: Usikkert.

Status: I ettertid har kirken blitt restaurert, men revet i 1780, og erstattet av en ny kirke på samme sted, grunnet dårlig vedlikehold.⁵⁷⁶

Belegg for dedikasjon: **Dietrichson (1888)**.

26. St. Michaelskirken i Stor-Elvdal

Sted: Innlandet (Hedmark), Stor-Elvdal, Kirkemo.

Byggeår: Nevnes første gang i **1574**.⁵⁷⁷

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Trekirke.

Gods: Usikker.

⁵⁷¹ Brendalsmo og Eriksson: 2015c: 37.

⁵⁷² Trond Røhnebæk, "Mellomalderkirker", i Egil Enemo og Trond Røhnebæk (red.), *Kirker i Ringsaker*, Hamar 1995: 13.

⁵⁷³ Brendalsmo og Eriksson 2015c: 15.

⁵⁷⁴ Jan Brendalsmo og Jan-Erik G. Eriksson, *Kildegjennomgang: Middelalderske kirkesteder i Oppland fylke*, Oslo 2015d: 75.

⁵⁷⁵ Nicolay Nicolaysen, *Norske Fornlevninger – en oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger ældre end Reformationen og henførte til hver sit Sted*, Kristiania 1866: 109.

⁵⁷⁶ Brendalsmo Eriksson 2015d: 75.

⁵⁷⁷ Jan-Tore Egge, "Stor-Elvdal kirke", <https://www.norske-kirker.net/home/hedmark/stor-elvdal-kirke/>, sist lest 19.03.20.

Kirkefunksjon: Usikkert.

Byggherre: Usikkert.

Status: Kirken stod frem til tidlig på 1800-tallet. Dagens kirke stod klar i 1811 ca 1 km sør.⁵⁷⁸

Belegg for dedikasjon: I 1768 fikk kirken en **storklokke** av den lokale allmuen med skriften: ”Sancte Michaelis Kirke udi Store Elvedalens annex I Åmots prestegjeld i Østerdalen Er denne Klokke bekostet av samtlige Stor-Elvedalens almue”.⁵⁷⁹

Nidaros Bispedømme

27.Voll

Sted: Trøndelag (Sør-Trøndelag), Rennebu, Voll.

Byggeår: På grunnlag av to (vakre) inngangsportaler fra stavkirken, fastslod Dietrichson i 1892 at kirken ble bygget rundt **1150**.⁵⁸⁰

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Stavkirke.

Gods: Fridjof Stubbråten hevder at når ordet *Voll* står skrevet uten sammensetning av andre ord, kan det tenkes at det har vært et gammelt samlingssted, og da gjerne et hov. Det har også blitt funnet en mengde steinrøysegraver fra vikingtiden,⁵⁸¹ og er derfor trolig **stormannsgods**, grunnet kultstedskontinuitet.

Kirkefunksjon: Skal ha vært anneks til *Flå* hovedkirke på 1400-tallet,⁵⁸² men primært, kan det ha vært en **høgendeskirke**.

Byggherre: Siden den kobles til et gammelt kultsted, er bygget i stavkirke-stil og har vakre inngangsportaler er det nok snakk om en **stormann**, hvis ikke kongemakten.

Status: Verken *Voll*, *Vang* eller *Flå* står i bygda i dag, men i 1669 ble *Rennebu kirke* bygget like ved der *Voll kirke* stod.⁵⁸³

Belegg for dedikasjon: I et missale i Gunnerusbiblioteket (NTNU), er det bevart en **papirlapp fra reformasjonstiden** med teksten: ”s: michels Capel... i Rendbo”.⁵⁸⁴

28.Byneset

Sted: Trøndelag (Sør-Trøndelag), Trondheim, Byneset.

Byggeår: **1140-1180**.⁵⁸⁵ Det skal dog ha ligget en kirke her siden den første kristne tid (1000).⁵⁸⁶

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Stein.

Gods: *Stein* var et høvdingsete, men en del av Kirkens eiendommer på tidspunktet kirken ble bygget,⁵⁸⁷ det vil si **Kirkegods**.

⁵⁷⁸ Brendalsmo og Eriksson 2015c: 67.

⁵⁷⁹ Ibid.: 67.

⁵⁸⁰ Fridjof Stubbråten, ”Kirkehuset – historie og arkitektur”, i Rennebu sokneråd (red.), *Rennebu kyrkje 300 år 1669-1969*, Rennebu 1969: 17 (13-52).

⁵⁸¹ Ibid.: 13-14.

⁵⁸² Ibid.: 15.

⁵⁸³ Jan-Tore Egge, ”Rennebu kirke”, <https://www.norske-kirker.net/home/trondelag/rennebu-kirke/>, sist lest 18.03.20.

⁵⁸⁴ Dybdahl 1999: 139.

⁵⁸⁵ Riksantikvaren, ”Byneset kirkested”,

<https://kulturminnesok.no/minne/?queryString=https://data.kulturminne.no/askeladden/lokalitet/83980>, sist lest 12.03.20.

⁵⁸⁶ Maurits Fugesløy, *Byneset*, bd. 1, Trondheim 1983: 15.

⁵⁸⁷ Ibid.: 15.

Kirkefunksjon: Hovedkirke.⁵⁸⁸

Byggherre: Trolig erkebiskop Eystein Erlandssøn (**Kirken**),⁵⁸⁹ men kongemakten kan ha spilt en rolle.

Annen info: På kirkens grunnstein er det innrisset to korsmerker. Fugelsøy foreslår at dette symboliserer krone og erkebiskop (på denne tiden Magnus Erlingssøn og erkebiskop Eystein Erlandssøn) – en balansepolitikk mellom Kirke og stat.⁵⁹⁰

Status: Står i dag.

Belegg for dedikasjon: I et **diplom fra 1253** kan vi lese ”Sancti Micahelis de Steini Nidrosiensis diocesis”.⁵⁹¹ Men ett år før, kan vi lese om ”ecclesie beati Petri de Stein”, hvilket indikerer at kirken like gjerne kunne ha vært dedisert til Peter.⁵⁹² Kanskje begge? En ting er sikkert, det er konsensus om at *Byneset* er en Mikaelkirke. Fugelsøy foreslår at Peter kan ha vært den første helgenen tilknyttet trekirken, som ble bygget der på Olav Trygvassons tid.⁵⁹³

29. Mikaelkirken i Trondheim

Sted: Trøndelag (Sør-Trøndelag), Trondheim, Elvebakken.

Byggeår: 1200-tallet.

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Mest sannsynlig stein, da det er en bykirke fra 1200-tallet.

Gods: Usikkert.

Kirkefunksjon: Usikkert.

Byggherre: Benediktinerordenen (**Kirken**), se *annen info*.

Annen info: Siden Mikael er benediktinernes skytshelgen, antar Terje Bratberg at den må ha vært identisk med benediktinerkirken som nevnes i Magnus Lagabøtes bylov.⁵⁹⁴ En annen teori er at den er identisk med den gjenreiste Johanneskirken, også kalt Jonskirken som nevnes i *Magnus Erlingssøns saga* og i en jordebok fra ca. 1200-tallet. Jonskirken brant trolig ned i 1219-1248.⁵⁹⁵ Både Dietrichson og Dybdahl nevner ”Trondheim kirke” som Mikaelkirke, men skriver ikke noe utdypende annet enn at den var viet til Mikael.

Status: Trolig nedbrent i bybrann i 1344.⁵⁹⁶

Belegg for dedikasjon: Mikaelkirken nevnes i sammenheng med presten Erlend i et **brev fra 1281**.⁵⁹⁷

30. Logtun

Loktu

Sted: Trøndelag (Nord-Trøndelag), Frosta, Logtun (like ved Frostatinget).

Byggeår: Omkring **1150-60 eller før**.⁵⁹⁸ Om dette er en fylkeskirke, er det grunn til å tro at den har overtatt en tidligere kirke.

Innvielsesdato: Usikkert.

⁵⁸⁸ Fugelsøy 1983: 15.

⁵⁸⁹ Ibid.: 110.

⁵⁹⁰ Ibid.: 107.

⁵⁹¹ DN III: 4.

⁵⁹² DN III: 9.

⁵⁹³ Fugelsøy 1983: 110.

⁵⁹⁴ Terje Bratberg, *Trondheim byleksikon*, Oslo 1996: 361.

⁵⁹⁵ Ibid.: 275.

⁵⁹⁶ ”Bybranner i Trondheim”, avsnitt 1, 1200-1699,

https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Bybranner_i_Trondheim#1200-1699, sist lest 12.03.20.

⁵⁹⁷ DN III: 16.

⁵⁹⁸ Riksantikvaren, ”Logtun kirkested”,

<https://kulturminnesok.no/minne/?queryString=https://data.kulturminne.no/askeladden/lokalitet/84321>, sist lest 12.03.20.

Materiale: Stein.

Gods: Krongods.

Kirkefunksjon: Fylkeskirke.⁵⁹⁹ Siden den er bygget på et gammelt tingsted, kan det hende at den også var en tingstedskirke.

Byggherre: Kongemakten, grunnet fylkeskirkestatus.

Annen info: Sandnes (1969) ser også på den som en fylkeskirke.⁶⁰⁰

Status: Fremdeles stående

Belegg for dedikasjon: En kalk fra 1300-tallet med innskriften "Ecclesie Laghatuna sit presentatu Michael munus tibi gratum" (Måtte Logtun kirkes gave være deg kjærkommen, Mikael, som er til stede), kan indikere at Logtun er dedisert til Mikael.⁶⁰¹ Dette er dog ikke det sterkeste belegg for dedikasjon, men undertegnede velger likevel i forsiktighet å medregne denne i oppgaven.

31. Svengård

Svengords kirke

Sted: Trøndelag (Nord-Trøndelag), Levanger, Skogn, Svengård.

Byggeår: Omtalt for første gang i 1533.⁶⁰² Om kirken ble bygget på 1500-tallet, hadde den en bemerkelsesverdig kort levetid (se status). Det er grunn til å tro at den var betraktelig eldre.

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Trolig trekirke.

Gods: Usikkert.

Kirkefunksjon: Registrert førkristne graver her, hvilket indikerer kultstedskontinuitet,⁶⁰³ så en kan forestille seg at dette er en tidlig høgendeskirke, bygget av en stormann. Men dateringen gjør det nærmest umulig å si, det vil si **usikkert**.

Byggherre: Usikkert.

Annen info: Nevnes av Dybdahl. Etter Brendalsmos modell over sikkerheten i en kirkes eksistens, oppfyller den kravene til å være et sikkert kirkested.

Status: Nedlagt 1589.⁶⁰⁴

Belegg for dedikasjon: I NRJ II s. 202 står det at gården ligger i "Michilsoghen".⁶⁰⁵

Bjørgvin bispedømme

32. Munkeliv klostets Mikaelkirke

Sted: Vestland (Hordaland), Vågen (utenfor Bergen), Nordnes

Byggeår: 1107-1110.

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Stein.

Gods: Benediktinerordenens gods fra stiftelsen og frem til 1426,⁶⁰⁶ men trolig **krongods**.

⁵⁹⁹ Brendalsmo 2006: 278.

⁶⁰⁰ Brendalsmo 2016: 71.

⁶⁰¹ Dybdahl 1999: 88.

⁶⁰² Jan Brendalsmo og Jan Erik G. Eriksson, *Kildegjennomgang: Middelalderske kirkesteder i Nord-Trøndelag fylke*, Riksantikvaren, 2016b: 79.

⁶⁰³ Ibid.: 79.

⁶⁰⁴ Ibid.: 2016b: 79.

⁶⁰⁵ Dybdahl 1999: 140.

⁶⁰⁶ Hans-Emil Lidén og Ellen Marie Magerøy, *Norges kirker: Bergen*, bd. 1, Oslo 1980: 150.

Kirkefunksjon: Vanskelig å si noe om dens funksjon på Øysteins tid, det vil si **usikkert**.

Byggherre: Kong Øystein Magnusson, det vil si **kongemakten**.

Annen info: Eide i 1427 330 gårder, og var Norges rikeste kloster.⁶⁰⁷

Status: Nedbrent i 1536.⁶⁰⁸

Belegg for dedikasjon: I **Mon.Hist.Norv.**, s. 64 skriver Theodoricus Monachus at kong Øystein lot bygge et kloster til ære for erkeengelen Mikael.⁶⁰⁹ Kommer også frem i et brev fra 1146.⁶¹⁰

33. Mikaelkirken i Vågsbunnen (Bergen)

Sted: Vestland (Hordaland), Bergen, Vågsbunnen.

Byggeår: I 1248 brant 11 kirkesogn, og denne var trolig en av dem, men er høyst sannsynlig bygget en stund **før 1200**.

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Stein.

Gods: Kirkegods.

Kirketype: Sognekirke, grunnet datering.

Byggherre: Trolig **Kirken**.

Status: Etter en rekke branner ble den oppgitt som sognekirke i 1440,⁶¹¹ og ble stående igjen som ruin.

Belegg for dedikasjon: Nevnes for første gang som "Beati Michaelis de Waghsbotn" i et brev fra 1319.⁶¹²

34. Vossevangen

Sted: Vestlandet (Hordaland), Voss, Vossevangen.

Byggeår: **1270-tallet**, på det stedet Olav den hellige hadde bedt vessene om å legge vekk åsatroen til fordel for Hvitekirst.⁶¹³ Men det er høyst sannsynlig at kirken har avløst en kirke fra første halvdel av 1000-tallet, se *annen info*.

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Stein.

Gods: Kirkens eiendom (**Kirkegods**), men tidligere kultsted.

Kirkefunksjon: Trolig fungert som **sognekirke**.

Byggherre: Her skal Magnus Lagabøte også ha skrevet et brev til vessene da de bygde kirken. Her kommer det frem at Håkon Håkonsson hadde bedt dem om å bygge "steinkirkiu i stað firir trekirkiu".⁶¹⁴ Dette forteller ikke bare om at det har stått en trekirke på samme sted, men at kongen i stor grad var involvert. På denne tiden var biskopene de mest aktive byggherrene. Magnus' innblanding i kirkebyggingen på Voss kan forklares av hans gods forhold til Bergensbispen Askatin, som tidligere hadde vært kongens klerk og kansler.⁶¹⁵

Kirken.

Annen info: *Olavskrossen* (230m unna kirken) skal trolig ha blitt reist i 1023. En teori er at dette har vært et kultisk samlingssted før kirken ble reist på Vangen.⁶¹⁶ Kanskje det nettopp er

⁶⁰⁷ Hans-Emil Lidén og Ellen Marie Magerøy, *Norges kirker: Bergen*, bd. 3, Oslo 1990: 27.

⁶⁰⁸ "Munkeliv kloster", avsnitt 2. Nedgangstider,

https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Munkeliv_kloster#Nedgangstider, sist lest 12.03.20.

⁶⁰⁹ Lidén og Magerøy 1980: 157.

⁶¹⁰ DN XII: 1.

⁶¹¹ Lidén og Magerøy 1980: 150.

⁶¹² DN IV: 130.

⁶¹³ Anne Marta Hoff, "Voss kyrkje", http://www.norgeskirker.no/wiki/Voss_kyrkje, sist lest 12.03.20.

⁶¹⁴ Arne Berg, *Voss kyrkje: Vangskyrkjo på Voss*, Voss: 1977: 11.

⁶¹⁵ Ibid.: 14.

⁶¹⁶ Hoff, avsnitt 4.2., http://www.norgeskirker.no/wiki/Voss_kyrkje#Gravminne, sist lest 12.03.20.

derfor kirken er viet til Mikael? Selv om det ikke er utført arkeologiske utgravninger under kirken, er Berg og Milzow mer eller mindre sikre på at det har ligget en mye eldre kirke her, nærmere bestemt kort tid etter steinkrossen, omkring Olav Haraldsson og Olav Kyrres tid.⁶¹⁷

Status: Eksisterer fremdeles.

Belegg for dedikasjon: Nevnes for første gang som Mikaelkirke i et brev fra 1496.⁶¹⁸ Kryptkirker blir gjerne koblet til Mikael. Denne har et eget kryptliknende rom.⁶¹⁹

35. Hulehelligdommen på Selja

Sted: Vestland (Sogn og Fjordane), Nordfjord, Selja.

Byggeår: Selve hulen er formet av naturen, eventuelt med menneskelige inngrep. Hva angår stedet som en mulig Mikaelshelligdom, er det grunn til å tro, som Paasche og flere andre hevder, at Mikaelshelligdommen har funnet sted her helt fra den norske kristendommens yngste tid, det vil si på Olav Trygvassons tid rundt **900-1000**.

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: Hule.

Gods: Usikkert.

Kirkefunksjon: **Hulehelligdom**, mer i form av et tidlig kultsted/sognekirke (før en mer avansert sogneinndeling).

Byggherre: **Kongemakten**.

Annen info: Reidar Djupedal hevder at Mikaelshelligdommen på Selja peker mot Irland og England hvor eremitter skal ha reist til øyer langt unna fastlandet. For eksempel Island og Færøyene, kanskje også Selja?⁶²⁰

Status: Den legendariske hulen står.

Belegg for dedikasjon: Else Mundal hevder at vi kan se trekk i Sunnivallegenden hos Odd munk som kan tenkes å ha sin opprinnelse fra Mikaelshelligdommen med oppdagelsen av helligdommen på Monte Gargano.⁶²¹

36. Sortland (Med Dionysius)

Suortuland/Suortalandh

Sted og sogn: Nordland, Vesterålen, Sortland

Byggeår: Nevnes i **1381**.⁶²²

Innvielsesdato: Usikkert.

Materiale: **Usikker** om dette er en steinkirke eller en nedrevet stavkirke av en nasjonalskatt.

Gods: **Usikkert**.

Kirketype: Dens opprinnelige funksjon er **usikker**, men i 1589 fungerte den som anneks til *Hadsel*.⁶²³

Byggherre: **Usikkert**.

⁶¹⁷ Ødegaard 2015: 45-46.

⁶¹⁸ DN I: 988.

⁶¹⁹ Berg 1977: 32.

⁶²⁰ Reidar Djupedal, *Selja i tusen år: eit minneskrift om kloster og kyrkjer*, Selje 1966: 20-21.

⁶²¹ Else Mundal, "Legender, helgenkult og misjonsstrategi i kristningstida", i Magnus Rindal (red.), *Selja – heilag stad i 1000 år*, Oslo 1997b: 83-84 (77-101).

⁶²² DN II: 468.

⁶²³ Jan Brendalsmo og Jan Erik G. Eriksson, *Kildegjennomgang: Middelalderke kirkesteder i Nordland fylke*, Riksantikvaren, 2016a: 114.

Status: Det skal ha stått en kirke der i 1651 til nedfalls, som ble erstattet av med en ny kirke i 1676. Den ble renoverert i 1803.⁶²⁴ Den ble ifølge Aslaug Holten Aspen revet i 1902 og erstattet av en ny korskirke som ble påbegynt bygget i 1899.⁶²⁵

Belegg for dedikasjon: Så vidt meg bekjent første gang nevnt i et **brev fra 1408:** ”(...) ecclesiam beatorum Michaelis archangeli et Dyonisii de Suartalandh”.⁶²⁶

Stavanger bispedømme

-

⁶²⁴ Brendalsmo og Eriksson 2016a: 114.

⁶²⁵ Aslaug Holten Aspen, *Sortland tettsted – en historikk 1900-1940*, Sortland 1995: 108-109.

⁶²⁶ DN: XIII: 67.

Tillegg 2: Kronologisk oversikt over norske Mikaelkirker

Herunder følger en kronologisk oversikt over norske Mikaelkirker oppført i middelalderen. Funnene er hentet fra kirkeanalysen i *Tillegg 1*. *Byggeår* betegner i noen tilfeller andres eller undertegnede forslag til en kirkes tilblivelse, og i andre tilfeller det tidligste skriftlige beviset på en kirkes eksistens. I enkelte tilfeller er et årstall oppført i parentes. Dette markerer tilblivelsestiden til førstegenerasjonskirkene som har stått på samme grunn som noen av andregenerasjonskirkene (med forbehold i at teorien om dedikasjonsoverføring er holdbar). Det er her *først og fremst* snakk om jordeiendomsforhold (*gods*) og *kirkefunksjon* ved kirkens tilblivelse. Kategoriene underbygger *byggherren* og motsatt. Verdiene *sikker, sannsynlig og usikker* er foreslått på grunnlag av hvor mye vi vet om de enkelte kirkene, og dermed også deres nytte i arbeidet med å besvare problemstillingen. Her er byggeår og byggherre i størst grad vektlagt.

Bispedømme	Kirkenavn	Byggeår	Analyseverdi	Godstype	Kirkefunksjon	Byggherre
Bjørgvin	Selja	900-1000	Sa	U	Hu	K
Oslo	Norsjø	900-1000	Sa	U	Hu	S
Oslo	Bäve	1000-t	Sa	Sg	Hø	S
Oslo	Tjølling	1100-t (900-1000-t)	S	Kg	Tk	K
Oslo	Hedrum	1100-t (1000-t)	S	Kg	F	K
Oslo	Fon	1100-tallet	S	Sg	Hø	S
Oslo	Kapitelberget	1100-t	S	Sg	Hø	S
Oslo	Tønsberg	1100-t (1000-t)	S	Kg	Kk	K
Bjørgvin	Munkeliv	1107-1110	S	Kg	U	K
Oslo	Hedenstad	1100-1200 (1000-t)	Sa	Sg	A	S
Oslo	Undrumsdal	1120	Sa	Kg	U	K
Nidaros	Voll	1150	Sa	Sg	Hø	S
Nidaros	Logtun	1150-1160	Sa	Kg	F	K
Nidaros	Byneset	1140-1180	S	Kig	Ho	Ki
Oslo	Fen	f. 1183	Sa	Sg	Hø	S

Oslo	Gudleifs-Asak	1100-1200	Sa	Sg	Hø	S
Oslo	Siljan	1150-1250 (900-1000)	Sa	Sg	Hø	S
Bjørgvin	Vågsbunnen	f. 1200	S	Kig	So	Ki
Nidaros	Trondheim	1200	U	U	U	Ki?
Oslo	Røyken	1229	Sa	Sg	Ho	S
Hamar	Roko	f. 1254	Sa	Kig	U	Ki
Bjørgvin	Vossevangen	1270 (1000-t)	S	Kig	So	Ki
Oslo	Kjos	f. 1317	U	U	So	U
Hamar	Kirkeby	f. 1330	U	U	Gp	U
Oslo	Bjørke	f. 1337	U	U	So	U
Oslo	Heni	f. 1346	U	U	U	U
Oslo	Tranby	f. 1347	U	U	U	U
Oslo	Øymark	f. 1353	Sa	Sg	Hø	S
Oslo	Hovin	f. 1353	Sa	Sg	Ho	S
Bjørvin	Sortland	f. 1381	U	U	U	U
Oslo	Svinndal	f. 1390	U	U	U	U
Oslo	Myckleby	f. 1390	U	U	U	U
Hamar	Ingra-Mo	f. 1400	U	U	U	U
Nidaros	Svengård	1500-t	U	U	U	U
Hamar	Ås	f. 1570	U	U	U	U
Hamar	Stor-Elvdal	f. 1574.	U	U	U	U

Forkortelser: **Byggherre:** Kongemakt (K), Stormann (S), Kirken (Ki); **Verdi:** Sikker (S), sannsynlig (Sa), usikker (U); **gods:** stormannsgods (Sg) krongods (Kg), kirkegods (Kig); **kirkefunksjon:** fylkeskirke (F), hovedkirke (H), høgendeskirke (Hø), sognekirke (So), tingstedskirke (T), annekskirke (A), grendkapell (GP), kongelig kapell (KK), Hulehelligdom (Hu).